

Демографски профил старијег становништва

Јелена Стојилковић
Ѓатовић

Попис становништва, домаћинстава
и станова 2022. године

Демографски профил старијег становништва

Београд, 2025.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године

Демографски профил старијег становништва

Издаје и штампа: Републички завод за статистику, Београд, Милана Ракића 5

Одговара: Бранко Јосиповић, в. д. директора

Аутор: доц. др Јелена Стојилковић Гњатовић

Рецензенти: проф. др Гордана Војковић, dr sc. Sanja Klempić Bogadi, nasl. prof.,
проф. др Марија Љакоска

Лектура: Јелена Савковић

Израда карата: Милутин Раденковић, Алекса Стевановић

Припрема за штампу: Одељење за развој, припрему и визуелизацију статистичких аутпута

Ова публикација објављена је уз финансијску помоћ Европске уније. За садржину ове публикације искључиво је одговоран Републички завод за статистику и та садржина нипошто не изражава званичне ставове Европске уније.

© Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објављује посебну тематску студију под називом „Демографски профил старијег становништва“, ауторке доц. др Јелене Стојилковић Гњатовић (Географски факултет Универзитета у Београду, Одсек за демографију).

За потребе израде ове аналитичке студије, која је базирана на резултатима Пописа становништва, домаћинства и станова 2022. године, али и на резултатима раније спроведених пописа у Републици Србији, Републички завод за статистику је, по посебном захтеву ауторке, извршио додатну обраду пописне грађе.

Резултати Пописа 2022. и претходних пописа доступни су у електронској форми, на интернет страницама: stat.gov.rs и popis2022.stat.gov.rs. Пописи 2002, 2011. и 2022. нису спроведени на територији АП Косово и Метохија.

У Београду, 2025.

В. д. директора
Бранко Јосиповић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	3
1. Увод	7
1.1 Митови о старијима	8
1.2 Активно старење као нова парадигма старости и старења	9
1.3 Досадашња истраживања демографског старења и демографске старости у Србији	12
1.4 Ко припада популацији старијих?	15
1.5 Како, када, где – методолошка објашњења	18
1.6 Зашто – демографско старење у Србији и његови узроци	22
1.6.1 Фертилитет као најдинамичнија детерминанта старења становништва Србије	23
1.6.2 Значај морталитета за промене у старосној структури становништва Србије	26
1.6.3 Миграциони таласи као фактор старења становништва Србије	29
1.6.4 Екстерни фактори старосне структуре – значај пандемије КОВИД-19 за старије у Србији	31
1.7 Старење становништва у Србији кроз традиционалне показатеље	34
2. Динамика пораста и размештај старијег становништва	42
3. Биолошке структуре старијих	62
3.1 Полни састав	62
3.2 Кохортна димензија старости	74
3.2.1 Старење старих	79
4. Социо-економске структуре	82
4.1 Образовна структура старијих	82
4.1.1 Школска спрема старијих	82
4.1.2 Старије неписмено становништво	94
4.1.3 Дигиталне компетенције старијих	100

4.2 Брачна структура старијих	105
4.2.1 Старији кохабитанти	114
4.3 Економске структуре старијих	117
4.3.1 Демографске карактеристике пензионера	121
4.4 Национална обележја старијег становништва	134
5. Фертилитет старијег становништва	140
6. Старији као мигранти	146
7. Старији у домаћинствима	154
7.1 Домаћинства са старијим лицима	155
7.2 Остарела домаћинства	158
7.3 Старији самци	161
ЗАКЉУЧАК	164
САЖЕТАК	169
SUMMARY	170
ЛИТЕРАТУРА	171

1

Увод

Према становишту Уједињених нација, дуго се сматрало да уколико у одређеној популацији удео старијих од 60 година порасте преко 12% то становништво је почело старити, као и уколико пређе просечну старост од 30 година, док је за индекс старења гранична вредност 0,4 (Wertheimer-Beletić, 1999). Данас је проценат старих у неким земљама дупло већи од овог лимита, просечна старост је у многим земљама око 43 године, док индекс старења увелико достиже вредности које су преко 1,0. Ово су илустративни примери који показују да првобитне претпоставке о размерама старења популације давно застареле и не одговарају демографским трендовима 21. века. Корените промене у старосној структури становништва у последњих неколико деценија широм света поставиле су тренд демографског старења као најактуелнију и најизазовнију тему пред популациону политику. Због утицаја демографске инерције односно моментума, компоненте популационе динамике које су довеле до унапредовалог процеса старења становништва нису благовремено таргетиране као главни узроци старења становништва, па самим тим нису ни биле тема у јавном дискурсу. Специфичност политичке и економске реалности у Србији током деведесетих година допринела је кашњењу у одговору на многа друштвена питања, а као једно од њих издваја се и демографско старење које је у земљама западне Европе препознато као посебно значајно. Темпо демографског старења се, такође, разликује између земаља – Француска је број старих дуплирала са 7% на 14% за 115 година, Шведска за 85 година, САД за 69, Велика Британија и Шпанија за 45, док је у Кини је исти процес трајао само 27 година (Kinsella & Gist, 1995). Србија је 1948. године имала 5,61% старих 65 и више година, да би већ 1991. године тај удео био 11,45%, што је дуплирање за 43 године. У развијеним земљама је то био постепен процес који је пратио стабилан социоекономски развој у току неколико деценија и генерација, чиме је осигурана институционална адаптација. У неразвијеним и мање развијеним земљама компресован је у две или три деценије што је специфичност која се мора узети у обзир приликом политичког адресирања ка старијој популацији.¹

¹ Одређени делови увода су преузети из докторске дисертације аутора Јелене Стојилковић Ђњатовић – „Теоријско-методолошка преиспитивања феномена демографског старења у Србији”, одбрањеној 20. 12. 2018. године на Географском факултету Универзитета у Београду.

1.1 МИТОВИ О СТАРИЈИМА

Старење становништва, само по себи, не би престављало „драматични проблем“ да није забринутости која настаје због чињенице да старији људи престају да буду економски активни и постају зависни чланови друштва. Уколико узмемо у обзир биолошке, социјалне, психолошке и економске хетерогености које постоје између појединаца, поставља се питање како хронолошка старост може да буде једина одредница „старих“. Неки истраживачи, заправо, сматрају да је потребно понудити алтернативне опције, тражећи одговоре на питање: „Која је старост старости?“. Чини се да старост од 65 година доминира институционалним условима за остваривање одређених права, најчешће из пензионог осигурања. Транзиција друштва, од оног у којем су права и обавезе припадале породицама ка индивидуализацији пред законом, последица је повећаног уплитања државе у животни ток и повећане тенденције да се дефинишу експлицитне старосне норме. Ипак, коришћење одређене хронолошке старости за делимитирање почетка старости делује логично, али како се постепено напушта коришћење старости од 60 година за дефинисање контингента старијих, тако у будућности можемо очекивати промене и код тренутно актуелне границе од 65 година. Као разлози се наводе повећање старосне зависности старих (поготово кад су беби-бумери ушли у старо становништво), могућност старијих да допринесу својим знањем и искуством (образованије кохорте старе), продужење очекиваног трајања живота (другачије социјалне улоге старих који дуже живе), промене социоекономског статуса кохорти које старе (образованије, урбаније и богатије), потреба за генерацијском једнакошћу (мање инвестирања у младе) итд. Општи је закључак да пред истраживачима стоји велики изазов бољег теоријског разумевања како се друштва адаптирају на промене социјалне и демографске услове (Kertzner, 1995; Uhlenberg, 2005).

Фокус популационе политике на сегмент старог становништва најочљивији је почетком новог миленијума, што се може прочитати у чињеници да су две године биле посвећене управо популацији која следи за старију. Прво је 1999. година проглашена Међународном годином старијих становника, а након тога 2012. годином Активног старења и међугенерациске солидарности. Принципи активног старења су први пут дефинисани као антипод митова које је неопходно разби(ј)ати пре него што се проблематика старења становништва постави у оквир популационе политике. Дати митови који се везују за старење појединаца дефинисани су у оквиру активности Светске здравствене организације (WHO, 1999) и у њих спада:

1. Мит је претпоставка да старо становништво махом живи у развијенијим земљама, што је прилично далеко од чињеничног стања јер је очекивано трајање живота расло и расте у готово свим земљама света. Епидемиолошка транзиција је праћена и смањивањем фертилитета, где се посебно издвајају многољудне Кина и Индија које већ дуго покушавају да контролишу пораст популације, због чега је и велики број и удео старих становника и у земљама које су класификоване као „земље у развоју“ и „неразвијене земље“.
2. Мит је да су стари људи једна хомогена група. У зависности од тога где живе (што укључује утицај географских и климатолошких фактора), од бројности породице, као и од образовања, вештина и животног искуства које поседују – разликују се и карактеристике старијих становника, а са повећањем старости ове одлике постају диверзификованије. Старење појединца почиње још пре рођења, у пренаталном периоду, па зависно од услова у којем се фетус, а касније дете развија, разликују се и ограничења са којима се суочава касније у животу. Неухрањеност у најранијем детињству, пушење, алкохолизам, неадекватна и неправилна исхрана обликују стил живота који може утицати на нивое инвалидности и развоја одређених болести у старијем добу (Gavrilova et al, 2003).

3. Мит је да разлике између мушкараца и жена не постоје. Демографска законитост је да жене имају дужи животни век од мушкараца, а хормони који делују протективно на женски организам пре менопаузе утичу на разлику у смртности између полова од различитих болести. Али, дужи животни век жена је повезан и са хроничним болестима, па је разлика у обољевању парцијално биолошки условљена, док су одређене болести последица друштвених одлика транспонованих кроз родне улоге (WHO, 2007). Разлике у активности мушкараца и жена рефлектују се и на различито оптерећење обавезама, па запослене жене бивају двоструко оптерећене и кућним и плаћеним пословима.
4. Мит је тврдња да су стари људи нејаки/слаби. Супротно увреженом мишљењу да су старији становници неактивни и пасивни, реалност је да је њихов функционални капацитет прилично висок. Од значаја је и чињеница да мушкарци, иако живе краће, мање обољевају од болести које узрокују инвалидитет у односу на жене исте старости, што показују и индикатори животаведеног у здрављу. Тако је настала кованица „мушкарци умиру, а жене пате” познатија као „мушко–женски здравствени парадокс” (Oksuzyan, Børnnum-Hansen, Jeune, 2010). Релативно мали део (нај)старијих становника постаје неспособан да се брине о себи и захтева асистенцију медицинских или социјалних сервиса.
5. Мит је да стари људи не доприносе друштву. Хипотеза да је допринос старијих људи низак фокусира се на чињеници да економска активност становника са годинама опада, где и лежи њена погрешна претпоставка. Наиме, мали број старих који су формално радно активни није последица ниског функционалног капацитета старијих већ неадекватног образовања, правних одредница пензионисања и негативних старосних стереотипа. Активност старијих унутар породице, у неформалном сектору и пољопривреди се не валоризује адекватно па самим тим њихов допринос често буде превиђен.
6. Мит је да су старији људи економски терет друштву. Будуће финансирање пензионог и система социјалне заштите се често апострофира као проблематично због демографског и економског притиска који ствара све већи број старих становника. Док је историјски посматрано главни „терет” бриге о остарелима падао на њихове сроднике, увођењем институције пензионисања повећана је заштита старих лица од сиромаштва и „ослобођена” су њихова деца од директне финансијске бриге.

Наведени митови често доводе до негативног портретисања старије популације што може утицати на потешкоће приликом покушаја (у)вођења популационе политике која је усмерена на старо становништво. Разбијањем и преиспитивањем датих претпоставки о старима омогућава се спровођење кохерентне и свеобухватне политике усмерене ка економским, друштвеним и здравственим реформама (WHO, 1999).

1.2 АКТИВНО СТАРЕЊЕ КАО НОВА ПАРАДИГМА СТАРОСТИ И СТАРЕЊА

Као један од најобухватнијих приступа старењу становништва, са циљем ублажавања потенцијалних негативних последица које овај процес носи са собом, издвојило се „активно старење” као засебна парадигма. Због великих промена које су настале у општем приступу старењу појединца, а агрегатно и становништва, може се пратити својеврсна транзиција теоријских становишта која су довела до формирања овог приступа. Активно старење је термин новијег датума који је за кратко време добио доста научног и стручног публицитета, а његово настајање се може пратити почев од „успешног старења” 1960-их, преко „продуктивног старења” из 1980-их (Hamblin, 2013; Boudiny, 2012).

Улога међународних организација као што Уједињене нације (УН), Светска здравствена организација (СЗО), Организација за економску сарадњу и развој (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD) или Европска унија (ЕУ) имале су значајну улогу када је теоријска и практична еволуција активног старења у питању. Пошто је старење (становништва) врло комплексан феномен и делимично зависи од здравствених навика одређеног становништва, не чуди да је први документ који се бави активним старењем проистекао из истраживања која је спровела Светска здравствена организација. Шира дефиниција активног старења укључује квалитет живота и перспективу животног тока. С друге стране, економски моменат у старењу становништва је такође изузетно битан па не чуди да је и OECD имао одређено становниште када је ова тема у питању. Комбинација раног изласка из радне снаге и сазревања пензионих шема довеле су до економских страхова и „терета старења” што је у неолибералном рецепту значило ширење негативних перцепција о старима, посебно у земљама бившег комунистичког блока. У неким земљама је чак неопходно испитати пријемчивост термина „активно старење” јер се, у изворном облику, може тумачити као убрзано старење, што би довело до негативних конотација уколико би се активно изједначило са пребрзим (Walker, 2015, стр 24; Sirodenko & Zaidi, 2013).

Уопштено, могли бисмо да издвојимо два главна правца популационе политике која је усмерена ка решавањима последица демографског старења – индиректан и директан. Као посредан приступ смањивања непожељних последица старења становништва можемо груписати све политике које се односе на узроке овог феномена, па се посебно издваја третирање ниског фертилитета јер је у детерминистичкој основи старења становништва низак ниво рођене деце. У оквиру индиректних политика можемо издвојити и управљање миграцијама, које такође имају утицаја на промену старосне структуре преко старосне селективности емиграната, односно на здравље популације преко превенирања преране смртности. Са друге стране, директни приступи старењу становништва из корпуса мера популационе политике односиле би се конкретно на старо становништво, за разлику од претходних којима су жене у репродуктивном добу, млади или радноспособни којима су политике намењене. У оквиру директног стратешког оквира који има за циљ ублажавање негативних последица демографског старења, као посебно битан правац се издвојило „активно старење”. Ова парадигма дефинише врло широк дијапазон деловања када је старење становништва у питању јер препознаје сву комплексност феномена као што је старење популације па самим тим обухвата више домена који су релевантни за старо становништво.

Активно старење би било најприближније концепту „одрживости”, док се OECD фокусирао само на једну димензију – транзицију од посла ка пензионисању. Оно што највише „кочи” теоријски и практични развој активног старења јесте управо недостатак јасног и прецизног дефинисања шта је то активно старење, па с једне стране постоји превелико акцентовање на продуктивности, док је са друге стране превелики фокус на здравственом стању старијих становника. Трансформација термина „активно старење” који је настао у геронтолошкој мисли са циљем промоције добробити старијих становника праћена је политичким променама. Од почетних мера са акцентом на здравственој заштити, ова парадигма је извршила транзицију која обележава повећање активности старијих становника, чинећи је антиподом раног изласка из радне снаге. Заправо, треба кренути од суштине, а у случају активног старења то је старење становништва, односно промене у политичном одговору на овај феномен, које су кључни фактор за настајање ове парадигме и њено глобално позиционирање, односно за „транзицију од науке до популационе политике” (WHO, 2002; Boudiny & Mortelmans, 2011).

Раније није било велике здравствене оправданости за активним бављењем старијим становницима јер их је било значајно мање, али то се мења са старењем становништва. СЗО је 1995. преименовала „Програм за здравље старих” у „Старење и здравље”, што је била назнака промене оријентације када је прихваћена перспектива животног тока, а циљ програма постаје „доступност најбољег могућег квалитета живота што је дуже могуће, за што више људи”. Након тога, 1999. година је проглашена

Међународном годином старијих особа, што је окосница еволуције приступа СЗО кад су у питању старење и стари. Светски дан здравља је имао гесло: „Активно старење прави разлику”, а покренут је и „Глобални покрет за активно старење”. Следеће године настаје један од иницијалних оквира који је дефинисао сам термин и обрадио проблематику активног старења, развијен у оквиру програма Светске здравствене организације „Старење и животни ток”, а као допринос Другој светској скупштини Уједињених нација о старењу, одржаној 2002. године у Мадриду. Извештај је намењен доносиоцима одлука и има карактер стратегије, па се главна постављена питања односе на који начин што дуже одржати активност и независност старих људи, као и на јачање промоције здравља и превенција. Пажња је посвећена и све већој бојазни да ће велики број старих довести до банкрота система социјалне заштите, па је јединствено формулисан циљ да здрави старији људи остану ресурс за породице, заједнице и економију. Популационо старење је препознато као тријумф и изазов, као успех политика јавног здравља, односно социјалног и економског развоја, али и као терет који ће створити потенцијалне финансијске проблеме. Ипак, оно што је посебно наглашено јесте да су стари људи често заборављен, а ипак врло битан ресурс једног друштва. Држава ће моћи себи да дозволи да остари ако владе, међународне организације и грађанско друштво донесу политику „активног старења” и доведу до напретка у здрављу, укључењу и сигурности старих људи. Мере које имају за циљ да стари људи буду здрави нису луксуз него потреба, па се мора прихватити перспектива животног тока, односно колико су битна искуства у раним фазама живота на начин како појединци старе (WHO, 2002).

Као кључне области, односно главни циљеви активног старења издвајају се одржавање аутономије и независности, као и достизања квалитетног живота који се проводи у здрављу. Аутономија се односи на могућност појединца да контролише доношење одлука везане за свакодневан живот у складу са својим правилима и склоностима, док се независност схвата као могућност функционисања у заједници без или уз малу помоћ околине. Током процеса старења, од претходне две тачке је одређен и квалитет живота појединца који се односи на перципирану животну позицију у контексту културе и система вредности која је склупчана са циљевима, очекивањима и стандардима индивидуе. На крају, очекивано трајање живота које је проведено без инвалидитета битна је димензија старења становништва јер је у питању мера која се мења у зависности од старости популације. Реч „активно” се односи на континуирано учешће у социјалним, економским, културним, духовним и грађанским сферама, а не само на физичку активност или учешће у радној снази. Циљ активног старења је да продужи здраве године живота и квалитет живота свих људи док старе, укључујући оне који су већ стари, болесни, инвалиди. „Здравље” је дефинисао према СЗО и подразумева да су ментално здравље и социјалне везе једнако битне као физички здравствени статус, па активно старење треба усмерити и ка појединцима и ка популационим групама. Активно старење зависи од више утицаја односно детерминаната који окружују појединце, породице и друштва.

Међутим, осим Светске здравствене организације, која је значајно утицала на проширење употребе самог термина „активно старење”, постоје више дефиниција овог концепта који су уобличио различити аутори. Нешто практичнији приступ дефинисању активног старења имала је Европска унија у односу на СЗО, а Европска комисија схвата да је: „поента активног старења прилагођавање чињеници да живимо дуже животе са бољим ресурсима и у бољем здравственом стању и да је неопходно искористити предности датих напредатака. У пракси би то значило прихватити здраве стилове живота, имати дужи радни век, касније се пензионисати и бити активан након тога” (EESC, 2012). То значи да старење не треба да буде само активно већ и здраво, достојанствено и пријатно. Због овако различитих приступа активног старењу, као и националних разлика које постоје на пољу тржишта рада, система социјалне заштите, културе и демографије често је тешко установити општеважећу и применљиву дефиницију активног старења. Ипак, чини се да је између холитичког приступа СЗО и економистичког приступа OECD-а, овај први ипак више заживео (Pretzsch, 2012). Иако су често наглашене негативне последице старења популације на економију одређене државе, постоје и одређене предности које

демографско старење собом носи. Ту је могућност да се употреби велико искуство старијих радника који дуже живе, као и потенцијал за раст индустрија које се баве сервисима за старе потрошаче, стварајући погодну основу за активно старење (Rudawska, 2010).

Ипак, чини се да превелик нагласак, чак и у политикама активног старења, на економској активацији старијих становника може имати контраефекат. Из тог разлога Walker (2006) предлаже седам принципа које је неопходно задовољити како би активно старење постало кохерентна политика:

1. „активност” не треба да буде синоним за плаћен посао већ за све видове доприноса које појединци дају породици, широј околини или друштву
2. концепт треба да има акценат на превенцији лошег здравља, инвалидности, зависности, губитка вештина итд., као и да буде намењен свим старосним групама
3. мора да укључи све старе људе, дакле и оне који су зависни и немоћни, односно да се не фокусира само на „младе старе” и искључује „најстарије старе”
4. одржавање међугенерациске солидарности је неопходно и мора постојати праведност и могућност за међугенерациску сарадњу
5. концепт мора да, осим права, укључује и обавезе, па право на социјалну заштиту или доживотно учење треба да прати одређене обавезе да се искористе дате могућности и предности
6. стратегија активног старења треба да омогући укључивање појединаца као и њихово оспособљавање, комбиновањем општих и специфичних политика
7. мора се поштовати национална и културна различитост како то питању самих предложених активности, тако и приликом упоређивања између држава.

Осим огромног броја аутора који у активном старењу виде начин да се популационо старење ублажи, постоје и они који заузимају критички став према овом концепту. У основи, поставља се питање да ли је активно старење пракса која је прихватљива за све становнике. Наглашава се и да постоји недостатак праве дебате када је овај феномен у питању док се у међувремену пребацује одговорност на лични план од стране политичких актера (Mendes, 2013).

За разлику од Светске здравствене организације, Европска унија препознаје четири стуба активног старења у које спадају: доживотно учење, висококвалитетни радни услови, одрживи пензионери систем и борба против старосне дискриминације. Уз њих, постоје још два пратећа циља за промоцију активног старења – пораст стопа запослености код становника старости 55–64 године и продужење просечне старости у којој становници престају да раде (Hutchison, Morrison, & Mikhailovich, 2006; Henry, 2011).

1.3 ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ДЕМОГРАФСКОГ СТАРЕЊА И ДЕМОГРАФСKE СТАРОСТИ У СРБИЈИ

Старосна структура је једна од битних тема демографских истраживања, како у свету, тако и на нашем подручју, што илуструје и чињеница да је први број часописа *Становништво* објавио чланак Драгољуба Тасића (1963), који се бавио управо овом проблематиком. Осим методолошких назнака битних за изучавање старосне структуре и анализе функционалних контингената, испитани су и узроци старења становништва. Апострофиран је значај крњих и компензационих генерација, а доступна је и компаративна анализа и графички приказ старосне структуре појединачних република тадашње Југославије. Преко показатеља индекса и просечне старости, као и удела становништва млађег од 40 и старијег од 60 година димензиониран је процес старења становништва. Последице демографског

старења на репродукцију становништва, као и промене у радном контингенту, са нагласком на осетљив однос активних и издржаваних, уочене су изузетно рано, чак посматрано у глобалним оквирима. Предлог да се успостави „жељена” старосна структура са одређеним демографским карактеристикама и којој треба тежити као друштвеном циљу, са становишта популационе политике чак и данас представља авангардан циљ. Као закључак, изведена је тврдња да је старење становништва „најзначајнији фактор у развоју становништва како у садашњости, тако и у даљој будућности” (Tasić, 1963). Иако не постоји велики број објављених радова на тему старења становништва до пре три деценије, може се закључити да су они малобројни одлично дефинисали узроке и последице старења и поставили основу за даљу надоградњу проучавања ове проблематике.

У студијама које третирају карактеристике популације Србије, а које су излазиле након спроведених пописа, анализирана је старосна (и полна) структура становништва преко класичних показатеља, узроци старења становништва и регионална дистрибуција (Breznik, 1984; Рашевић, 1995; Пенев, 2006). Најкомплетније истраживање старења становништва Србије се може наћи у Ренев (1987), где постоји и методолошка надоградња анализе демографског старења. Треба додати да је проширење броја студија и повећање броја аутора који се баве темом старења становништва, ишло упоредо са „смањивањем” Југославије. Тако се мењао, односно сажимао и простор који је представљао границе проучавања демографског старења – од велике послератне Југославије до самосталне Србије последњих година.

Релативно слабо освртање на питања старења становништва све до деведесетих година прошлог века у складу је са развојем овог процеса који карактерише велика инерција, односно деценијска дистанца која је протекла од почетка деловања фактора који утичу на њега и очигледних последица старења становништва. Зато и постоји осетна разлика у начину на који се истражује старење становништва у прошлости и у скоријем периоду; иако је предмет исти и обухвата старосну структуру, старо становништво или старење становништва, контексти се значајно разликују. Чак и радови који су у прошлости препознали „захухтавање” процеса демографског старења су, због релативно традиционалног приступа овој проблематици, имали другачији приступ од савременијих студија. Са појачаном видљивошћу изазова које старење становништва са собом носи, али и са интензивирањем самог процеса, умножавају се и истраживачка интересовања када је ова тема у питању. Тако се чини да је постојао раскорак између озбиљности старења становништва и броја истраживача који су се бавили овом темом, али не само у Србији него глобално, па се може рећи да је ова тема новијег датума.

Уопштено, могу се груписати најзначајније теме које су обрађиване приликом изучавања старења становништва:

- условљеност природног кретања и старења становништва (Petrović, 1964; Tasić, 1979–1980–1981; Ренев, 1999; Рашевић, 2006; Стојилковић, 2012)
- економске последице старења радне снаге и односи између релевантних функционалних контингената (Maksimović, 1964; Матковић, 1989–1990, 1993; Стојилковић & Девеџић, 2010; Radivojević & Nikitović, 2014),
- старење градског/сеоског и (не)пољопривредног становништва (Petrović, 1972; Krneta, 1976; Sentić, 1978; Ренев, 1984–1985; Nikitović, 2006a),
- просторни аспекти демографског старења (Spasovski, 1982/83; Spasovski & Ilić, 1989; Девеџић & Војковић, 2003; Vojković, Devedžić, & Ренев, 2006; Предојевић Деспих, 1998; Antonović, 1999; Коматина, 2002; Никитовић, 2006b; Маринковић, 2006),

- разлика у старењу између полова, односно доминација феминизације старих (Penev, 1984–1985; Penev, 1998; Гудац Додић, 2009; Маринковић, 2010; Šobot, 2012),
- значај миграција за старење становништва (Penev, 1990; Ранчић, 1993; Гречић, 2000; Predojević-Despić, 2010)
- старење и национална структура становништва (Radovanović, 1993; Raduški, 2002; Бурсаћ, Бјељац, & Никитовић, 2001; Стојилковић, Филипковић, & Кокотовић, 2011)

Велики допринос српских демографа изучавању старења становништва оплемењен је радовима сродних струка које се баве старом популацијом, највећим делом из угла геронтологије, социологије и геријатрије. Компилација знања о старијој популацији, што оних који истражују старење, што оних који се баве старим људима понудило је 11 организованих геронтолошких конгреса. На основу главних тема Геронтолошких конгреса Југославије, односно Србије, можемо пратити својеврсну еволуцију главних истраживачких праваца. Тако су они најранији, почев од 1977. године, доминантно обрађивали теме односа између друштва, односно друштвеног развоја и старости, да би шести конгрес, 2002. године, био одржан под геслом „Старење и старост – за безбедан и активан живот”. Поентирање на безбедном и активном животу од посебне је важности пошто су те теме препознате као главне у политици према старењу, стога закључујемо да је геронтолошка школа у Србији изузетно рано препознала промену парадигме старости. Седми геронтолошки конгрес, одржан 2006. године, као централно место је имао квалитет живота у старости, што је постављено као савремени изазов, да би конгрес из 2010. године квалитет живота посматрао кроз европске стандарде социјалне сигурности. Демографска истраживања су почев од првог (Breznik, 1978) давала посебну димензију геронтолошким конгресима јер су на њима излагана актуелана истраживања српских демографа. Обрађивани су различити демографски аспекти старосне структуре где се посебно издвајају теме старења на општинском и насељском нивоу, али су те теме прилагођаване и тренутним друштвеним догађајима (нпр. избеглице и ратом угрожена лица). Пошто се претпоследњи конгрес осврће ка правима старих људи, на њему је презентован само један демографски рад са темом односа између права на пензионисање и демографских промена. Последњи Геронтолошки конгрес одржан је 2022. године, а тема је била у складу са изазовима које је пред све, а посебно старије становништво поставила пандемија корона вируса КОВИД-19.

Осим о старењу становништва, бројни су радови који истражују сâмо старо становништво са различитих аспеката, где се социо-економски аспект издваја као посебно важан. Најобухватније демографско профилисање старије популације може се наћи у Девеџић и Стојилковић (2015), где су приказане карактеристике демографских структура, домаћинства и станова у којима живе старији становници. Од посебног су значаја и студије о сиромаштву старијих лица на основу анкетног истраживања, које су урађене као основа којом је указана потреба за адекватном стратегијом и изменом закона о социјалној заштити (Satarić & Kozarčanin, 2003; Satarić, Rašević, & Miloradović, 2009). Социо-економски положај старијих лица је посебно битна тема, јер обелодањује услове у којима живе стара лица, осликавајући њихов животни стандард (Мијатовић, 2004; Рашевић & Мијатовић, 2004). Ресија Урошевић (2009) проучава контекст друштвене бриге о старима, укључујући њихов друштвени положај, уз представљање модела непосредне и ванинституционалне социјалне заштите старих у Београду. Теме које се тичу правних оквира заштите старијих лица, са нагласком на финансијском злостављању старих (Petrušić, Todorović, & Vračević, 2015) – тек добијају на значају. Актуелни приступи старењу становништва засновани су на концептима који су новијег датума, а међу њима се издваја употреба проспективног концепта старости (Devedžić & Stojilković, 2012; Devedžić, Stojilković, & Gligoriјеvić, 2011; Stojilković Gnjatović & Devedžić, 2016) и евалуација концепта активног старења (Stojilković Gnjatović & Belij, 2014; Драгишић Лабаш, 2016).

1.4 КО ПРИПАДА ПОПУЛАЦИЈИ СТАРИЈИХ?

Хронолошка старост је својство појединца и може се схватити као апроксимативни показатељ биолошког сазревања, психолошког развоја и „чланства“ у великој социјалној категорији као што је кохорта. Старосно структурирање произилази из потребе сваког друштва да старост користи на одређени смислени начин тиме што очекивања, улоге и статусе повезује са старошћу (Settersten & Mayer, 1997). Демографија старо становништво не посматра изоловано, већ у широј спрези са осталим старосним групама, као и са свим осталим демографским карактеристикама старије популације. Значај старосне структуре може се посматрати из више углова, али се као општи закључак може извући да је композиција популације према (навршеним) појединачним или петогодишњим старосним групама увек почетна тачка у демографским анализама. Пракса је да се различита демографска обележја структурирају према старости (полна, старосна, економска, образовна, брачна структура, природно кретање, миграције, итд.), док ће у овој студији бити примењен „супротан“ принцип, релевантне демографске структуре ће бити посматране кроз призму старости.

Питање: „Када почиње старост?“ старо је готово колико и људски род, а одговори на њега су се кретали од практичних до филозофских, при чему су зависили од више фактора. Старење је тако одређивано у зависности од историјског тренутака, друштвеног уређења, родних односа, али и од става филозофа, лекара, биолога, економиста, статистичара и демографа који су се бавили овим питањима. Главно ограничење за прецизно одређивање почетка старости популације односи се на чињеницу да не старе подједнако ни сви појединци, па чак ни све групе становништва. Ипак, постоје многи разлози који дефинишу потребу да се нека старост прогласи „старом“, а један од њих је истраживачки. Историјски преглед приступа у дефинисању почетка старења указује да униформност никад није постојала, па су самим тим различите школе мишљења различите популације проглашавале старим.

Rosset (1964) даје историјски преглед класификација фаза људског живота и одређивања доње границе старости са детаљним набрајањем истраживача који су се бавили одређивањем кад почиње старост (табела 1.1). Стара кинеска класификација као шесту фазу живота одређује ону до 70 година живота, када се јавља жудња за старошћу, а након тога долази до седме и последње фазе – старости. Грчки мислилац Питагора је асоцирао животну доба са годишњим добима, па је детињство (до 20 година), младост (20–40), зрелост (40–60) и старост (60–80) повезао са пролећем, летом, јесени и зимом. Хипократ је комбиновао медицинско и филозофско знање и поделио људски век на основу климатских, односно цикличних година, где је свака фаза трајала по седам година, и последња, десета, завршавала се у старости од 70 година, мада је питање да ли је, у том случају, старост почињала са 56 или 63 године. Француз Flourens, психолог, први дели старост у два периода, први се односи на активно доба – што је концепт који је задржан до данас. Први период старости почиње у 70 година и траје до 85, да би након тога уследио други период старости. Rubner, такође психолог, сматра да старост почиње у 50 година, што је најниже одређена граница. Aschoff, патолог, одређује почетак старости у 65 година, немачки геронтолози у 60, док руски геронтолози сматрају да старост почиње између 60 и 70 година. Vochebek, бавећи се анатомијом, закључује да последњи период живота карактеришу регресивне промене које почињу у 60 година, права старост почиње у 70, а други степен старости након тога. С друге стране, као први демограф и статистичар који је одређивао почетак старости издваја се Farr, према коме старост почиње у 60 година и траје до 80 (то доба назвао је „доба лауреата“), док након 80 па до 100 наступа период сенилности. Амерички лекари су 1939. године предложили да рани почетак старости почиње у 65 и завршава се у 74 године, а старост почиње након 75 година живота. Треба нагласити да подела животног века на младост, радноспособно доба и старост зависи од тога да ли је коришћен биолошки или економски критеријум. Сумарно, природњаци повезују почетак старости са 60 година, док је код демографа и економиста то 65 година, тако да ће се као старосна граница за одређивање старијег становништва у овој студији користити старосни лимит

од 65 година. Ипак, треба нагласити да „почетак” старости фасцинира многе научнике, што из истраживачких, што из практичних разлога, стога ћемо се осврнути на различите приступе у дефинисању старости.

Табела 1.1. Периодизација и преглед приступа почетка старости

Аутор	Период	Почетак старости
Питагора	Античка времена	60
Хипократ	Античка времена	56–63
Кинески мислиоци	Античка времена	70
Flourens	1794–1867	70
Други француски психолози	19. век	55–60
Rubner	1854–1932	50
Aschoff	1866–1942	45–65
Енслески психолози	20. век	50
Немачки антрополози	20. век	60
Bochebek	1875–1915	60–70
Frenkel	20. век	70
Nagorny	20. век	60–70

Извор: Rosset (1964)

У модерним друштвима, почетак старости је нераскидиво везан за системску политику према сегменту популације који више није активан. У том смислу, теоретски, држава је та која прописује када неко постаје стар, па последично, и када старење почиње. С једне стране, то је практично и логично решење јер омогућава планирање у дугорочном смислу, али и препознаје реалност пораста ризика од смрти са старашћу. Почетком двадесетог века, први закони који су прописивали ко је стар и који су били озбиљно схваћени од стране државе, односили су се на пензионисање радника и најранију старост за добијање пензије, односно време кад је старост добила финансијску конотацију. Старост од 70 година је узета као неопходна да би се остварила пензија, а разлози су махом били финансијске природе, све до 1920-их. Након Првог светског рата долази до смањења старосне границе на 65 година, првенствено као одговор на велику незапосленост и потребу да се пензионише више старих, како би било више места за младе. Следећа велика измена се односила на пензионисање жена и смањење старосне границе на 60 година, а као главни разлог је наведена чињеница да су супруге у просеку млађе од супруга, али и како би се изједначиле са удовицама. За почетак старости, најчешће је коришћена граница 60 или 65 година, јер се поклапа са пензионисањем и сматра се пригодном и практичним из статистичног угла за сепаратисање средовечних и старих. Мерење старости на основу година од рођења је уступак зарад административне лагодности пре него логичан резултат детаљно промишљеног аргумента. Теоретски, појединци старе различитом брзином па је много смисленије одредити старије на основу година које су им преостале до краја живота. Та административна једноставност за одређивање старости само на основу хронолошких година старости без потребе за даљим тестирањима или испитивањима значи да старосни репери често обухватају групе становника који имају сличан начин живота и друштвене потребе, кад се упореде са другим групама. Те потребе у случају старих најчешће се везују за здравствену заштиту, па би са смањењем морталитета старих и напрецима у ОТЖ (очекиваном трајању живота) било логичније користити маркере старости који се прилагођавају објективним околностима. Било који метод који одређује хронолошку старост која

делимитира почетак старости мора бити субјекат арбитрарности. Ипак, могуће је посматрати овај почетак као варијаблу која се мења током времена и која може бити дефинисана формулом која зависи од демографских промена, с тим што би морала бити прилично једноставна и лако разумљива за ширу јавност (Roebuck, 1979; Fuchs, 1984; Denton & Spencer, 2000).

Осим нелогичности да се иста старост (најчешће 65 година, а спорадично и 60) користи као општа прекретница и моменат кад старост почиње већ деценијама иако ОТЖ расте, постоји и још једна битна димензија овог проблема. Наиме, сама потреба да се нумерички изрази година када неко постаје стар произашла је из пензионисања, праксе која је врло дуго била „резервисана“ само за мушкарце. Стиче се утисак да је дефиниција старих заправо осликавала мушки радноспособни патерн, јер је у време након Другог светског рата пензионисање било „мушки оријентисан концепт“. Коришћење таблица морталитета у ревидирању старења становништва не би елиминисало старење, али би променило број становника који су класификовани као стари, па су неки истраживачи користили таблице само да би ревидирали почетак старости без експонирања дубљих веза са старењем становништва. Ипак, због тежње да се у пракси користи старост која је дељива са 5, будуће промене највероватније иду у смеру дефинисања почетка старости у 70 година, која би занемала 65 (Denton & Spencer, 1996; 2000).

Мере које се користе за изучавање демографског старења су деценијама биле готово истоветне, без великих модификација, али како се повећавао број старих становника, увиђа се неопходност освежавања методолошког апарата. Потреба да демографија прати друштвену реалност најбоље се види на овом примеру, пошто ригидно задржавање границе од 60 година, као горњег лимита средовечности и почетка старостиз постаје неповољно и по старије становнике и по остале сегменте популације. Изузетно је битно и ко је стар, јер у маниру Светске здравствене организације, стари се дефинишу као они који имају више од 60 година, али се наглашава да коришћење само хронолошке границе за дефинисање старости има одређене слабости. Као најбитније, издвајају се регионалне светске разлике, као и дискриминаторна црта коју носи са собом препознавање старих само на основу година старости, које је чак и контрапродуктивно, јер „хронолошка старост није прецизан маркер за промене које прате старење“ (WHO, 2002). Из тог разлога је неопходно увести флексибилност у истраживању демографског старења како би се рефлектовале промене у социоекономској сфери, али и здравственим карактеристикама популације.

Први који је увидео нелогичности у мерењу старења становништва је Ryder (1975), који примећује да након младости, у друштву се старост постепено перцепира као сума неповољних дешавања које преживљавају појединци, независно од чињенице да је старење боље од алтернативе, односно преране смрти. Старост се типично мери као број година од рођења, што се чини ваљаном мером развоја од рођења до сазревања, након којег постаје прогресивно мање корисна у одређивању других битних карактеристика. Како је старење значајно због могуће зависности становника, чини се логичним да се не мери преко година које су прошле од рођења, већ преко година које су преостале до смрти. Према овом концепту, старост покрива године живота почев од старости после које одређена група људи може очекивати да ће живети у просеку одређени број година, а Ryder предлаже да то буде 10 година до смрти. Овај приступ мења фиксну доњу границу старости од 65 година за меру која рефлектује здравствене импликације у годинама пре смрти, односно растућу средњу старост приликом смрти. Siegel (1980) предлаже да то буде 10 или 15 година и увиђа да овај концепт има битне економске, друштвене, правне и етичке импликације.

Због интензитета процеса старења становништва чини се да су традиционали демографски инструменти постали анахрони и захтевају теоријско-методолошке иновације. Тако је до скоро био приметан раскорак између озбиљности ове проблематике и теоријско-методолошког апарата у његовом изучавању који је у употреби у светској и домаћој литератури. Заправо, инструментариј за проучавање старења становништва је каскао за брзим и интензивним променама у овом процесу, али

су приметни скорашњи напреси. Како је теоријско обликовање питања везаних за старење становништва попримило нове и савремене приступе, тако је обим мера које се користе за изучавање

Друштени аспекти старења

Крајем јануара је тако хладно да се оближње Пфафикер језеро потпуно следило, што се дешава у најбољем случају сваке десете године. И тако смо кренуле, Напираи упакована у топлу одећу на својим санкама, у шетњу по језеру. Посматрам све те људе који се опуштено крећу преко леда са најчуднијим пратиоцима. Стварно је сулудо! До пре три месеца сам се знојила и живела у сасвим другачијем свету, а сада се шетам по слеђеном језеру. Скоро свакодневно, при скоро свему, што видим или радим, аутоматски крећем у поређења са Африком. Гледам весела лица старих и младих, и размишљам колико је већина њих затворена у свакодневном животу, иако имају све. Исто сам тако приметила са колико непоштовања се многи млади људи односе према старијима. Пре живота у Африци нисам била свесна тога. Али сада морам да се сетим како је то код Самбура. Тамо се на поштовању добија са старошћу. Лепота копни, али зато те више поштују. Што си старији, без обзира да ли си мушкарац или жена, то су твоје одлуке значајније. Млађи не раде ништа без благослова старијих. Када је Џејмс за време распуста долазио кући из школе, погнуо би главу кад се поздрављао са мајком и није је гледао директно. Тек постепено, док би причао, бацио би по који поглед ка њој. Бака Масајка је најчешће окружена чопором деце и свако ко прође, да ли мушко или женско, старо или младо, по знат или непознат, би је поздравио и разговарао са њом. Мојој свекрви никад није досадно, иако по цео дан седи испод дрвета пред својом колибом.

А како је овде у Швајцарској? Примећујем колико усамљених људи седи у кафеима или ресторанима. Нико их не примећује нит разговара са њима. Материјалних ствари је и превише, али не и времена за друге људе и друштвене односе и повезаност. Зато овде скоро свако може некако сам да преживи. Код Масаја у Кенији би то било незамисливо.

Корин Хофрман, Повратак из Африке, страна 36.

ове проблематике добио комплекснију и префињенију методологију која се користи за анализу горњих сегмената старосне структуре становништва (Siegel, 2008). Потреба за прилагођавањем друштвеној реалности која се огледа у чињеници да се сам процес старења променио, захтевала је теоретско и методолошко уобличавање нових приступа у изучавању ове проблематике. Као што је већ речено, дефинисање старости је нераскидиво везано за државну политику према постаktivном становништву, па се страх од старења становништва може интерпретирати као страх од масовног пензионисања. Уколико се узме у обзир да старење више није исто као некада јер су старији становници припадници генерација које су најобразованије и најздравије у историји, а притом се ова тенденција упари са растућом бојазни да ће финансијски притисак који врше пензионери бити неиздржив, логична последица је приметна и стална промена парадигме старења и старости.

1.5 КАКО, КАДА, ГДЕ – МЕТОДОЛОШКА ОБЈАШЊЕЊА

Научна проблематика у овом истраживању опредељује и временску и просторну компоненту због чињенице да се на основу дужих временских серија и нижег скалирања просторних јединица могу извести прецизнији закључци. Пошто је за изучавање старијег становништва неопходно познавати старосну структуру која се добија на основу података пописа становништва, све предности и ограничења пописа, као једног од најзначајнијих извора података, транспонују се и на временски и просторни методолошки оквир ове студије. Због своје фундаменталности за демографска, али и друга истраживања, односно чињенице да ниједна значајнија карактеристика становништва (миграциона, репродуктивна, економска, образовна, брачна) не може се сагледати без старосне димензије, обележје „старост“ према међународним препорукама спада у ред тзв. основних обележја (core topics) што значи да мора да буде укључено у садржај основних пописних образаца. Након питања о имену,

презимену и полу, треће питање у пописници је питање о старости испитаника које се у последња четири пописа добија на основу одговора о јединственом матичном броју грађана (ЈМБГ), чијих се првих седам цифара односи на датум рођења, тј. дан, месец и последње три цифре године рођења. У претходним пописима коришћено је питање о датуму рођења јер ЈМБГ систем није био у употреби за време Пописа 1981. године.

Истраживање демографске старости и старења ће се фокусирати на период након Другог светског рата, што у практичном смислу значи везивање за све пописе и процењене податке након 1948. односно 1953. године. Иако је старост становништва најосновније демографско обележје и фигурира у сваком попису, већина показатеља неће бити приказана на основу пописа из 1948. године из два разлога. Први се односи на чињеницу да је „скраћени“ попис из 1948. године бележио старост према календарским годинама², за разлику од свих sukcesивних у којима је старост дефинисана преко навршених година старости становника. Други разлог се односи на развој виталне статистике, односно увођење индивидуалних листића тек од 1950. година због чега су у периоду 1947–1949. године подаци о виталним догађајима издати као претходни резултати, па су и процене становништва у периоду између ова два пописа изостављене. Такође, релативно мала временска дистанца између прва два пописа након Другог светског рата определила је спорадично изостављање оног историјски удаљенијег. Показатељи старосне структуре, односно старења становништва дати су за пописе извршене 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011. и 2022. године, док су релевантни индикатори природног кретања приказани у зависности од адекватно процењене временске дистанце од значаја за демографско старење.

Приликом обраде пописне грађе изводе се навршене године старости за свако пописано лице, а методолошка специфичност последња два пописа произилази из потребе за међународном упоредивошћу података која не препознаје категорију „непозната старост“. Иако је током обуке пописивача наглашена потреба да се за свако лице упише било која информација о старости, макар то била само година рођења, у реалности је тешко остварити стопроцентну попуњеност овог питања. Зато је у случајевима када је ова битна информација недостајала уписана претпостављена старост одређена на основу других релевантних обележја пописаног лица као што се сроднички однос према носиоцу домаћинства, положај члана у породици, похађање школе, године рођења деца за жене (РЗС, 2012, 2022). Пописи 1971. и 1981. нису препознали старост 32 753, односно 34 595 становника, прилично подједнако подељеним међу половима. Ограничења која су проистацала из великог броја становника чија је старост наведена као непозната апострофирао је Репен (1997), јер је „недопустиво велик број лица (110 000) која су у пописним резултатима сврстана у категорију непозната старост“ 1991. године. Пописом 2002. године је скоро дупло смањен број становника непознате старости у односу на претходни (47 921), тако да је пракса процењивања старости свих становника корисна из угла потребе истраживања старења становништва.

Када је у питању просторни обухват ове студије, анализа ће бити фокусирана на простор Републике Србије, без Косова и Метохије због непостојања пописних података након 1981. године. Једна од најзначајнијих методолошких промена пописне статистике односи се на промену дефиниције сталног становништва у попису 2002. године, па због ове чињенице је неопходна обазривост јер је у пописима 1971, 1981. и 1991. године, поред становништва у земљи, у стално становништво су убројени и југословенски грађани на привременом раду у иностранству, као и чланови породице који су боравили са њима. Како би испоштовао међународне препоруке, према попису 2002. године, осим

² Није пописан дан и месец рођења, већ само година када је лице рођено. Пошто је попис спроведен 15. марта, подаци из овог пописа неадекватно исказују старост становништва. Коначни резултати пописа су приказали лица рођена 1947. и 1948. године (до 15. марта) као спојену групу. Сва остала годишта обухватала су само лица рођена у по једној календарској години, али су она старија за два и по месеца него што гласи ознака старости (Tasić, 1963).

становништва у земљи, у састав сталног становништва улазе становници који су боравили краће од годину дана ван граница Србије, као и страни држављани који су у нашој земљи радили или боравили годину дана и дуже (РЗС, 2003). Методолошка новина у пописима 2011. и 2022. године односи се и на концепт сталног становништва, па је укупан броја становника неког подручја дефинисан на основу концепта „убичајеног становништва“. Да би се лице сматрало становником одређеног места, независно од тога где има пријављено пребивалиште, узет је критеријум да је том месту живело непрекидно најмање годину дана пре критичног момента пописа, или је у датом месту настањено краће од 12 месеци, али има намеру да у њему остане најмање годину дана (РЗС, 2012).

Од значаја је напоменути и да су лица избегла са простора бивших република СФРЈ и интерно расељена лица са простора АП Косово и Метохија укључена у укупно становништво, за разлику од ситуације 2002. године, када интерно дислоцирани становници са Косова и Метохије нису ушли у збир укупног становништва. Осим што утичу на укупно становништво, ове методолошке промене су значајне и за старосну структуру јер са променом дефиниције сталног становништва мењају се и карактеристике популације, али се нажалост на овај вид неусклађености тешко може утицати. Иако се становници општина Бујановац и Прешево нису одазвали приликом пописа становништва 1991. и 2011, подаци о овим општинама су процењени и као такви коришћени у овом истраживању. У публикацији су приказани подаци за највиши, национални ниво, али и према важећој статистичко-територијалној подели, према регионима. Дефинисане функционалне целине Србија НСТЈ-1 – север има са два НСТЈ-2 региона: Београдски регион и Регион Војводине, док Србију – југ чине три НСТЈ-2 региона: Регион Шумадије и Западне Србије, Регион Јужне и Источне Србије, и Регион Косово и Метохија. Такође, према потреби, користиће се и подаци за Централну Србију (Србија – југ са Београдским регионом).

Најскорији попис становништва, из 2022. године, пратио је већину методолошких решења као и претходни, што значи да је примењен концепт „убичајеног“ становништва, да не постоји категорија непознате старости и да су интерно расељени становници са Косова и Метохије убројани у укупно становништво. Последњи попис је „успео“ и у најјужнијим општинама, тако да су пописни подаци о старосној структури Бујановца и Прешева укључени у анализу. Ипак, постоји битна методолошка разлика коју је неопходно нагласити, мада она није пресудна када је питању квалитативна обрада података о старијем становништву. Наиме, у Попису 2022. године је искоришћена могућност укључивања административних извора у процес пописивања становништва, па је око 211 000 грађана „преузето“ из база података социјалне заштите, обавезног пензионог осигурања или здравствене заштите³. Због чињенице да је старост једно од административно најтачнијих обележја, основна анализа старосне структуре рефлектује реалност готово стопроцентно. Ипак, неопходно је истаћи да обележја која нису могла бити преузета из база, као што су она која се односе на миграције, националну структуру и фертилитет, нису имала исти ниво обухвата као подаци о старосној структури.

Да би се одредила детерминистичка основа старења становништва која се састоји од четири фактора (наталитет, морталитет, миграције и екстерни фактори), морало се поћи од виталне статистике. Анализирани су индикатори природног кретања становништва чије су вредности преузете из публикација Демографске статистике за сукцесивне пописне године након Другог светског рата. Да би се изразио утицај рађања на старосну структуру становништва, у ту сврху су коришћене старосно специфичне стопе фертилитета (RZS, 2006). Како би се приказао утицај миграционе компоненте на промене у старосној структури становништва, као извор података служиле су документационе табеле

³ Коришћени административни регистри и евиденције: Централни регистар становништва, Централни регистар обавезног социјалног осигурања, Евиденција Националне службе за запошљавање, Јединствени информациони систем просвете, Евиденција Фонда за пензијско и инвалидско осигурање, Евиденције Министарства за рад, борачка и социјална питања и Министарства за демографију и бригу о породици о корисницима различитих врста социјалне помоћи, Евиденција Републичког фонда за здравствено осигурање о корисницима здравствених књижица (РЗС, 2022).

пописа становништва из 1981. године. Значај скорашње пандемије за старосну структуру је валоризован на основу додатних обрада виталне статистике за 2020, 2021. и 2022. годину. Такође, одређивање кохортног морталитета за генерације старијих између два пописа су добијена посебном обрадом и креирањем скупова умрлих за Лексисов дијаграм.

Конструкција показатеља старења становништва (индекса, средњих вредности и коефицијената) базирају се на резултатима пописа о старосној и полној структури становништва. Због постојања евидентних разлика у старосним карактеристика мушкараца и жена, а пошто су старост и пол фундаментална демографска обележја, већина индикатора је представљена по старости и према полу. Уопштено узев, као основни извор података фигурираће пописи становништва, односно сукцесивни прописи 1948–2022. године, а најјачи акценат ће бити на анализи последњег пописа становништва. За детаљније анализе биће коришћена и процењена старосна структура по једногодишњим старосним групама за све године након 1953, закључно са 2022. годином. Да би се димензионирале промене у очекиваном трајању живота старије популације, консултоване су и таблице морталитета урађене око пописних година.

Старост је једно од обележја које је најлакше мерити, мада свакако постоје случајеви када пријављена старост током пописа није и она која је стварна, те је очекивано да таквих случајева буде изузетно мало, а уколико постоје да су разлике између фактичке и пописане старости минималне. Ипак, у литератури је познато да се старости приликом демографских и социолошких истраживања „заокружују”, односно да се пријављују оне које су ближе округлим бројевима или оним који се завршавају са 5. Да би се проверило да постоји феномен старосног заокруживања на 0 или 5 и самим тим „гомилања” (age hearing), коришћена је најновија и најпоузданија модификација Випловог индекса (Rasul et al., 2023). Пратећи методологију израчунавања индекса која се састоји од сумирања „провера” да ли постоји неочекивано високо груписање пријављене старости између 23 и 62 године, израчунати су појединачни индекси за укупно, мушко и женско становништво за пописе након 1953. године (табела 1.2). Сви пописи до 2011. године су имали прилично тачно пријављене старости, са само 2–4,9% нетачних података. Најтачнији попис по питању регистрације обележја „старост” је онај из 2011. године јер је савршено тачно пописао старост популације, са мање од 1% нетачних одговора. Ово важи и за мушко становништво које је пописано 2022. године, док је код укупног и женског забележено мало више нетачних старости. Пошто је гранична вредност између савршено тачног и прилично тачног 0,19, на основу доступних података јасно закључујемо да је дошло до осетног напретка у пријављивању тачне старости у последњим пописима.

Табела 1.2. Модификовани Виплеов индекс „нагомилавања старости”, 1953–2022.

	Укупно	Мушко	Женско
1953	0,50	0,63	0,44
1961	0,58	0,53	0,64
1971	0,46	0,48	0,43
1981	0,37	0,37	0,38
1991	0,36	0,38	0,37
2002	0,38	0,37	0,36
2011	0,16	0,14	0,18
2022	0,21	0,17	0,26

Извор: прорачун аутора

Да би се могло приступити израчунавањима различитих индикатора популационог старења почело се од формирања базе података које је садржала неопходне податке за анализу. Прорачуни и графички прилози су урађено највећим делом у MS Excel-у, а како би се обрадила велика количина податка, формиране су и базе података (MS Access) са разврстаном старосном структуром за укупно, мушко и женско становништво, по петогодишњим групама на нивоу општина и градова према попису из 2011. и 2022. године, а према типу насеља. За пописну 2022. годину су подаци о старости формирану у бази на насељском нивоу.

1.6 ЗАШТО – ДЕМОГРАФСКО СТАРЕЊЕ У СРБИЈИ И ЊЕГОВИ УЗРОЦИ

Чисто демографски посматрано, старење становништва је изузетно занимљив феномен јер у себи сумблимира промене које настају у осталим великим пољима изучавања демографије, односно промене у фертилитету, морталитету и миграцијама. Разлог лежи у чињеници да старосно-полни састав становништва синтетиче у себи остале демографске компоненте развоја. У зависности од тога у ком моменту посматрамо тренд старења становништва, постоје нијансиране разлике у узроцима старења, али и у његовим последицама. Раније је демографско старење првенствено посматрано као одраз промена у природном кретању становништва и миграција, а данас демографско старење постаје битна одредница процеса у демографским и друштвеним системима. Док са једне стране до популационог старења долази првенствено због секуларног смањења фертилитета који се може називати његовим главним узрочником, тек узнапредовао процес старења становништва повратно делује на ниске стопе рађања јер утиче на сужавање демографске базе репродуктивно способног становништва. Мало другачији механизам делује на пољу морталитета, у зависности од фазе демографског развоја јер је у време када је морталитет био висок то заправо значило високу смртност одојчади. Снижавање морталитета је довело до смањења умирања најмлађих па је долазило до подмлађивања популације, док би до старења дошло тек кад се морталитет почне смањивати код становника старијих од просечне старости становништва. Утицај миграција на демографско старење је несумњив, међутим у пракси га је тешко прецизно квантификовати због непостојања адекватних извора података о старосно специфичним миграционим кретањима, посебно у међународним оквирима. Ипак, општа је законитост да млађе средовечно становништво значајније мигрира у одређеном периоду живота што се повезује са школовањем или тражењем посла (UN, 2001; Penev, 1990; Пенев, 1997; Grant, et al., 2004; Девеџић & Стојилковић Ђатовић, 2015).

Издвајају се два смера старења становништва, у зависности од тога колику улогу имају фертилитет, односно морталитет (апстрахујући миграције), на процес демографског старења. Први се односи на старење „од базе” старосно-полне пирамиде и он настаје смањењем фертилитета који утиче на сужавање основе односно броја најмлађих становника. Други механизам делује на старење „од врха”, до којег долази продужењем очекиваног трајања живота, односно повећањем броја старијег становништва. Испреплетаност утицаја фертилитета и морталитета на старосну структуру након дужег времена често доводе до тзв. потпуног демографског старења, што значи да постоји тенденција смањења младих и паралелног повећања старих у становништву. Треба нагласити да осим на старосну структуру, може постојати и међусобан индиректан утицај фертилитета на морталитета до којег долази преко снижавања броја рођених, чиме се снижава и смртност одојчади и матерински морталитет. С друге стране, и морталитет може имати индиректан утицај на фертилитет тако што његово опадање утиче на мењање репродуктивног модела (у смеру нижег рађања). Полазна старосна структура кристалише у себи претходне трендове у природном кретању, па не треба занемарити ни наслеђену старосну структуру као одредницу старосног састава јер директно утиче на будућу старосну структуру преко нивоа фертилитета, морталитета и миграција, а утиче индиректно и на мењање старосне структуре (Пенев, 1997).

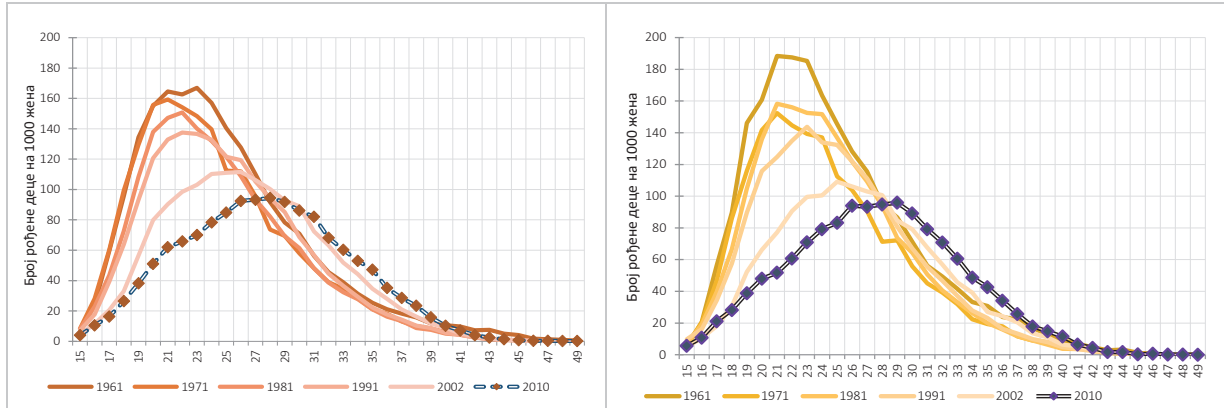
Сложена популациона динамика може довести и до негативног популационог моментума који се базира на познатом демографском механизму да старосна структура популације врши независан утицај на број рођене деце или опште стопе рађања, а које нису функција нивоа фертилитета датог периода него су резултат претходног нивоа фертилитета, морталитета и миграција. Овај моментум може бити усмерен на смањење популације у случају историјски врло ниског фертилитета који је модификовао старосну структуру становништва до тог нивоа да све мање и мање жена улази у репродуктивни период, па самим тим и број деце опада чак и под хипотетичким условима да фертилитет тренутно скочи на ниво обнављања становништва. Овај процес сам по себи условљава опадање броја рођења и представља демографску компоненту хипотезе о замци ниског фертилитета у којој фигурира још по једна социолошка (хипотеза да у средини у којој има мало деце идеална величине породице је мала) и економска (Esterline-ова хипотеза релативног дохотка) претпоставка о репродуктивном понашању становништва (Lutz, Skirbekk, & Rita Testa, 2006).

Због ограниченог броја детерминанти демографског старења, узроке старења становништва је релативно једноставно одредити, док је са друге стране најтеже је одредити директне и тачне последице старења становништва, бар оне које се не односе стриктно на демографске компоненте. Глобално, доминирају последице које је још Sauvy (1948) назвао механичким јер зависе од структуралних промена, почев од оних економске природе где се посебно мисли на промену начина потрошње и производње, односно проблеми у функционисању система заснованих на међугенерациској сарадњи, где се посебно изваја пензиони систем, али и изазови на пољу здравствене и социјалне заштите растућег броја старих становника (IIA, 1994; de Santis, 2012; Tuljapurkar, Ogawa, & Gauthier, 2010; Onofri, 2004). Када се говори о Србији, питања утицаја старења становништва на остале сегменте друштвене организације се најчешће односе на економски и пензиони аспект (Radivojević & Nikitović, 2014; Stojilković, 2010; Zdravković, Domazet, & Nikitović, 2012) на дуготрајну негу старих (Matković, 2012), родне специфичности старења (Радевић, 2017) па све до утицаја демографског старења на саобраћајно пројектовање (Tripković, 2017).

1.6.1 Фертилитет као најдинамичнија детерминанта старења становништва Србије

Ниво фертилитета зависи од великог броја детерминанти, а могу бити почев од биолошке, социо-економске, социо-психолошке, психолошких природе, док се „водећа улога“ смењује у зависности од достигнутог степена демографског развика. Главна детерминанта старења становништва је опадање наталитета у дужем временском периоду, а општа је законитост да висок фертилитет формира младу старосну структуру и *vice versa*. Низак фертилитет доводи до постепеног сужавања „базе“ старосне пирамиде, што у зависности од тога колико дуго је популација изложена деловању ниског рађања, различитом јачином утиче на демографско старење. Корените промене репродуктивног модела у Србији које се изражавају као дугорочно опадање фертилитета забележене су свим демографским показатељима ове компоненте, па се у последњих пола века смањење рађања види преко опште стопе наталитета, опште стопе фертилитета, стопе укупног фертилитета, али и преко бруто и нето стопа репродукције (Breznik, 1988; Девеџић, 2006). Непостојање простог обнављања становништва негативно утиче на важне функције коју има рађање, а то је ревитализација обима становништва и његове старосне структуре, чему се као посебни изазов намеће сазнање да популациона политика може утицати на око 10% повећања рађања (Радевић, 2006), што сужава „маневарски простор“, за одговор на старење становништва преко мера које су усмерене на повећање рађања.

Графикон 1.1. Специфичне стопе фертилитета у Централној Србији (лево) и Војводини (десно), 1961–2010.

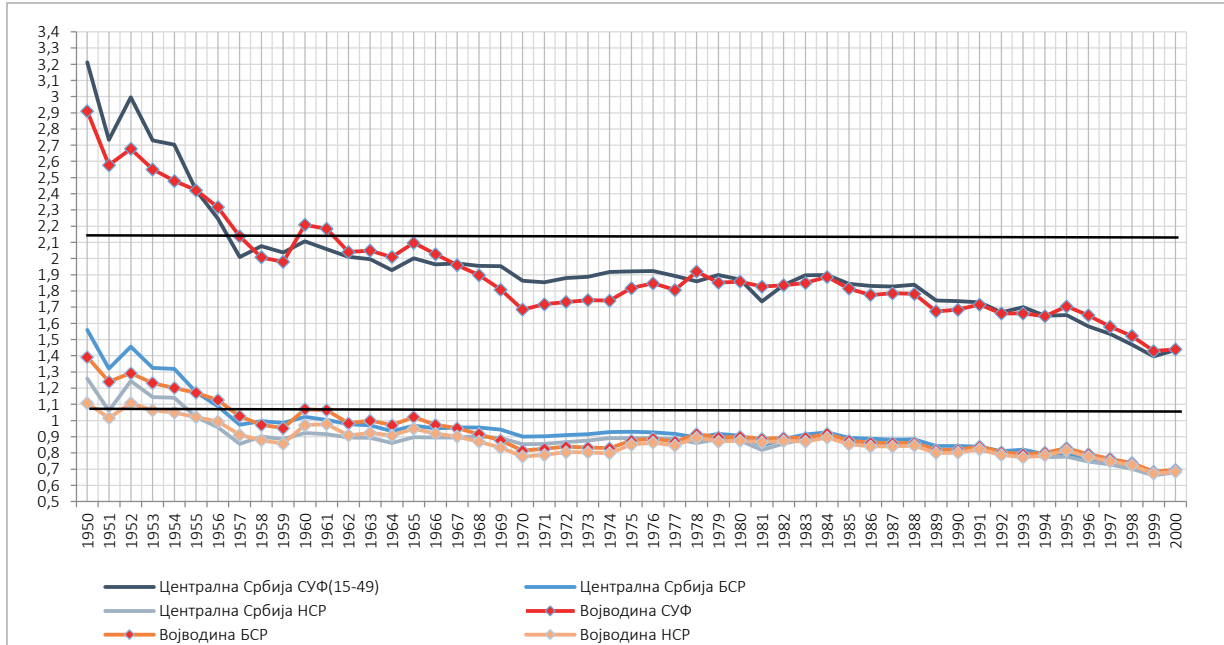

Извор података: РЗС (2006)

Општа стопа наталитета је сувише груб показатељ рађања становништва, па ћемо анализирати много конкретнију специфичну стопу фертилитета према старости мајке (графикон 1.1) у пописним годинама. Она врло сликовито показује колике промене су се десиле у репродуктивном моделу рађања на територији Централне Србије и Војводине, а разлог изостављања података о специфичним стопама фертилитета у пописној 1953. је због догађаја пролазног карактера, односно беби-бума, док је због промене територијалне организације (увођења региона) око пописа 2011. године, најверније приказати 2010. годину. Крива фертилитета је сукцесивно, из деценије у деценију, мењала две битне карактеристике, своју „ширину”, односно концентрацију рађања у односу на старост и своју „висину”, односно интензитет рађања. Све до почетка 2000-их, није било великих промена у старосном моделу рађања, мало деце би се рађало у почетним фертилним годинама, онда би број рођених скоковито растао и достигао врхунац у старостима од 20 до 25 година, да би након тога следио убрзан пад броја рођених. Највећа разлика је постојала у висини рађања које је ишло у смеру лаганог опадања, док је „тајминг” био готово идентичан. Изузетне промене које се примећују на криви фертилитета око прва два пописа у овом миленијуму односе се не само на значајано опадање специфичних стопа рођених и померања максимума рађања на старости од 25 до 30 година, него и њено померање „удесно”, што недвосмислено говори и о одлагању рађања. Можемо закључити да је дошло до вертикалне и хоризонталне „компресије” старосно специфичног фертилитета, што за последицу има смањење квантума и померен тајминг репродукције.

Најмеродавнијим за оцењивање промена у репродуктивног моделу Србије се чине мање општи показатељи као што су стопе репродукције и стопа укупног фертилитета (СУФ), које недвосмислено показују да је репродукција испод нивоа обнављања (графикон 1.2). Стопа укупног фертилитета је у периоду између средине педесетих и шездесетих флукуирала око 2 детета по жени, да би након 1961. у Централној Србији, односно након 1962. у Војводини, неповратно пала испод теоријских 2,1. Показатељи репродукције становништва, бруто стопа репродукције од 1962. у Централној Србији, односно 1966. у Војводини, падају испод јединице односно испод нивоа генерацијске замене. Најтачнији показатељ у којем је укалкулисан и утицај морталитета је нето стопа репродукције која је задњи пут показала просту репродукцију 1955. године, односно да ће генерација мајки бити замењена генерацијом ћерки. Дакле, скоро 70 година се становништво Србије не обнавља природним путем, односно показатељи репродукције показују да ће следеће генерације бити мање за 30% јер су стопе репродукције око 0,7. Овако поремећен генерацијски однос има и јасне реперкусије на будући ток старења становништва због већ споменутог утицаја рађања на динамику старосне дистрибуције.

Графикон 1.2. Кретање стопе укупног фертилитета, бруто и нето стопа репродукције у Централној Србији и Војводини, 1950–2000.

Извор података: РЗС (2006)

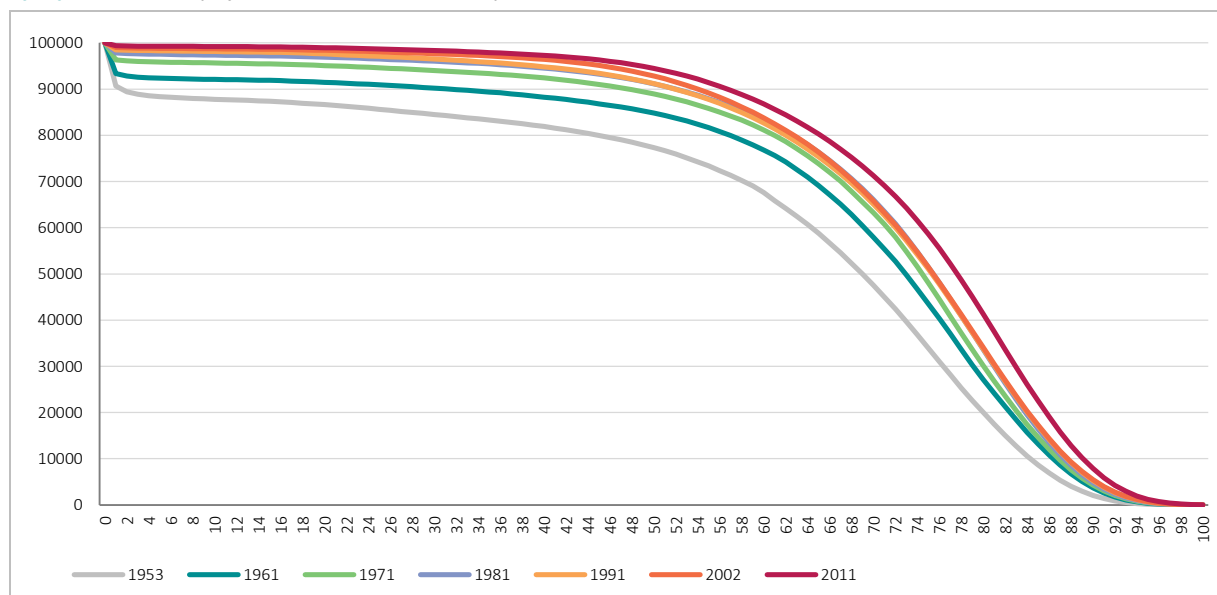
Друштвено-економски утицај на ниво фертилитета је несумњив, а он посебно долази до изражаја током великих криза, односно ванредних ситуација попут ратова. Велике усеке у старосној структури становништва Србије који су настали због значајног и рапидног пада фертилитета су најочљивији у годинама светских ратова а њих, по правилу, прати брз опоравак рађања у облику компензационог периода. Осим „испучења” у старосној структури које је створила беби-бум генерација, сличан феномен је забележен и након Првог светског рата када је такође дошло до пораста рађања. Период који је претходио компензацији у нашој земљи је био обележен великим ратним страдањима стварајући „крње” генерације, па 1953. најмање кохорте чинили становници стари од 7 до 10 године (рођени 1943–1946. године) и они стари 34 до 39 година (рођени 1914–1919. године). Као пример за демографски моментум и утицај наслеђене старосне структуре служи број живорођених 1981. године који је био већи од броја живорођених 1971. године, што је последица ступања многобројних беби-бумерки у репродуктивни период, чиме је створена „ехо генерација”, односно деца беби-бум генерације. Наставак утицаја демографске инерције на старосну структуру може се приметити и 1991. године када је број најмлађих значајно смањен у односу на период од пре 10 година, јер су рођени унучи крње генерације рођене за време Другог светског рата, малобројне саме по себи. Последња крња генерација настала је 1999. године (НАТО бомбардовање), када је број живорођених достигао рекордно низак број, али као што је и очекивано дошло је до „мини компензационог” периода на почетку новог миленијума. Колики је значај фертилитета за старење становништва најбоље показује беби-бум генерација која је настала током периода изузетно високих стопа рађања и за коју се може рећи да је последња многобројна генерација у Србији. Пројекције показују да ће беби-бумери утицати на повећање броја старих 65 година и више година након 2026. односно на интензивирање старења старих након 2036. године (Стојилковић, 2012; Stojilković Gnjatović & Sekulić, 2015; Пауновић Радуловић и др., 2024).

1.6.2 Значај морталитета за промене у старосној структури становништва Србије

Темпо и интезитет демографског старења зависе од детерминанти овог феномена, па осим рађања, морталитет и миграције могу осетно да модификују карактеристике демографског старења. За разлику од фертилитета који је најдиманичнија варијабла старосне структуре, морталитет има нешто другачију, али свеобухватнију улогу у старењу становништва. Док фертилитет „делује“ само на рођењу, односно дефинише саму базу становништва, утицај морталитетних трендова се експонира у свим старостима. Међутим, у зависности од тога која старосна група је главни „кривац“ за продужење очекиваног трајања живота, може се закључити да ли промене у морталитету доводе до подмлађивања или до дубљег старења становништва. Продужење очекиваног трајања живота је релативно скоро постало фактор старења становништва јер је врло дуго смањење морталитета било сконцентрисано код најмлађих, да би тек у последњих неколико деценија били приметни позитивни помаци код старије популације у Србији (Стојилковић Ђатовић, 2020).

Под компресијом морбидитета се подразумева контрола морбидитета која доводи до ректангуларизације криве преживљавања чиме она више подсећа на правоугаоник. Разлог лежи у чињеници да је све више старих становника који доживљавају дубоку старост али у релативно кратком периоду умиру, чиме је крива „подигнута“ нагоре и „померена“ удесно (Fries, 1985, према Стојилковић Ђатовић, 2019). Мада има теоријског упоришта, овај процес још увек није наша реалност, а удаљеност од овог идеалног сценарија нам индиректно указује колико је морталитет значајна компонента старења становништва. Иако су у прошлости у већини развијених земаља бележени континуирани помаци у морталитету, пандемија КОВИД-19 је прекинула, односно делимично успорила дати прогрес.

Графикон 1.3. Број живих из таблица морталитета, 1953–2011.

Када је у питању Република Србија, у периоду након Другог светског рата дошло је до великих искорака када је у питању старосно-специфични морталитет, што се може посредно пратити и преко броја живих из таблица морталитета за одговарајуће пописне године (графикон 1.3). Осетно је смањење смртности не само најмлађих, него свих старосних група у односу на 1953. годину, тако да можемо рећи да је Србија забележила велике напретке по питању снижавања морталитета, нарочито до 1981. године. Неколико деценија без већих помака обухватају и изазовне деведесете године, као и почетак миленијума, да би тек у време пописа 2011. године примећен наставак позитивних тенденција у морталитету становништва. Ово је посебно битно за старије групе, јер су врло видљиви подаци баш код старијих од 64 године између 2002. и 2011. године. Нажалост, детаљне таблице морталитета из најновијег пописа нису још увек доступне, али на основу познавања других индикатора, можемо очекивати или стагнацију или врло скромно погоршање, јер је 2021. године пандемија КОВИД-19 изузетно снажно утицала на старију популацију. Иако смо далеко од идеалног ректангуларног облика, узевши почетну ситуацију након Другог светског рата, постоје позитивне тенденције, мада релативно чести прекиди у напретку значе и да Србија каска за најразвијенијим земљама по питању висине морталитета (старијег) становништва.

1.6.2.1 „Закочена” проспективна транзиција

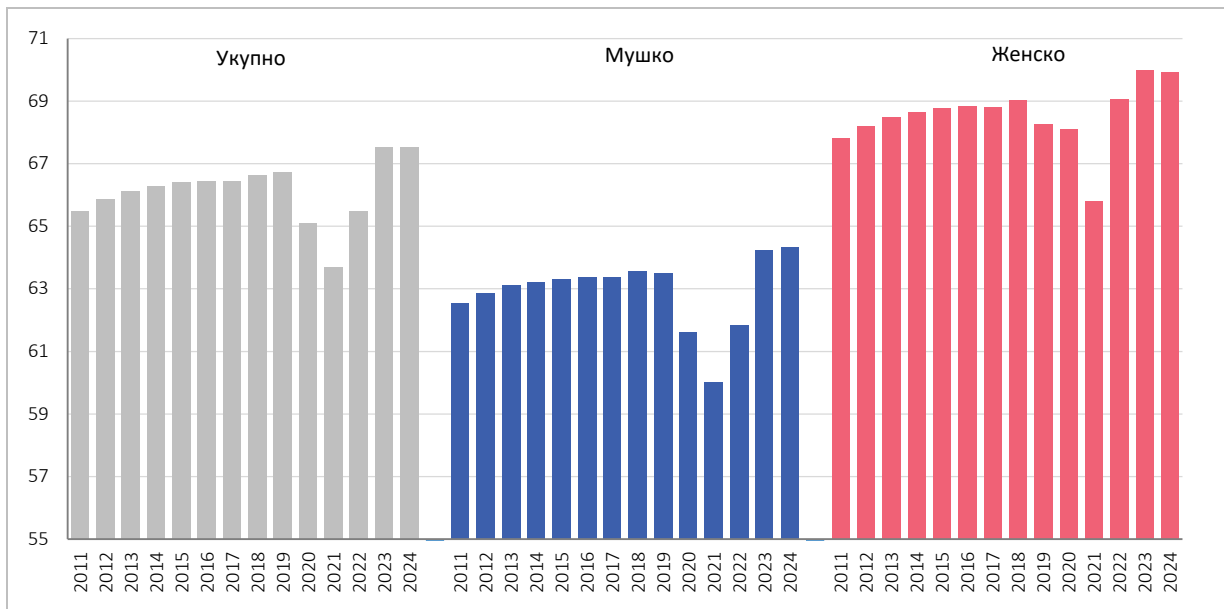
Прспективни праг показује у којој старости одређена популација живи краће од 15 година, чиме валоризује промене у очекиваном трајању живота, што са једне стране компликује анализу, али је са друге оплемењује. Конекција између старости и очекиваног трајања живота даје аналитичке могућности што у теоријском, што у практичном погледу. Дефинисање старосног прага који динамично реагује на промене у дуговечности становништва омогућава се адекватно праћење бројности старије популације, за разлику од инваријабилне одсечне старосне границе од 60 или 65 година. У теоријском смислу, до старења становништва ће доћи и ако фертилитет опадне а очекивано трајање живота се не промени. У том случају, и конвенционалне и „нове” мере ће дати исте резултате, односно показате да се удео старих повећава зато што број и удео младих опада. Дакле, ситуација у којој дође до промене старосне структуре, али не и до промена у старосно-специфичним карактеристикама морталитета становника не захтева стандардизацију показатеља старења. Међутим, значајан је (и растући) „допринос” промена очекиваног трајања живота старењу становништва јер се главна разлика између новог и старог приступа огледа у дијаметрално супротним резултатима. Уколико дође до убрзаног повећања ОТЖ, долази до повећања удела старих према старом критеријуму јер је повећан апсолутан број старих. Са друге стране, долази до смањења степена старења према новом критеријуму јер је подигнута доња граница старости па је мањи удео становника „упао” у контингент старих лица. Потреба за преиспитивањем старења становништва је зато настала из неопходности да се варијације у ОТЖ инкорпорирају у теорију и методологију демографског старења јер брже повећање ОТЖ доводи до споријих промена у новим мерама старења (Sanderson & Scherbov, 2015).

Све је више приступа који користе биометријске функције, и све више заговорника који сматрају да се за одређивање када почиње старост треба консултовати са очекиваним трајањем живота и предлажу да се за ревидирање старости користе таблице морталитета. Замену конвенционалних индикатора старења оним заснованим на таблицама морталитета је заговарала Bourdelais (1999), посебно због чињенице да пројекције становништва користе управо традиционалне границе и индикаторе старости, чиме имају склоност да предимензионарају потенцијалне последице старења. Дефинисање старости као дводимензионалну варијаблу која се може посматрати у односу на рођење (број проживљених година), али и у односу на смрт (број преосталих година) отвара широке теоријско-методолошке оквире за ревизију самог феномена старења становништва. Пошто је потребно разматрати обе старости, становништво би симултано могло да се подмлађује према једном индикатору, а да стари према другом. Проспективни концепт у изучавању старења је настао због вишеструких последица

демографске транзиције јер је данашње становништво здравије и дуговечније, са мањим бројем деце и значајно старије у односу на (пред)транзициони период. Можемо закључити да је дошло до проспективне транзиције јер су дугорочне промене у mortalитету (продужење ОЖЖ, промене у узроцима смрти, другачији патерни морбидитета) и фертилитету (низак наталитет, одлагање рађања, замена квантитета квалитетом) обликовале трендове у старењу становништва који нису упоредиви са оним од пре неколико деценија коришћењем традиционалних демографских апарата.

Такође, исказивање проспективне димензије у просторном смислу се чини од посебног значаја због изразите регионалне неуједначености старења које је мерено класичним показатељима. Практична предност проспективне парадигме се огледа у капацитету да преко једноставних нумеричких показатеља одгонетне више релевантних демографских карактеристика популације. Како сврха алтернативних показатеља није да замене традиционалне индикаторе старења становништва, тако је најправилније анализирати популацију уз помоћ оба приступа. На пример, упоређивањем проспективног и класичног коефицијента старења можемо да на директан начин откријемо особине старосног модела mortalитета. Уколико је проспективни показатељ већи од традиционалног лако можемо извести закључак да је очекивано трајање живота анализираниг становништва краће од 15 година у старостима које су ниже од 65 година. Проспективна валоризација становништва Србије показује да најповољније карактеристике имају становници који живе у већим градовима и дуж комуникационих линија, као и тамо где је фертилитет већи и самим тим удео младог становништва. Такође, на основу проспективних индикатора можемо направити профил општина са неповољним карактеристикама очекиваног трајања живота старије популације. Сумарно, то би биле популационо мале неградске општине у којима се рађа мало деце, са ниским уделом младих, махом пограничне и концентрисане у Јужној и Источној Србији. Можемо закључити да нам проспективна парадигма открива дуалан значај mortalитета који у развијенијим општинама који иде у смеру редуције броја и удела старих, док је код неразвијених општина због неповољног старосног модела mortalитета имамо експанзију старих у односу на традиционални критеријум.

Графикон 1.4. Проспективни праг, по полу, 2011–2024.

Извор података: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2024). World Population Prospects: The 2024 Revision, custom data acquired via website, прорачун аутора.

Методолошка иновација у дефинисању демографске старости преко проспективног критеријума након 2011. године (графикон 1.4) потврђује да је популација Србије добар кандидат за примену проспективног концепта. Првенствено, становништво има релативно кратко очекивано трајање живота у старости од 65 година, посматрано у европском контексту. Ово је посебно битно због полне асиметрије у преосталим годинама живота, што даје могућност преиспитивања процеса феминизације старења. Проспективна парадигма омогућава родно сензитивно одређење границе старости, што је у складу са демографским постулатом да жене живе дуже. Тако можемо издвојити као проспективна закономерност да мушкарци постају стари млађи у односу на жене на основу висине проспективног прага, што у случају Србије значи проспективно негирање феминизације старог становништва. Такође, проспективни праг успева и да валоризује значај пандемије КОВИД-19, јер је старост када укупно, мушко и женско становништво има краће очекивано трајање живота од 15 година имала стабилни пораст све до 2020. године (изузетак је женско становништво). Осетно опадање проспективног прага се примећује у 2021. години, да је за укупно становништво износио 63,69 година, за мушко 60,01 и за женско 65,81, анулирајући деценијске напретке у очекиваном трајању живота. С обзиром на то да су подаци о детаљним таблицама морталитета преузети из УН базе и пре би се могли сматрати „одокативним”, очекујемо да ће на основу детаљних таблица морталитета након овог пописа моћи да се добије тачнији увид у промене у смртности старије популације које су настале због пандемије.

1.6.3 Миграциони таласи као фактор старења становништва Србије

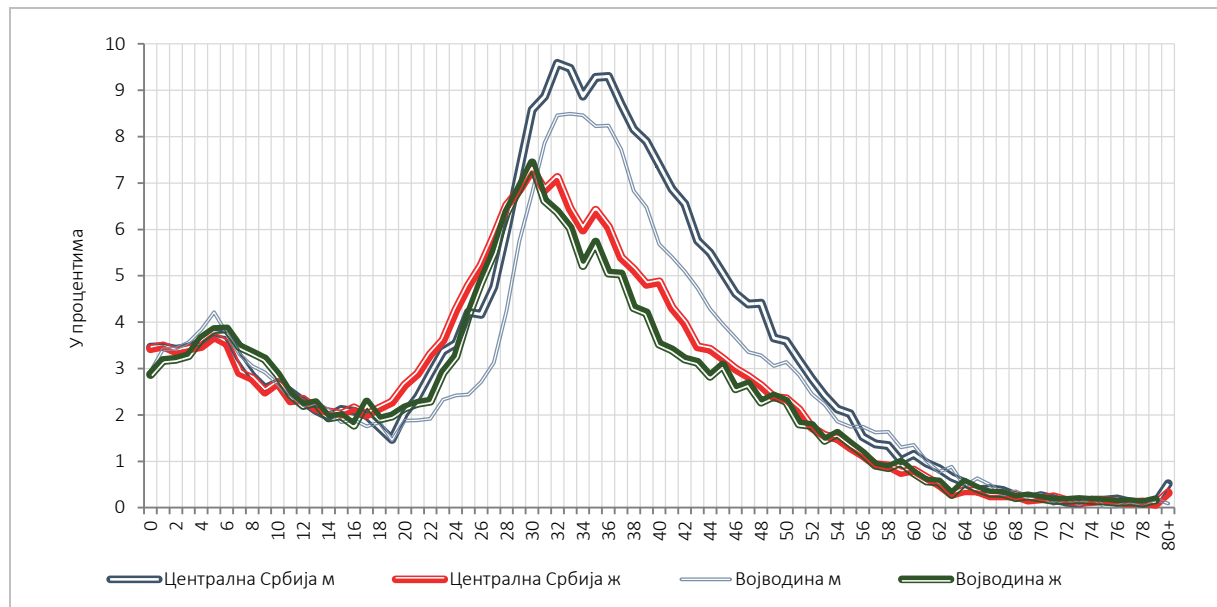
Као још једна битна детерминанта старосне структуре издвајају се миграције са својим краткорочним или дугорочним ефектима, чинећи модификације старосне структуре коју су формирали фертилитет и морталитет. Саме мигранте карактерише изражена селективност у односу на обележје старост и донекле пол, па ефекат сваке миграције изазива дуалне промене и код домицилног и код миграторног становништва. Са једног подручја најчешће одлазе они који су у оптималном репродуктивном и радном добу (старосне групе од 20 до 40 година), стварајући крње генерације, док у крајњој дестинацији имиграција изазивају обрнут учинак. Док краткорочно емиграција има негативан ефекат на укупан број становника одређене старости, дугорочно посматрано, неповољне последице се виде кроз смањење фертилног контингента што депресира стопу фертилитета, а повећава стопу морталитета јер су отишли они који су мање изложени ризику смрти (Wertheimer Baletić, 1999).

Уколико разматрамо утицај миграционе компоненте на старење становништва Србије, првенствено треба издвојити два таласа миграција која су што због масовности, а што због временске димензије, посебно значајна за демографско старење наше земље. Први се односи на отварање граница СФРЈ средином шездесетих година прошлог века, када је Југославија била једина земља социјалистичког уређења која је дозволила (радну) емиграцију свог становништва. Одлазак нискоквалификованих становника, махом из руралних подручја покренуо је тренд дерурализације који је дефинисао данашњи ступањ старења становништва у осталим насељима. Коришћењем погодности билатералних споразума за западноевропским земљама, младо становништво, махом припадници беби-бум генерације су иницијално одлазили појединачно, али због правног регулисања и отварања могућности спајања супружника и деце са емигрантом, врло брзо је дошло до пресељења читавих породица (Davidović, 1999). Одлазак на „привремени рад и боравак” у иностранство је у највећем броју случајева прерастао у трајно пресељење, па је емиграција у датом периоду утицала на смањење броја становника, али и на старосну структуру домицилног становништва.

У време трајања Пописа 1971. године, емиграција је била у пуном јеку. Тек је нафтна криза из 1973. године утицала на њено успоравање, па је одабрана 1981. година за приказивање удела становништва Централне Србије и Војводине које је било у иностранству (графикон 1.5). Доказ да је емиграција током шездесетих и седамдесетих није била само економски већ и породично оријентисана јесте релативно висок удео најмлађих становника који је пописан у иностранству 1981. године. Ипак, највише је био

оних старости од 20 до 40 година, као што би се и очекивало на основу већ познатих карактеристика миграторног становништва. Преко 9% мушкараца у Централној Србији и 8% у Војводини, односно преко 5% жена на обе територије је живело ван граница Србије, што је свакако имало утицаја на старење становништва још у време пописа. Утицај овог таласа миграција је свакако осећа и данас, јер су ови емигранти који су често називани „гастарбајтерима“ (што је немачки назив за стране раднике) данас или врло близу или су већ у контингенту старог становништва (становници који су имали тад преко 24 година, данас имају 65 година). Отворено је питање њиховог повратка за који се не може још увек рећи да је масован, али се може одредити смер утицаја на демографске токове старења. Уколико би дошло до већег прилива становника који су отишли на „привремени рад и боравак“ у време када су били у оптималном репродуктивном и радном добу, данас би се вратили стари и самим тим додатно интензивирали процес старења становништва у Србији.

Графикон 1.5. Удео лица у иностранству, Централна Србија и Војводина, по полу, Попис 1981.

Извор података: Документационе табеле Пописа 1981. године

Други талас миграција који је од важности за демографско старење десио се током деведесетих година, а заправо се ради о две миграторне струје супротног правца које су биле уско повезане са распадом федералне Југославије. Једна се односи на имиграцију избеглих из ратом захваћених подручја, а други на емиграцију махом високообразовних из Србије. Почев од 1991. године спорадично, а затим масовнији одлазак становника српске националности из бивших СФРЈ република посебно 1995. из Хрватске и 1996. године из Босне и Херцеговине значајно је прилив становника у тада СР Југославију. Према Попису избеглица и других ратом угрожених лица (1996), избеглице су чиниле 10% становника Београда, 4% Централне Србије (без Београда) и 12,9% од укупног броја становника Војводине. Старосно полна структура избеглих из Хрватске је слична домицилној, док су се из Босне и Херцеговине доселиле жене у већем броју у односу на мушкарце. Симултатно са одвијао процес емиграције млађих становника незадовољних општом неповољном ситуацијом у земљи, чији се број процењује на око 300 000 становника. Подаци на основу Пописа 2002. показују да је старосна структура оних који у емигрирали у САД, Канаду и Аустралију значајно повољнија од домицилне. Као закључак се може извести да избеглице нису имале значајан утицај на обим и старосну структуру становништва због своје бројности која се смањивала временом јер је одређен број имигранта касније напустио

Србију. Такође, досељени су имали слични репродуктивни модел као и домицилно становништво, али је становништво које је емигрирало било млађе у поређењу са старосном структуром избеглица (Nikitović & Lukić, 2010).

1.6.4 Екстерни фактори старосне структуре – значај пандемије КОВИД-19 за старије у Србији

Осим фундаменталних демографских одредница старосне структуре (наталитет, морталитет, миграције), историјски су и екстерне детерминанте имале дејство које се испољавало тренутно и врло снажно, а ту се посебно издвајају ратови, економске кризе, револуције, природне непогоде итд. Изузетно велик утицај Првог светског рата на старосну структуру становништва Србије (Пенев, Радивојевић, 2014) има континуирано и чак вековно „одложено” дејство. И економске кризе су покретале одређене процесе у становништву, па су током деведесетих, али и након 2008. године постојале флукуације код фактора старосне структуре. Ипак, скорашња пандемија КОВИД-19 се може издвојити као посебно битна за промене у старосној композицији, јер је преко сниженог наталитета, повећаног морталитета и прекинутих миграционих токова модификовала показатеље старосне структуре. Посебно је био изражен утицај на старије становништво, што је потврђено и методом демографске стандардизације, са закључком да би број умрлих био осетно нижи да се пандемија КОВИД-19 из 2021. године догодила пре две деценије када је популација у Србији била мало млађа (Стојилковић Ђатовић, 2024).

Табела 1.3. Број умрлих од коронавируса КОВИД-19, укупно и старији од 64 године, по полу, 2020–2022. (%)

		2020	2021	2022
Укупно	Укупно	10356	27742	8282
	Мушко	6629	15218	4551
	Женско	3727	12524	3731
65 и више год.	Укупно	7996	22585	7414
	Мушко	4921	11898	4017
	Женско	3075	10687	3397
% 65 и више год.	Укупно	77.21	81.41	89.52
	Мушко	74.23	78.18	88.27
	Женско	82.51	85.33	91.05

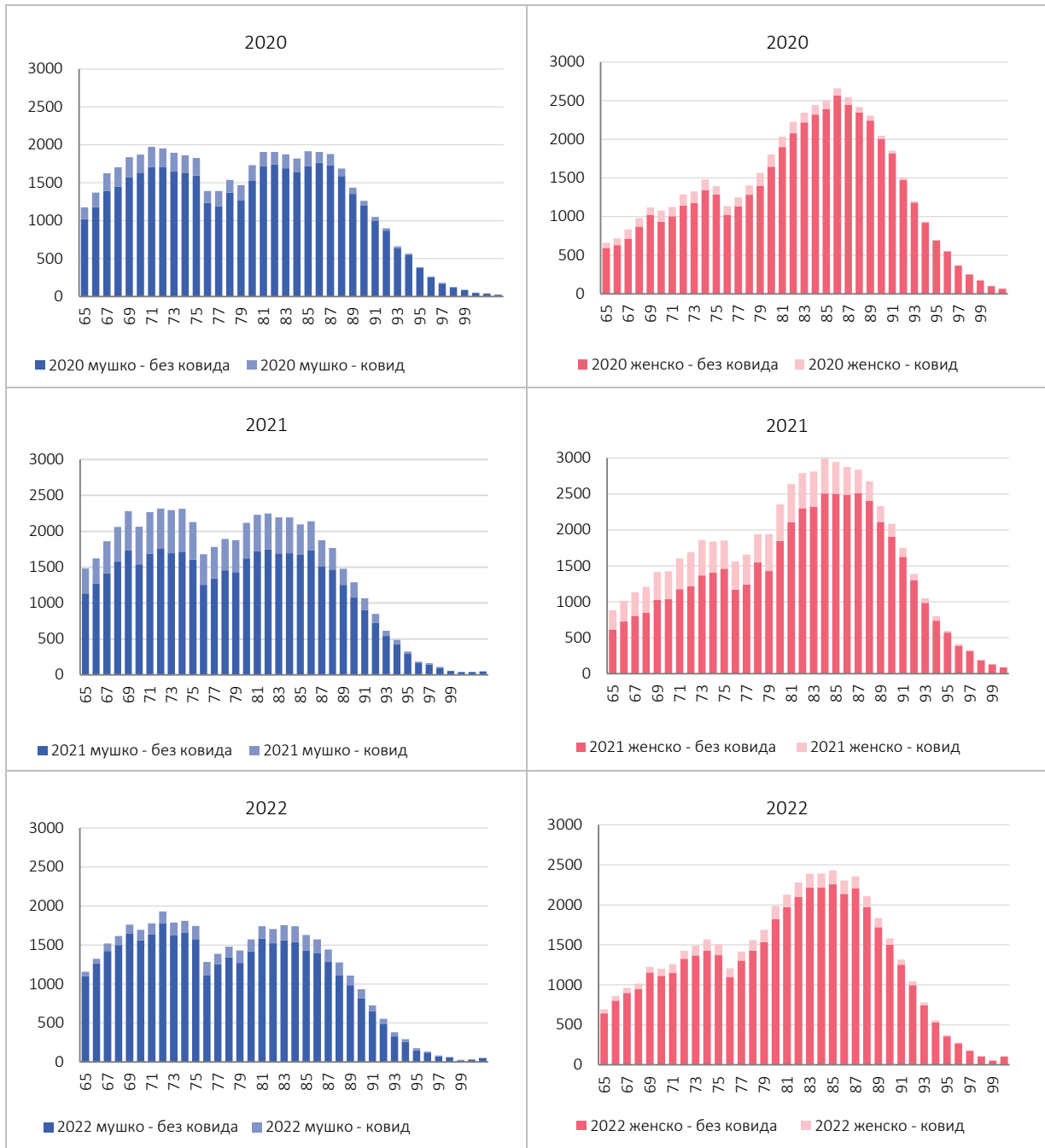
Специфичне стопе морталитета током трајања најјачих таласа пандемије КОВИД-19 биле су највише код старијег становништва, што се јасно може уочити код удела старијих у укупном броју становника код којих је шифра узрока смртности U07.1 или U07.2. Од укупног броја дијагностификованих случајева смрти услед пандемије КОВИД-19 (табела 1.3) више од $\frac{3}{4}$ у 2020. години су имали 65 или више година, док је у најсмртоноснијој 2021. години тај удео порастао на 81,41%, а у 2022. години на 89,52%. Треба нагласити да је једна од битних одредница високе смртности током пандемије коинциденција комплетног уласка беби-бумера у старије становништво у 2021. години и најснажнији ковид-таласи у истој години. Такође, битно је подвући приликом анализе да је полни аспект посебно значајан, јер је удео старијих у укупном броју умрлих жена од коронавируса био осетно виши у односу на мушко становништво на почетку пандемије (82,51% код женског и 74,23% код мушког), што се објашњава иначе вишим морталитетом код млађих мушкараца. Интензивирање пандемије у 2021. години је

значило и повећање удела старијих у укупном броју умрлих од коронавируса, са одржавањем полног јаза, да би тек 2022. године када је број умрлих био 3,3 пута мањи у односу на претходну годину, удели и мушког и женског старијег становништво још више порасли и скоро се изједначили.

Табела 1.4. Просечна старост старијих умрлих и просечна старост старијих умрлих од коронавируса КОВИД-19, 2020–2022.

Просечна старост умрлих 65+				Просечна старост умрлих од коронавируса 65+			
	2020	2021	2022		2020	2021	2022
Мушко	77,2	65,4	65,4	Мушко	76,3	65,5	65,5
Женско	79,8	80,2	81,1	Женско	77,9	78,5	80,5

Алтернативан начин препознавања образаца у смртности (према полу) од коронавируса јесте преко показатеља просечне старости умрлих (табела 1.4), који показује да од су код старије мушке популације разлике у просечној старости између укупног броја мушкараца и оних који су умрлих због последица вируса изузетно мале. Највећа разлика је у 2020. години, док у 2021. и 2022. години скоро да нема разлике, али се може приметити огроман пад просечне старости умрлих мушкараца (са 77,2 у 2021. години на 65,4 у друге две пандемијске године). Овако нагли пад просечне старости приликом смрти говори о размерама екстремне смртности старијег становништва које је изазвала пандемија, па ће се последице видети и на старосној структури. Просечна старост старијих жена приликом смрти је била минимално виша у односу на мушкарце у 2020. години, с тим што је у 2021. и 2022. години ова разлика изузетно порасла и износила је чак 14,4, односно 15,8 година ретроспективно. Уколико посматрамо умрле од коронавируса КОВИД-19, ситуација је слична, али са нешто мањим разликама. Као главни закључак можемо извести да су старије жене у јеку пандемије у просеку умирале у деветој деценији, као и да је вирус Ковид-19 у великом броју случајева фатално погађао најстарије старе жене.

Графикон 1.6. Старији умрли и старији умрли од коронавируса КОВИД-19, по полу, 2020–2022.

Неједнака смртност између полова како у укупној смртности, као и она од коронавируса, илустрована је на графикону 1.6. на којем се јасно примећују различити патерни mortalитета мушког и женског становништва старости 65 и више година. Као што су подаци о просечној старости открили, може се уочити да је млађе мушко становништво у све три године пандемије било више погођено у односу на женско. Чак и 2021. година која је обележена као година са изузетно високим вредностима смртности какве нису забележене у нашој популацији, показује већу смртност жена након 80 година. Треба

нагласити и да је смртност старијег становништва под утицајем кохортне инерције, јер је посебно код мушког старијег становништва смртност беби-бумера била врло висока, што се види на графикону као пораст до старости од 75 година. Након тога детектован је „усек” у смртности због малобројности крњих генерација рођених током Другог светског рата, да би се број старијих који су преминули након 80 година поново повећао. Код жена је овај механизам другачије калибрисан, јер су беби-бумерке имале нешто нижи морталитет од мушкараца, да би након наглог „усека” због кохортног таласања, дошло до озбиљнијег повећања смртности старијих жена, што укупне, што од коронавируса. Ово је директна последица дужег очекиваног трајања живота, односно чињенице да у старијих кохортама постоји и већа демографска „маса” женског становништва. Зато треба посебно апострофирати 2021. годину, када су код женског становништва забележени апсолутни максимуми у смртности, посматрано по кохортама, достижући 2 990 умрлих жена у старости од 84 године.

1.7 СТАРЕЊЕ СТАНОВНИШТВА У СРБИЈИ КРОЗ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ПОКАЗАТЕЉЕ

Корените промене репродуктивног понашања, епидемиолошка транзиција у узроцима смрти и друштвени, политички и економски карактер миграционих токова у Србији, снажно су утицали на демографију старења становништва. Традиционалним показатељима промена у старосној структури, приказале какви су ови „потреси” обликовали данашњи стадијум старења, који карактерише изузетно унапредовао процес старења становништва. Прво преко апсолутних, а затим преко релативних бројева, уз помоћ мера централне тенденције и коефицијената зависности, биће дескриптивно предочене историјске тенденције у кретању броја и удела младих и старих, просечне и медијалне старости, као и релативних односа функционалних контингената.

Пошто су деликатан величински однос великих старосних контингената кључан за старење становништва, логично је да увод у истраживање старења становништва буде анализа промена које су настале у овим сегментима популације. Коришћењем што дуже временске серије података стиче се увид у дугорочне промене које карактеришу тренд пада броја младих и пораста броја старих. Мада се демографско старење дефинише као процес повећања удела старог становништва у укупном (најчешће праћен падом удела младих), за комплетнији приказ промена старосне структуре треба уврстити и апсолутне показатеље у анализу. Изразито демографско старење изазвано смањивањем фертилитета, тзв. старење од базе пирамиде које је приметно у апсолутним бројевима између 2002. и 2011. године није лако уочљиво уколико се консултују само релативни показатељи (Девеџић & Стојилковић Ђњатовић, 2015). Посматрају ли се апсолутни бројеви становника из великих старосних група, број младих је у послератном периоду имао тенденцију опадања, број становника старости 20–64 године након сукцесивног пораста почео да опада после максимума забележеног пописном 1981. годином, а једино је број старих показао континуиран пораст (табела 1.5).

Табела 1.5. Укупан број и апсолутне међупописне разлике великих старосних група, 1948–2022.

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	5800146	6163246	6678239	7202898	7729236	7822795	7498001	7186862	6647003
0–19	2334885	2280504	2287602	2228019	2107668	2009540	1672421	1427272	1292803
20–39	1710080	1905260	2298725	2228771	2312198	2218404	1979451	1910323	1563401
40–64	1429937	1593065	1638139	2062527	2472816	2598489	2557703	2598951	2321944
65+	324950	383763	446628	650828	801959	895615	1240505	1250316	1468855
	1953/1948	1961/1953	1971/1961	1981/1971	1991/1981	2002/1991	2011/2002	2022/2011	
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	363100	514993	524659	526338	93559	-324794	-311139	-539859	
0–19	-54381	7098	-59583	-120351	-98128	-337119	-245149	-134469	
20–39	195180	393465	-69954	83427	-93794	-238953	-69128	-346922	
40–64	163128	45074	424388	410289	125673	-40786	41248	-277007	
65+	58813	62865	204200	151131	93656	344890	9811	218539	

Извор података: пописи 1948–2022.

Посматрају ли се апсолутне ланчане разлике између бројева младих, средовечних и старих (табела 1.5), запажа се кохортни ефекат који је имао велики утицај на промене у броју младог становништва. Наиме, старосна „позиција” беби-бум генерације допринела је порасту младих између 1953. и 1961. године, јер су многобројни бумери имали мање од 15 година, да би следећи међупописни пораст младих (1981/1971) настао када је ова кохорта ушла у репродуктивни период и створила „ехо генерацију”. Након тога, опадање броја младих је стална карактеристика популације Србије, што доминантно утиче на старење становништва преко механизма демографске инерције, односно, већ смањен број младог становништва утиче на улазак мањег броја жена у репродуктивни период, стварајући *circulus vitiosus*. Детаљна анализа удела старих 65 и више година биће у 2. поглављу о динамици пораста броја старих становника.

Становништво старости 20–64 године врши многе значајне улоге у друштву јер се из овог оквира регрутује радна снага, али и контингент фертилних жена. Задња три међупописна периода карактерише опадање броја становника у овом контингенту, што је тенденција са негативним последицама. Због природе пензионог система који се заснива на међугенерациској сарадњи, промена односа између броја оних који раде и оних који су издржавани је врло крхка, посебно у условима у којима се број старих повећава као што је случај у Србији. Заправо су стари једина група која је забележила континуирани пораст, а уколико се узме у обзир величина кохорте које улази у старо становништво, са сигурношћу можемо тврдити да ће се број старих повећавати и у будућем периоду.

Уколико би апсолутни пораст броја старог становништва био праћен адекватним порастом броја младих, до старења становништва не би ни дошло, што само говори колико је деликатан однос између броја младог и старог становништва. Заједничка карактеристика ове две групе јесте њихова неактивност, а највећа разлика та што се за разлику од старог становништва, од младих очекује будуће ступање у радноспособно и активно становништво и извршавање компликованих друштвених функција. У Србији је, мерено преко индекса старења, односно преко било које од четири варијанте овог показатеља које комбинују различите лимите „старости” (60 или 65) и „младости” (0–14 или 0–20), старо становништво показивало бројчану надмоћ у односу на младо у последњих пола века (табела 1.6). Даља дискусија ће се односити на индекс старења добијен на основу односа између бројева становника старих 65 и више година и млађих од 15 година.

Табела 1.6. Индекси старења, по полу, 1953–2022.

	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Укупно								
60+/0-14	34,69	39,18	64,28	66,62	95,17	143,13	173,49	203,12
60+/0-19	25,42	31,48	44,89	50,06	70,42	100,71	124,62	150,12
65+/0-14	22,97	24,3	41,83	50,64	60,23	105,42	121,95	153,73
65+/0-19	16,83	19,52	29,21	38,05	44,57	74,17	87,6	113,62
Мушко								
60+/0-14	28,68	33,15	57,11	57,36	80,77	121,19	147,32	173,84
60+/0-19	21,04	26,7	39,91	43,17	59,82	85,39	105,8	128,64
65+/0-14	18,76	19,63	36	43,32	49,1	86,82	99,95	128,56
65+/0-19	13,76	15,8	25,16	32,61	36,36	61,17	71,78	95,13
Женско								
60+/0-14	40,92	45,44	71,77	76,41	110,38	144,07	201,19	234,24
60+/0-19	29,95	36,43	50,07	57,3	81,59	101,23	144,57	172,89
65+/0-14	27,33	29,16	47,92	58,38	71,98	102,83	145,24	180,48
65+/0-19	20	23,38	33,43	43,78	53,21	72,25	104,37	133,21

Извор података: пописи 1953–2022.

Навећи пораст индекса старења је забележен између 1961. и 1971, а након тога током деведесетих година. Релативна стабилизација овог показатеља током седамдесетих и осамдесетих дугује се „ехо генерацији” због које се повећао број младих, у време кад старење још није узело маха. Размере трансформације старосне структуре се најупечатљивије могу предочити ако се упореди индекс старења 1991. године који је износио 60 са вредношћу од 105 у 2002. години, што је пораст од 75%. Галопирајуће повећање старих током деведесетих довело је до преваге броја старих становника у односу на младе, пресудним моментом који дефинише неповољност старосне композиције популације Србије доводећи до „инверзије” бројчаног односа младих и старих. Дисторзија старосне структуре је настављена и у последњем међупописном периоду, па вредност индекса старења за 2022. износи 153,73, односно 53,73% је више старих у односу на младе. Пошто је анализа структуре становништва по старости најисправнија уколико се укључи у њу и диференцијација према полу, индекс старења посматран на овај начин показује осетно мање вредности за мушко становништво. Наиме, за разлику од жена код којих је 2002. године забележена доминација старијих у односу на млађе, код мушкараца је Попис 2011. године показао да је број младих и старих готово изједначен (99,95). Исти попис квантификује и посебно велику диспропорцију жена старости 65+ и 0–14, јер је индекс старења чак 145,24, што се може сматрати специфично неповољним због репродуктивне улоге које има женско млађе становништво. Последњи попис показује даље интензивирање „неусклађености” између контингента младих и старих, тако да и код мушкараца има више оних старих 65 и више година у односу на млађе од 15 (индекс 128,56), док је код жена достигао чак 180,48.

Незаобилазни индикатори достигнуте старости становништва су тзв. мере централне тенденције, односно мере које показују где се налази „старосно тежиште” одређене популације. Карактеристике старосне структуре Србије није најпогоднија за примену ових мера из већ наведеног разлога да једна многобројна генерација (беби-бумери) може да утиче да изобличавање одређених мера уколико се не познаје демографска позадина. Пошто је једна од негативних особина мера централне тендеција

да су врло подложене утицајима екстремних вредности које могу да замагле реалну слику изучаване појаве, свако концентрисање бројних генерација на почетку или при крају старосне лествице може да утиче на квалитет резултата добијених овом анализом.

Почев од 1953. године, када су просечна и медијална старост указивале да на територији Централне Србије и Војводине живи врло млада популација просечне старости 29 и медијалне 26 година, снажна трансформација старосне структуре током више деценија указивала је на константно и интезивно старење популације. Почетком миленијума, на истој територији живе становници који имају више од 40 година, а „типичан старосни представник” на основу Пописа 2011. године има 42,2 године. Треба нагласити и приметне разлике међу половима, па је мушко становништво у сваком пописном пресеку било нешто млађе од женског, у прва четири посматрана пописа та разлика у просечној и медијалној старости је била око две године, да би се 1991. године разлика просечних старости смањила на само 1,2. Последњи попис је забележио највеће разлике између полова која износи 2,6 година за просечну и чак 3,6 за медијалну, што нам потврђује већ познату чињеницу о дужем животном веку жена.

Табела 1.7. Просечна и медијална старост, по полу, 1953–2022.

	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Укупно								
Просечна старост	29,9	31,3	33,8	35,6	37,5	40,1	42,2	43,8
Медијална старост	26,3	29,1	32,7	34	37,2	40,7	42,7	44,9
Мушко								
Просечна старост	29	30,4	32,9	34,6	36,4	38,9	40,7	42,4
Медијална старост	25,2	28,1	31,6	32,9	36,1	39,2	40,9	43,3
Женско								
Просечна старост	30,8	32,2	34,7	36,5	38,5	40,1	43,3	45,2
Медијална старост	27,3	30	33,8	35	38,2	40,9	44,5	46,6

Извор података: пописи 1953–2012.

Медијална старост најбоље осликава степен подложности мера централне тендеције утицајима екстремних вредности нумеричног низа, што је у нашем истраживању старосна структура популације. Као и на просечну старост на коју утичу екстреми, чини се да је медијална старост у одређеној мери осетљива на „старосно груписање” бројних кохорти, што би били беби-бумери у случају популације у Србији. Средином прошлог века, када је настала беби-бум генерација, разлике између просечне и медијалне старости су биле веће, односно медијалну старост су повлачила наниже младе кохорте из компензационог периода. Временом и сазревањем беби-бумера, разлика између ова два показатеља постаје незнатна у тренутку када се и ова генерација налазила близу просечне, односно медијалне старости. Закључујемо да је несумњива потреба да се користе показатељи ове врсте, али је изолована анализа заснована само на њиховим вредностима често недовољна.

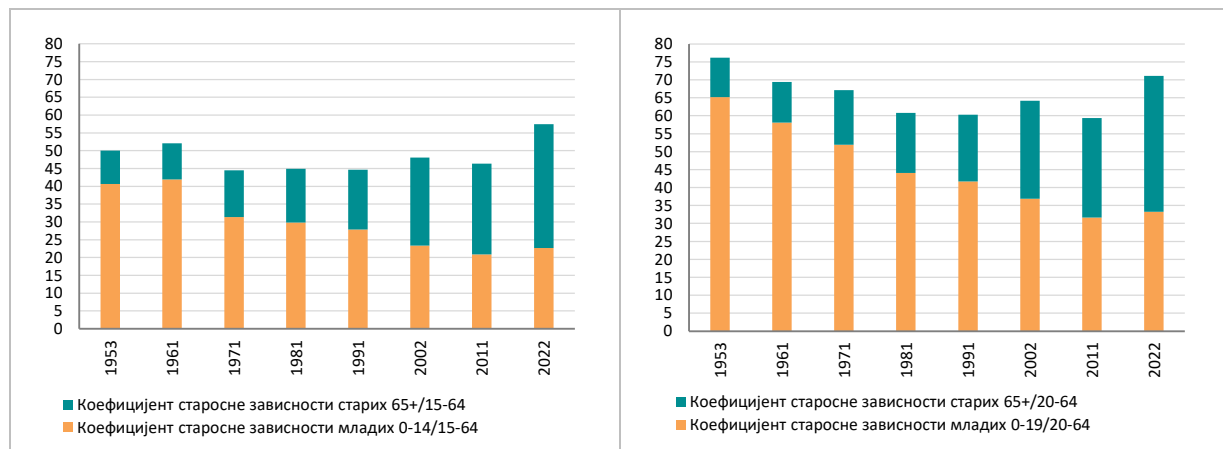
Битна ставка приликом изучавања демографског старења односи се на физиолошку могућност/потребу становништва да буде радно активно, односно зависно од радно активних. Зато се као један од битних индикатора промена које настају у старосној структури становништва често користе коефицијенти зависности, па се најсвеобухватнији закључци могу извући уколико се анализирају сва три коефицијента – старосна зависности младих, старих и укупна зависност зависних сегмената популације. Од посебног је значаја одређивање старосних лимита приликом дефинисања коефицијената, па су за потребе овог истраживања коришћена два приступа, младо становништво је

третирано и као оно које има 0–14 година, али и оно 0–20 година. На тај начин се стиче јаснија слика о зависности младих, са нагласком да је због продужења школовања све реалнија делимитација са 20 година, а због приличне незапослености младих чак би се могло говорити и о разграничавању у некој вишој старости.

Однос између броја становника који се класификују као млади користећи два критеријума (0–14 и 0–20) и оних који су радноспособном добу (15–64 и 20–64 ретроспективно) на директан начин осликава промене у репродукцији становништва Србије након 1953. године (графикон 1.6). Због снижавања фертилитета, смањивао се и број младих у укупној популацији, а самим тим је опадао и њихов коефицијент зависности. Указујући да релативно високу оптерећеност младим становништвом, а која се чак повећала између 1953. и 1961. (јер је беби-бум трајао до 1956. године), на 100 становника која су била радноспособна 1953. године је долазило 40 (0–14), односно 65 (0–19) младих. Посматрамо ли старосни лимит за младе од 0–14, прилично одсечно опадање коефицијента старосне зависности младих на пресеку 1971/1961. стабилизовало се у следећим деценијама, да би према подацима последњег пописа 100 становника старости 15–64 године били „оптерећени” са само 20 младих. Ако „продужимо” младост, повећава се и оптерећеност и износи 31 становник старости 0–19 на 100 становника старости 20–64 године.

За разлику од коефицијента старосне зависности младих који је опадао током времена, коефицијент који показује колика је оптерећеност радноспособних становницима који имају више од 64 године је константно растао. Контингент радноспособних смо дефинисали као две категорије, као оне старе 15–64, односно 20–64, како бисмо обезбедили упоредивност са другим анализираним индикаторима, иако су разлике минорне. Док је пре пола века на 100 становника из радноспособне доби долазило око 10 старијих, са интензивирањем процеса старења становништва, овај коефицијент је бележио све више вредности. Након релативно умереног темпа пораста све до деведесетих, уследио је скоковит пораст када је за 11 година (2000/1991) оптерећеност старима порастао за око 8, задржавајући сличне вредности на пресеку 2011/2002, рефлектујући „стагнирања” старења становништва због кохортне инерције. Актуелни попис је показао значајан пораст коефицијента старосне зависности старијих, јер је порастао на 37 (односно 34), откривајући скоковит пораст због изласка беби-бумера из контингента радноспособних и уласком у контингент старих.

Графикон 1.7. Коефицијенти зависности младих, старих и укупна старосна зависност, 1953–2022.

Извор података: пописи 1953–2022.

Круцијалан однос између старосних група у облику коефицијента укупне старосне зависности показује бројчану надмоћ становништва које се налази у годинама када може да привређује у односу на становништво које је зависно од њега. Он сублимира претходна два коефицијента – старосну зависност младих и старих и представља њихов збиран утицај на радноспособни контингент. Рашчлањен утицај броја младих и старих је неопходан како би се определио главни фактор кретања коефицијента укупне старосне зависности, па на основу познатих чињеница можемо закључити о утицају предродног и пострудног контингента на оптерећеност радноспособних. Високе вредности коефицијента укупне старосне зависности могу настати или као последице превеликог стреса које трпи радноспособно становништво због превеликог броја младих или старих, јер сценарио да је и број младих и старих велик није реалан.

Посебно значајан термин који објашњава могућности које нуди трансформација старосне структуре јесте „демографска дивиденда”, јер преко коментарисаног коефицијента може врло јасно представити значење овог појма. Период иницијалног смањивања фертилитета заправо има позитивне економске последице јер подразумева смањење притиска неактивног становништва на радноспособно у моментима кад старење становништва још увек није интензивно јер број старих још увек није велик због одложеног утицаја смањеног морталитета старијих. Тада настаје „опортунентни прозор” јер велике старосне групе нису у међусобној колизији већ је старосна композиција таква да подупире економски напредак стварајући „демографски бонус”.

Уколико се посматра коефицијент укупне зависности у Србији, врло се лако уочава када је демографска дивиденда настала и колико је трајала. Коефицијент укупне старосне зависности је био релативно висок током педесетих година због многобројне беби-бум генерације, када је чак бележио и пораст флукутирајући око вредности од 50. Наиме, са падом фертилитета смањује се и број младих док је број старих прилично низак, тако да од почетка шездесетих година овај показатељ има тренд опадања, а затим стабилизовања током седамдесетих на 44 зависних младих односно старих становника на 100 радноспособних. Две деценије ниских вредности коефицијента укупне старосне зависности током семадесетих и осамдесетих заправо кореспондирају са економским напретком, односно посебно израженом индустријализацијом. Визуелни приказ датих промена (графикон 1.6) омогућује да се јасно уочи моменат када популација Србије излази из периода позитивне повратне спреге коју генерише демографска дивиденда трошећи тзв. демографски бонус, и улази у период ретроградних демографских процеса током деведесетих година. Тада наступа и значајно повећање броја старих становника, док је младих све мање, што у укупном збиру утиче на повећање индикатора старосне зависности неактивних становника. Једини период када је читано смањење овог показатеља је у годинама око Пописа 2011. због кохортног ефекта крњих генерација. Супротан ефекат генерација из периода компензације се уочавају на основу података последњег пописа, јер је вредност коефицијента укупне старосне зависности већа него у почетној години посматрања (57), само што је сада пристуна доминација старијих становника.

Дубинско изучавање старења становништва уз помоћ само једног показатеља је недовољна, поготово што ниједан од традиционалних показатеља самостално није толико моћно аналитичко средство за такву сврху. Коришћењем методологије која се заснива на стадијумима старења становништва добија се много комплетнији увид у достигнут ниво старосних промена популација, а који је често коришћен за оцењивање нивоа старења у Србији, што на регионалном нивоу (Девеџић & Војковић, 2003), па и специфично у односу на етничку припадност (Стојилковић, Филиповић, & Кокотовић, 2011). На основу комбинације пет показатеља (просечна старост, удео млађих од 20 и 40 година, удео старијих од 60 и индекса старости), могуће је сврстати дату популацију у једну од седам стадијума (Ренеу, 1995). Прва два нису приказана у табели 1.8 јер становништво Србије након Другог светског рата никад није испољило карактеристике изразите демографске младости и демографске младости.

Предложени стадијуми демографског старења на основу пет показатеља старосне структуре омогућавају конкретнију, детаљнију и свеобухватнију анализу старења становништва. У зависности од нивоа вредности сета индикатора могуће је одредити у ком од седам стадијума демографске старости се налази одређено становништво. Истраживање на основу стадијума старења је из тог разлога попримило карактеристике стандардне методологије у каснијим проучавањима. Због изузетно продубљеног процеса демографског старења, отворено је питање ревидирања груписаних стадијума као израз потребе за прилагођавањем новој демографској реалности увођењем још једног стадијума (нпр. екстремно дубоке) демографске старости. Стојилковић Ђатовић (2023) је, искористивши популацију Италије као најстарију у Европи, формулисала осми стадијум у којем би се нашло становништво које има просечну старост која је виша од 46 година, удео млађих од 19 година испод 17%, удео становништва старости 0–39 година испод 40%, проценат старијих од 60 година преко 30% и да је индекс старења виши од 170. На основу података пописа из 2022. године, чак 39,2% општина/градова у Србији испуњава све ове критеријуме (карта 1.1).

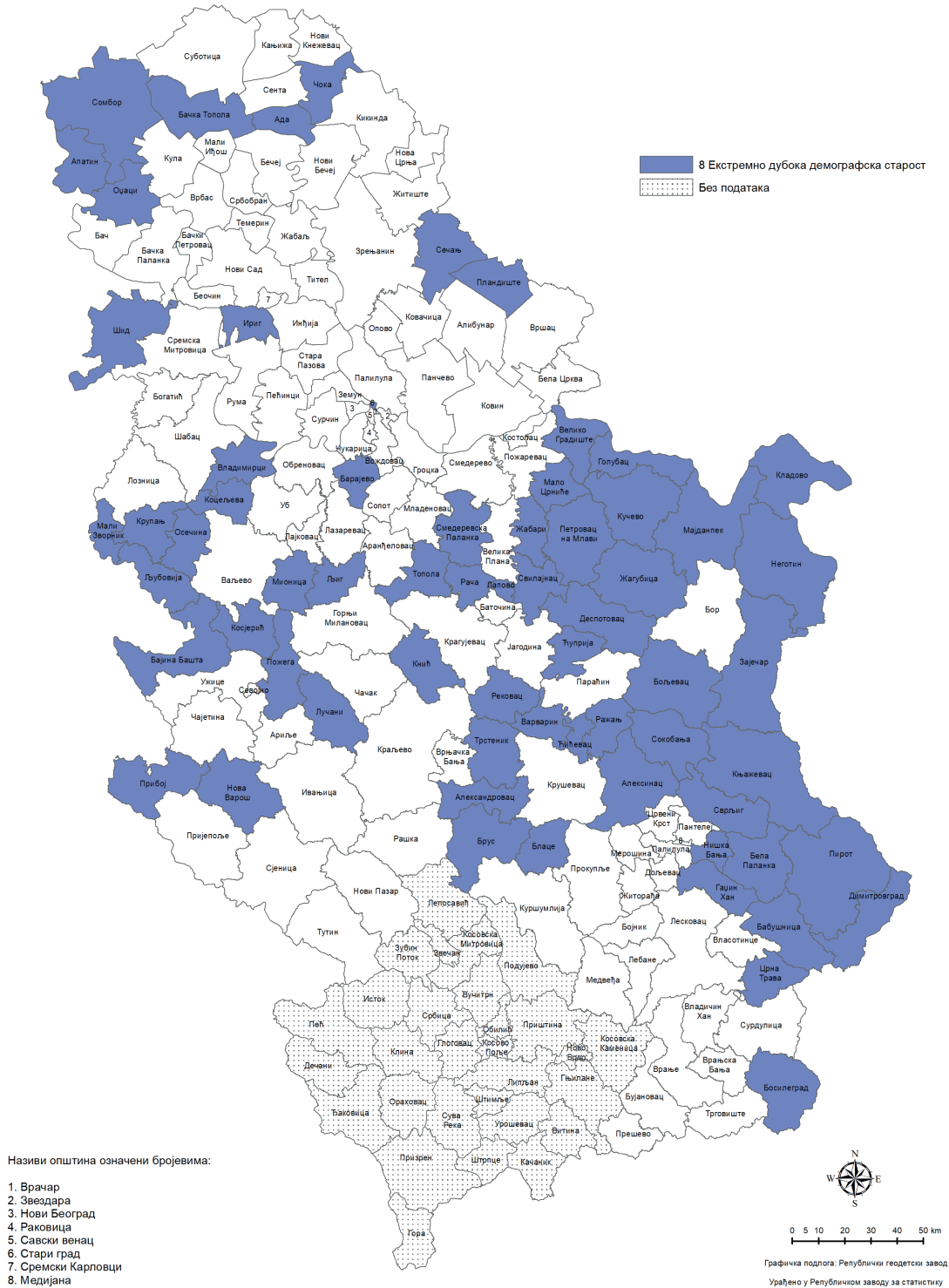
Табела 1.8. Стадијуми старења становништва, по полу, 1953–2022.

	III	IV	V	VI	VII
	Демографска зрелост	Праг демографске старости	Демографска старост	Дубока демографска старост	Најдубља демографска старост
Укупно	1953	1961, 1971	1981, 1991	2002, 2011	2022
Мушко	1953, 1961	1971, 1981	1991	2002, 2011	2022
Женско		1953, 1961, 1971	1981, 1991	2002	2011, 2022

Извор података: пописи 1953–2022.

Укупно становништво Србије је само 1953. године било у стадијуму демографске зрелости, за шта је најзаслужније мушко становништво које је у следећем попису било демографски зрело, за разлику од женске популације чија је „стартна позиција” била праг демографске старости, где је остало у току три деценије. На основу овог метода, јасно се закључује да су жене „вукле” ка вишим старостима, што се посебно илустративно види на основу података претпоследњег пописа. Наиме, једино се женско становништво 2011. године налазило у стадијуму најдубље демографске старости који карактерише просечна старост изнад 43 године (просечна старост жена је била 43,3), мање од 20% млађих од 20 (18,7%), мање од 45% млађих од 40 (44,2), више од 25% старијих од 60 (27%) и индекс старења преко 1,25 (1,44). Овако укрштени показатељи указују на изузетно велике старосне поремећаје у укупном становништву, чему посебно доприноси изузетно старо женско становништво. Индикатори стадијума демографске старости за 2022. годину показују да се и укупно и мушко становништво „преселило” у стадијум најдубље демографске старости.

Карта 1.1. Општине/градови са екстремном демографском старошћу у Србији, Попис 2022.

Извор: Стојилковић Ђатовић (2023)

2

Динамика пораста и размештај старијег становништва

Узевши да се најтачнији подаци о старосној структури, па самим тим и о старијим лицима, добијају из пописа становништва, најупутније је детаљно анализирати промене које су настале у десетогодишњем периоду на основу два међупописна интервала. Ипак, да би се разумела динамика пораста броја и удела становника старијих од 64 године, неопходно је испратити вишедеценијске трендове које су последица већ приказаних узрока. Упознаћемо ближе старије становништво Србије тако што ћемо одговорити на следећа питања:

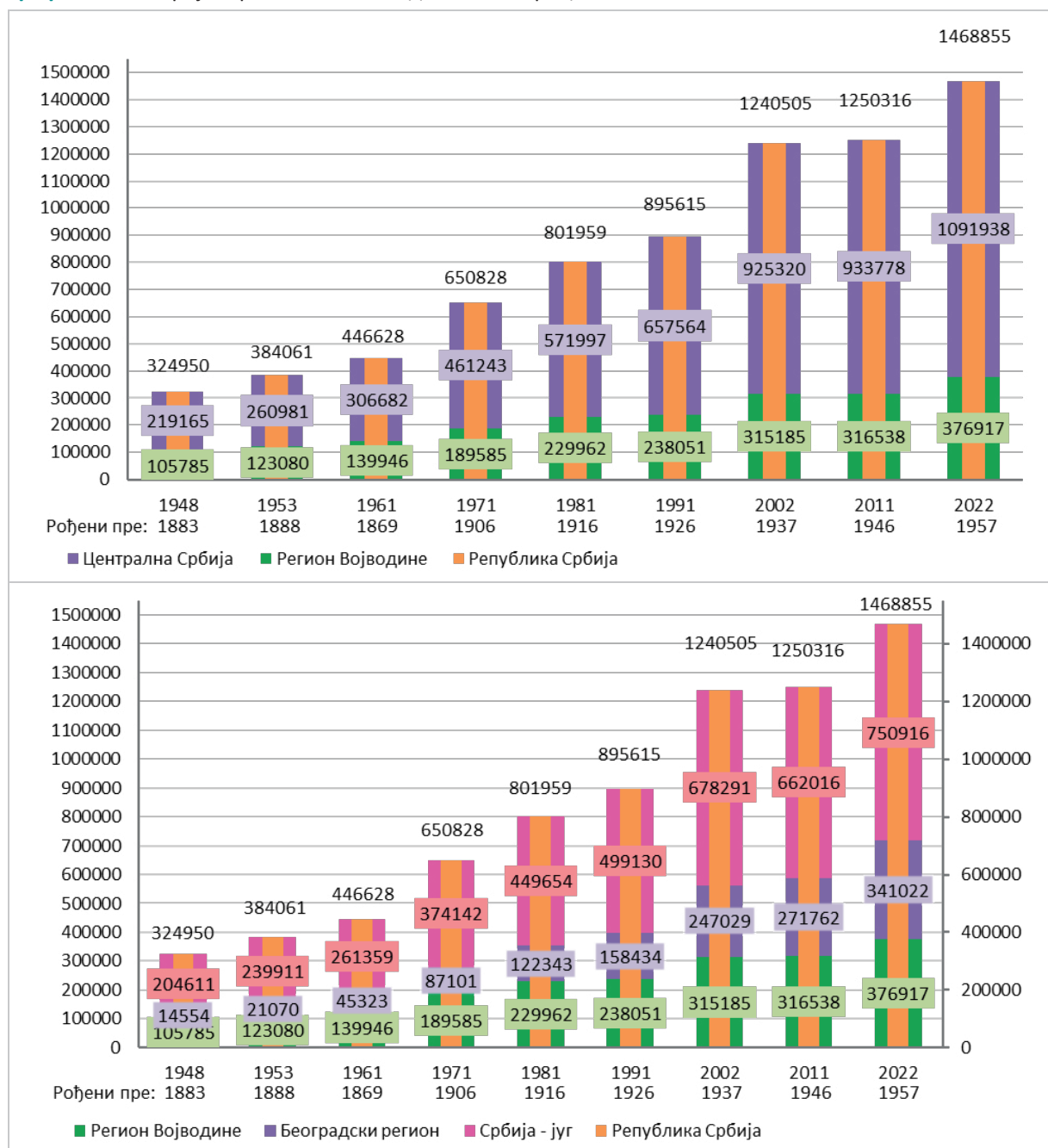
- Колико старих који имају 65 и више година живи у Србији? Како се мења њихов број последњих седам деценија? Где живе старији? Да ли их је више у градовима или осталим насељима?
- Да ли је више сениора који су женског или мушког пола? Постоје ли разлике у географској дистрибуцији старијих према полу?
- Колико су „стари” стари? Каква је интерна композиција старог становништва према броју навршених година? Да ли се процес старења старих интензивирао или показује знаке успоравања?
- Које податке нам Попис из 2022. године нуди о економским обележјима старог становништва? Да ли су сви старији уједно и пензионери?
- Какве су образовне карактеристике старијих становника? Колико су старији (не)писмени, а колико су се успешно компјутерски описменили?
- Колико је старијих који (ни)су склопили брак? Да има више жена или мушкараца удоваца/удовица? У којој мери су кохабитације распрострањене међу старијима?
- Колико старијих жена и мушкараца нема децу? Колики је кохортни фертилитет старијег становништва?
- Да ли су старији мигрирали? Каква је била просторна покретљивост старијег становништва у прошлости?
- Шта је заједничко, а шта се разликује код старијих различитих етничке обележја? Које су вредности индикатора старосне структуре старијих према националности?
- Које су карактеристике домаћинстава у којима живе старији? Колико је остарелих домаћинстава? Ко су старији који сами живе и сами троше своја средства?

Тренд апсолутног повећања броја становника који имају више од 64 године имао је континуиран карактер у Србији након Другог светског рата, са периодима убрзавања и успоравања у зависности од тренутних демографских развојних услова, односно достигнутог стадијума демографске транзиције. Иако су постојала методолошка ограничења у попису 1948. године, он ће бити почетка тачка у анализи пораста броја старијих становника. Такође, методолошка решења у дефинисању пописиваног становништва делимично замагљују савршену упоредивост података између пописа, али не мењају општи тренд промене броја старих 65 и више година. Узевши да је популација свих макроцелина Србије средином прошлог века била изузетно млада⁴, на основу познавања историјског контекста и теоријских поставки, не чуди то што је број старијих бележио миноран раст (графикони 2.1 и 2.2) у деценијама између послератних пописа. Попис 1971. године први бележи старије који су рођени у 20. веку, и уједно показује велики пораст старије популације од 64 године у односу на претходни са 446 628 у 1961. години на 650 828 у 1971. години. Након што је пораст апсолутних бројева у следећа два пописа био успорен, највећи „скок“ броја старих 65 и више година забележен је на преласку у нови миленијум, када је дошло до осетног повећања са 895 615 у 1991. години на 1 240 505 у 2002. години. Један од разлога за овако драматичан пораст лежи у чињеници да су тада пописани старијих становници који су рођени у мирнодопским условима између два светска рата, у периоду стабилизације демографских трендова. Следећи, Попис 2011. године, показао је врло сличне апсолутне бројеве старих 65 и више година, јер су најмлађе улазеће генерације у старо становништво биле крње, рођене за време трајања Другог светског рата. Најскорије скоковито повећање старијих становника са 1 250 316 из 2011. године на чак 1 468 855 у 2022. години је очекиван феномен (Стојилковић, 2010). Размере повећања броја старијих можемо сагледати у чињеници да уколико бисмо сумирали број старијих који су забележили пописи 1971. и 1981. године, тај број би био мањи од броја старијих од 64 године забележених 2022. година, где је, притом, данашња укупна популација мања.

Спуштањем на нижи територијални ниво, закључујемо да је повећање броја старих са 65 и више година било паралелан процес на свим анализираним географским просторима (графикони 2.1 и 2.2). Како би се достигла што већа упоредивост са претходним истраживањима која су вршена пре територијално-статистичког прегруписавања и увођења региона, приказани су подаци за Војводину и Централну Србију, где је запажа да су обе макроцелине бележиле стабилан пораст броја старијих. Оно што се мењало јесте њихов однос у укупном броју старијих, па је удео старијих који живе у Војводини имало лагани тренд опадања са трећине колико је износио 1948. године на четвртину колико би забележио последњи попис. Ипак треба нагласити да на простору који би заузимала Централна Србија данас живи већи број старијих од 64 године (1 091 938) у односу на број становника који су млађи од 15 година у Републици Србији (955 452).

⁴ Због чињенице да су пописи становништва били успешни на територији Косова и Метохије до 1981. године, а да су за следећи, 1991. године подаци процењени, као што је наглашено у методолошким напоменама, анализа ће се односити на територију Централне Србије и Војводине, односно НСТЈ региона.

Графикон 2.1. Број старих 65 и више година по макроцелинама, 1948–2022.

Актуелна административна подела открива „значај” Београда у демографском развоју државе, јер је на овај територији дошло до „експлозије” броја старијих од 64 године. Док је 1948. и 1953. године удео старих лица који су живела у Београдском региону у односу на све остале регионе, био око 5%, до следећег пописа се тај удео дуплирао, да би 1981. износио 15%, а 2002. године је сваки пети становник стар 65 или више година живео у главном граду. Последњи попис показује да је број старијих прилично равномерно распоређен између Србије – север (Регион Војводине са 25% и Београдски регион са 23%) и Србије – југ.

Због значајног пораста броја старијег становништва у последњем попису, поставља се питање какви су се трендови одигравали код других старосних група. На основу табеле 2.1 увиђамо да је у Републици Србији између 2011. и 2022. године дошло до опадања броја младих и (млађих и старијих) средовечних у свим регионима, са јединим изузетком Београдског региона где је број млађих од 20 година порастао за 16 195. Иако региони имају релативну популациону уједначеност, опадање броја младих није било свугде подједнако, па је у региону Војводине тај пад износио 43 818 становника, следи Регион Јужне и Источне Србије са 47 419 и Регион Шумадије и Западне Србије где се број младих старости 0–19 година за 11 година смањио за скоро 60 000.

Млађе средовечно становништво, које смо дефинисали као број становника старости од 20–39 година, има изузетно битне друштвене функције јер на њему почива демографска и економска репродукција становништва па, самим тим, представља демографски „супстрат”. Њихов број је у свим регионима опао, тако да Република Србија између два последња пописа има за 346 922 мање становника који би требало да буду носиоци демографског, друштвеног и економског развоја. Нешто мањи пад постоји код средовечних становника који су старији и имају између 40 и 64 године и он износи 277 007 на нивоу Републике, од којих је најмањи у Београдском региону (око 10 000). Регион Војводине и Регион Шумадије и Западне Србије имају сличне вредности апсолутног пада, који је аналогно мањи у односу на смањење млађих средовечних. Једино је у региону Јужне и Источне Србије дошло до већег смањења старијих него млађих средовечних, што је последица већ претходно изузетно модификоване старосне структуре. Између два пописа становништва, број старих 65 и више година повећан је за чак 218 539, од чега је највише старијих који живе у Београдском региону (око 70 000). Сличне вредности повећања присутне су на територији региона Војводине и Шумадије и Западне Србије и износе око 60 000, а најмање вредности позитивне међупописне разлике забележене су у Региону Јужне и Источне Србије.

Табела 2.1. Апсолутан пораст/пад, просечан годишњи пораст/пад и стопа просечног годишњег пораста/пада великих старосних група, 2022/2011.

	0–19	20–39	40–64	65+
Р - Апсолутан пораст/пад				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	-134469	-346922	-277007	218539
СРБИЈА – СЕВЕР	-27623	-166720	-104910	129639
Београдски регион	16195	-53577	-9913	69260
Регион Војводине	-43818	-113143	-94997	60379
СРБИЈА – ЈУГ	-106846	-180202	-172097	88900
Регион Шумадије и Западне Србије	-59427	-111766	-99977	58791
Регион Јужне и Источне Србије	-47419	-68436	-72120	30109
Регион Косово и Метохија
Р - Просечан годишњи пораст/пад				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	-12224.5	-31538.4	-25182.5	19867.2
СРБИЈА – СЕВЕР	-2511.2	-15156.4	-9537.3	11785.4
Београдски регион	1472.3	-4870.6	-901.2	6296.4
Регион Војводине	-3983.5	-10285.7	-8636.1	5489.0
СРБИЈА – ЈУГ	-9713.3	-16382.0	-15645.2	8081.8
Регион Шумадије и Западне Србије	-5402.5	-10160.5	-9088.8	5344.6
Регион Јужне и Источне Србије	-4310.8	-6221.5	-6556.4	2737.2
Регион Косово и Метохија

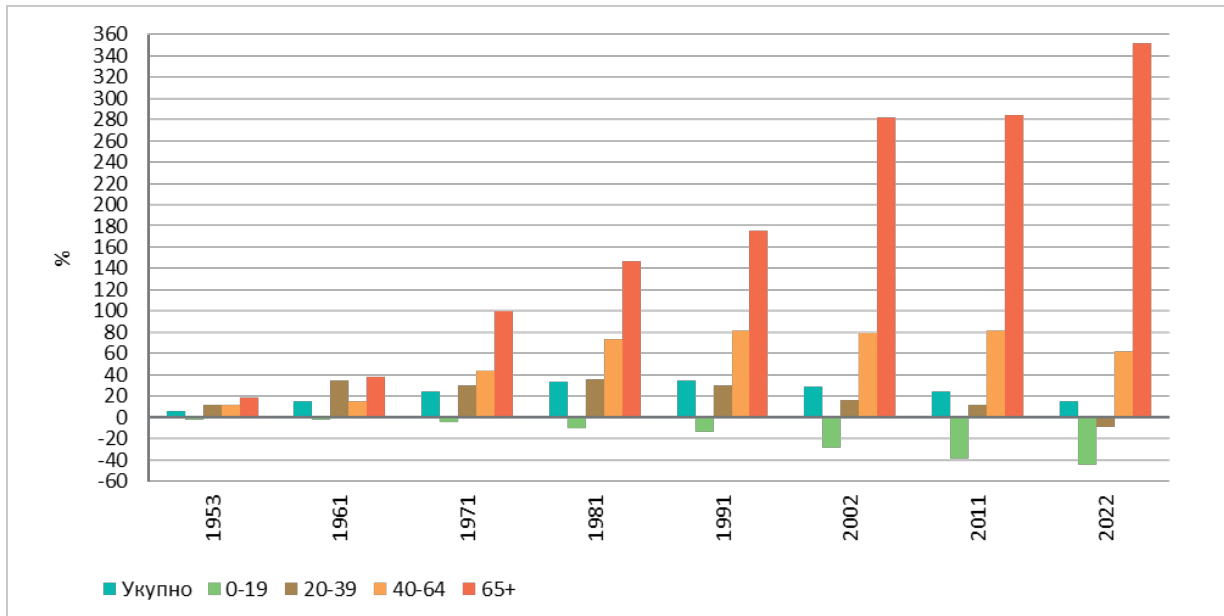
Табела 2.1. Апсолутан пораст/пад, просечан годишњи пораст/пад и стопа просечног годишњег пораста/пада великих старосних група, 2022/2011. (наставак)

	0–19	20–39	40–64	65+
г – Стопа просечног годишњег раста/пада				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	-0,90	-1,82	-1,02	1,46
СРБИЈА – СЕВЕР	-0,36	-1,65	-0,77	1,80
Београдски регион	0,45	-1,07	-0,15	2,06
Регион Војводине	-1,09	-2,21	-1,31	1,58
СРБИЈА – ЈУГ	-1,45	-2,00	-1,29	1,14
Регион Шумадије и Западне Србије	-1,40	-2,19	-1,32	1,38
Регион Јужне и Источне Србије	-1,52	-1,75	-1,24	0,86
Регион Косово и Метохија

Извор: прорачун аутора, пописи

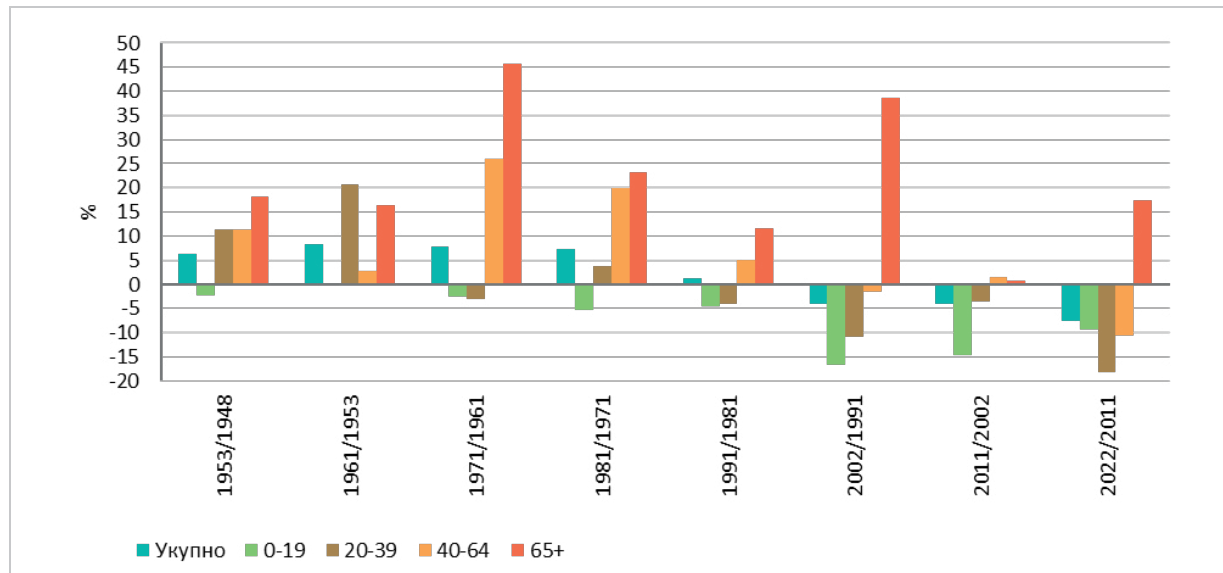
На основу изнетих података о апсолутном паду, односно порасту броја становника великих старосних група између последња два пописа, закључујемо да су и стопе просечне годишње промене негативне за млађе од 65 година. Ипак треба нагласити да се група млађих од 20 година смањивала по нижој стопи на северу земље у односу на јужне регионе, док су вредности за целу земљу биле -0,9%. Најизраженије опадање најмлађих одвијало се у Региону Јужне и Источне Србије (-1,52%), и Шумадије и Западне Србије (-1,4%). У северним регионима вредност стопе просечног годишњег раста била је 0,45% у Београдском региону (уједно и једино место где је била позитивна), док је у Региону Војводине дошло до опадања броја младих (-0,36%). Млађи средовечни су брже губили бројност, јер су просечне годишње стопе пада веће у односу на старије средовечно становништво у свим регионима. Најстарије становништво, за разлику од осталих великих старосних група, показује тенденцију пораста у свим регионима. Најнижи пораст је био у регионима Србије – југ (Јужне и Источне Србије са 0,86% и Шумадије и Западне Србије 1,38%), док је популација старијих на северу земље расла по просечној годишњој стопи од 1,58% у Војводини и 2,06% у Београдском региону. Иако делује парадоксално то што је пораст старог становништва најмањи у најнеразвијенијем региону, док је економски најпривлачнији уједно и место најизраженијег пораста сениора, постоји дубински разлози за овакву ситуацију. Наиме, Београд је деценијама уназад био место концентрације становништва, ка којем су биле усмерене унутрашње миграције (па и оне спољашње из околних земаља). Придошло становништво из пасивнијих крајева било је млађе старосне структуре, а пошто су процеси индустријализације и деаграризације имали дуготрајан карактер, јужне и источне територије су континуирано губиле радноактивно становништво. Млади мигранти који су учествовали у вишедеценијским миграцијама које су биле усмерене ка престоници су данас припадници старијих генерација, што објашњава енорман пораст старијих од 64 године у Београдском региону. Супротан тренд постоји у Региону Јужне и Источне Србије, где је унапредовао процес депопулације као последица исељавања и последичних изазова обнављања становништва смањило улазеће кохорте не само у средовечно него и у старо становништво, што су процеси који су већ примећени на основу података из прошлог пописа (Девеџић, Стојилковић, 2015).

Графикон 2.2. Процентуални пораст/пад великих старосних група у односу на 1948. годину

За праћење демографског развоја у дужем временском периоду користићемо процентуалне разлике великих старосних група, како бисмо илустровали маркантне промене старосне структуре у последње 74 године. Као базни попис узет је онај из 1948. године, у односи на који се укупно становништво повећавало у сваком одржаном попису. Иако имајући на уму методолошке неуједначености у дефиницији укупног становништва у земљи, као преломну тачку у демографском развоју Србије ипак можемо узети 1991. годину. Док је становништво наставило да расте и у новом миленијуму, то се одвијало са јасном тенденцијом успоравања након 1991. године. Најилустративнија је чињеница да је 1961. године пописано 15,1% више становника него 1948. године, а 2022. године само 14,6%. Промене у фертилитету становништва одражавале су се постепено на број млађих од 20 година, који су једина велика старосна група која се смањивала у односу на 1948. годину, с тим што су старији пописи имали значајно мање разлике у односу на савременије. Најдрастичнија разлика је у последњем попису, јер је у периоду 1948–2022. године, број млађих од 20 година опао за 44,6%, али то није једина неповољна старосна констелација. Последњи попис је уједно и први који бележи опадање контингента млађег средовечног становништва у односу на 1948. годину, што јасно открива да вишедеценијски низак наталитет „истанио” не само базу популационе пирамиде, већ се последице осећају и у централни(ји)м старостима. Чак и код старијих средовечних, чији је број и даље већи у односу на базни анализирани попис, долази до сужавања процентних разлика јер је број становника који су били старости 40–64 године 2011. година био за 81,7% већи у односу на исту групу 1948. године, док је тај проценат за 2022. годину био 62,4%. Резултат сложене интеракције између наталитета, морталитета, миграција и кохортних трајекторија је највидљивији у расту броја старијих од 64 године у односу на референтну 1948. годину. Већ до 1971. године, број старих се дуплирао, 1981. године је био 2,5 пута већи, у 2002. и 2011. години чак 3,8 пута већи, док је у последњем попису чак 4,5 пута више старијих у односу на 1948. годину.

Графикон 2.3. Међупописни процентуални пораст/пад великих старосних група, 1953/1948–2022/2011.

Поред базних индекса, изузетно корисни за анализу су ланчани индекси који показују сукцесивне промене у популационој величини великих старосних група, али да би били лакше читљиви, исказани су као процентуалне разлике (графикон 2.3). Већ апострофирана тачка преокрета у демографском расту у 1991. години јесте она да све старосне групе осим старијих добијају негативни предзнак у међупописној динамици, а опадање укупне популације се интензивирало у последња два пописа. Тренутак формирања беби-бум генерације се може пратити преко вредности ланчаних индекса, јер је једини међупописни интервал када је дошло до (минорног) повећања броја становника старости 0–19 година био између 1953. и 1961. године. Полувековно опадање броја рођених имало је за последицу стално међупописно смањење младе популације након пописа 1961. године. Група млађих средовечних становника је имала велике осцилације у својој бројности, па је након иницијалног процентуалног повећања након Другог светског рата, у деценији између пописа 1961. и 1971. године дошло до опадања поготово због тога што су мушкарци који су имали између 20 и 39 година 1971. били војноактивни у периоду трајања рата. Након кратког повећања ове старосне групе јер је у број млађих средовечних ушла и цела беби-бум генерација на пресеку 1981/1971, долази до континуираног међупописног смањења, које између два задња пописа износи чак -18,2%.

Позитивне помаке у морталитету и продужење очекиваног трајање живота позитивно су утицали на бројност старије средовечне групе, као и старијег становништва. Процентуално, контингент старијих средовечних је растао у свим међупописним периодима све до два пописа између два века, када је забележен миноран пад. Можда би изненадило процентуално повећање становника старости 40–64 године између 2002. и 2011. године, али праћењем кохортних трајекторија различитих генерација долазимо до закључка да су 2002. године у старије средовечно ушле крње ратне генерације, док су 2011. беби-бумери ушли у анализиран старосни интервал. Опадање од 10 процената групе старијих средовечних између последња два пописа становништва је само наличје кохортне транзиције беби-бумера, јер је „сељењем” ове многобројне генерације у старе 65 и више година, однос између становника старости 40–64 године између 2011. и 2022. године додатно нарушен. Једина велика старосна група која је имала тренд раста између свих пописа јесу старији од 64 године, са тим што су процентуалне промене имале различите вредности у зависности од улазећих генерација у старије становништво. Највећи пораст је забележен између 1971/1961. (46%) због морталитетних прилика и

2002/1991. (35%) због минорног утицаја Првог светског рата, док је најмањи у целом анализираном периоду био између 2002. и 2011. године, кад се број старих повећао за само 0,79%. Овако мала разлика између кохорти старих се у потпуности дугује смањењу удела „млађих старих” који су били припадници крње генерације. Са друге стране, вредности процентуалног пораста у последњем међупописном интервалу биле су под утицајем екстерног фактора, односно пандемије КОВИД-19. Да није било велике морталитетне кризе која је доминантно погодила старије становништво, прелазак беби-бум генерације у старије становништво би вероватно био праћен већим позитивним вредностима међупописне промене.

Дати трендови апсолутних и релативних промена у великим старосним групама служили су као одговарајући увод у анализу партиципације старијих од 64 године у укупном становништву. Треба нагласити да апсолутни пораст старих 65 и више година, што је полувековна карактеристика становништва Србије, не значи и аутоматски адекватан пораст релативног удела старијих јер он зависи од броја осталих старосних група, али и од кохортних трајекторија. У периоду након Другог светског рата до данас дошло је незапамћене старосне „прерасподеле” између младих, средовечних и старих. Како је Србија пролазила кроз различите фазе демографске транзиције, тако су се мењали и односи великих старосних група, да би уласком у посттранзицију дошло до формирања изражено модификоване старосне композиције. Две старосне групе у којима су се десиле енормне промене јесу они млади и они старији (графикон 2.4). Контингент млађих од 20 година је претрпео највећи континуиран пад што најјасније показује податак да је удео младих преполовљен за 74 године, од 40,3% колики је био 1948. године на само 19,4% у 2022. години. Код млађих и старијих средовечних дошло је до дивергентних трендова јер се удео млађих средовечних смањивао почев од 1961. године, па је од тадашњег максимума када су заузимали мало више од трећине популације (34,4%), према последњем попису њихов удео опао испод четвртине (23,5%). Са друге стране, удео старијих средовечних је „заузимао” петину популације у прва три пописа, да би након тога дошло до стабилнијег тренда повећања све до максимума 2011. године (36,1%), односно малог смањења 2022. године (35%). Удео који „припада” становништву старијем од 64 године је стално растао, од скромних 5,6% у 1948. години, до чак 22,1% у 2022. години. Ово четвороструко повећање ишло је на уштрб удела младог и млађег средовечног становништва.

Графикон 2.4. Удели великих старосних група у укупном становништву, 1948–2022.⁵

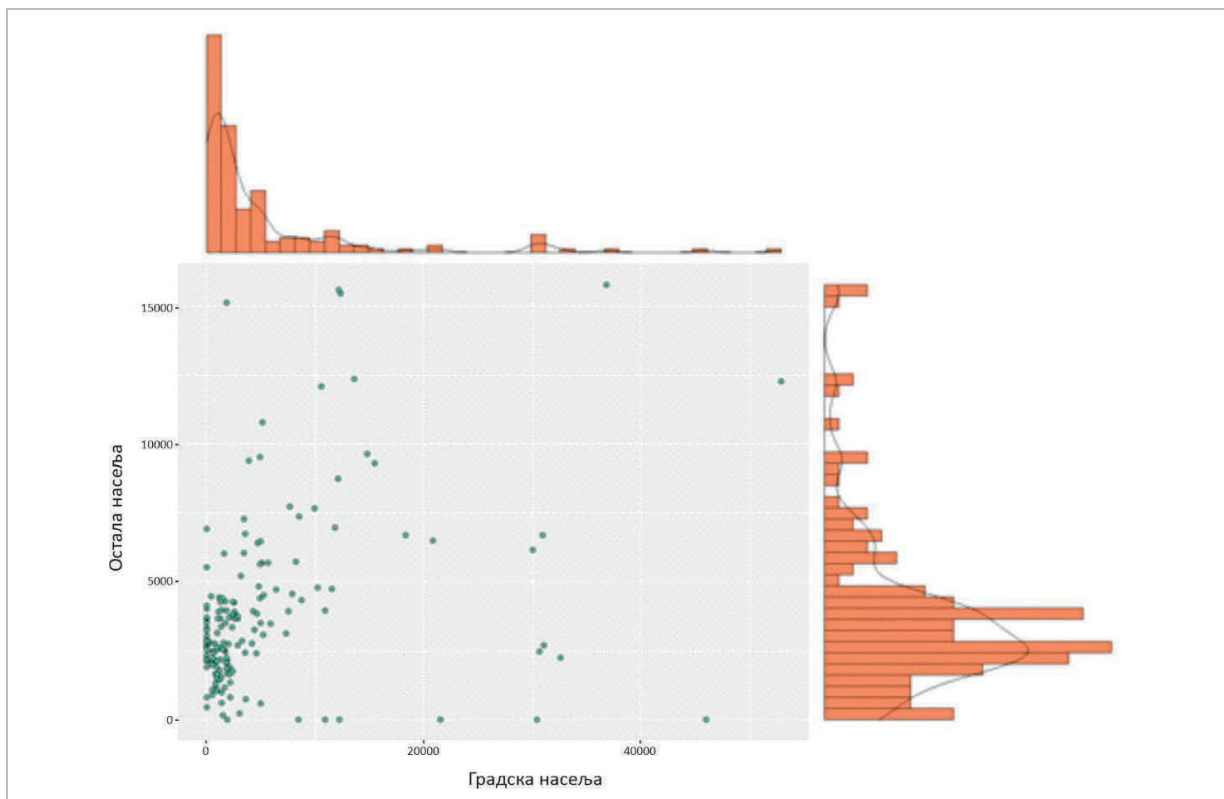
Извор података: пописи становништва 1948–2022.

Алармантано процентуално повећање оних који имају 65 и више година позива да осим нивоа Републике укључимо и податке за ниво региона, па како би адекватно сагледали тренутну ситуацију, у табели 2.2 су интегрисани подаци из пописа 2011. године и 2022. године. Већ апострофиран значај кохортног преласка беби-бумера из категорије старијих средовечних где су били 2011. године, у категорију старих 2022. године, може се лако уочити. Релативно ниске уделе старог становништва забележили су и сви пописи до 2002. године, када је за само 11 година удео старих порастао за пет процентних поена (од 11,65% у 1991. на 16,65% у 2002. години) што је раст за који је раније било потребно 38 година (од 6,22% у 1953. до 11,65% у 1991. години), јер су пре 1991. године у старо становништво ушле крње генерације из Првог светског рата. Уласком целе многобројне генерације беби-бумера у старо становништво 2022. године, у свим регионима је дошло до осетног повећања удела старијих од 64 године. Мањи удео старијих живи у северном делу земље, дакле у Београдском региону (20,28%) и Региону Војводине (21,66%). Више вредности од националног просека су забележене у јужним регионима, највећи удео старијих је у Региону Јужне и Источне Србије (23,69%), а нешто мањи је у Региону Шумадије и Западне Србије (22,96%). Овакво слично „рангирање“ по интензитету старости је постојало и у прошлом попису, и сликовито би се могло описати као „од мало млађег севера до нешто старијег југа“.

⁵ Један квадрат представља један проценат.

Табела 2.2. Број становника Републике Србије, број и удео старих 65 и више година, Попис 2022.

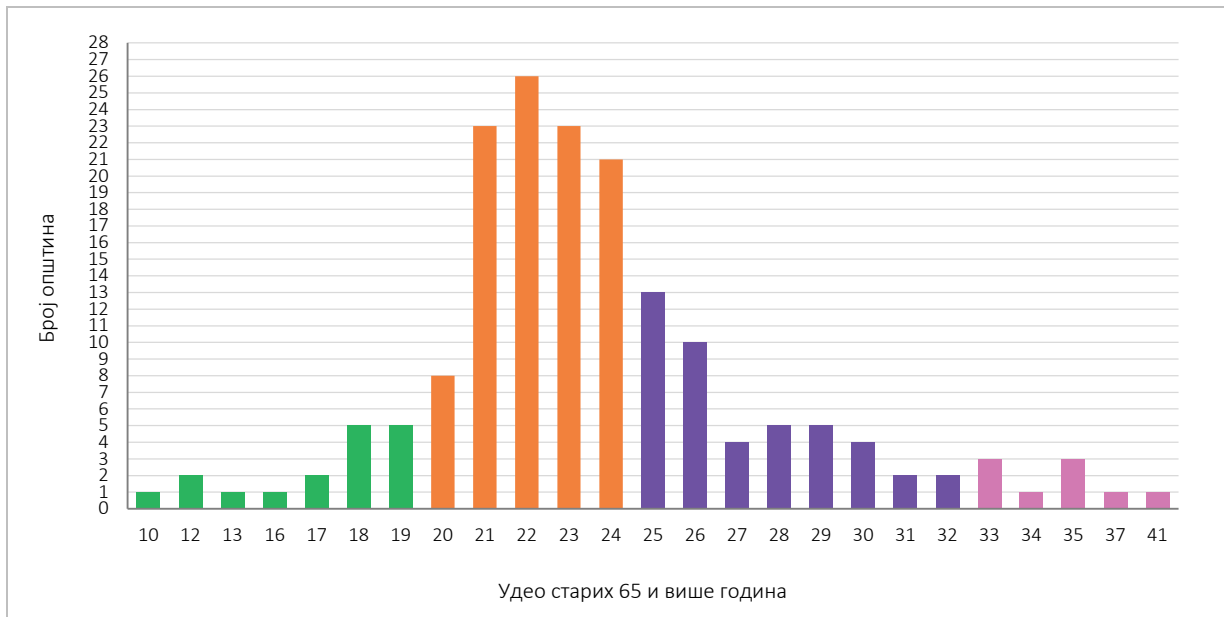
	Укупно		65+		% 65+	
	2011	2022	2011	2022	2011	2022
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	7186862	6647003	1250316	1468855	17,40	22,10
Централна Србија	5255053	4906773	933778	1091938	17,77	22,25
Војводина	1931809	1740230	316538	376917	16,39	21,66
Београдски регион	1659440	1681405	271762	341022	16,38	20,28
Србија – СЕВЕР (Војводина и Београдски регион)	3591249	3421635	588300	717939	16,38	20,98
Србија – ЈУГ (Централна Србија без Београдског региона)	3595613	3225368	662016	750916	18,41	23,28
Регион Шумадије и Западне Србије	2031697	1819318	359010	417801	17,67	22,96
Регион Јужне и Источне Србије	1563916	1406050	303006	333115	19,37	23,69
Регион Косово и Метохија

Графикон 2.5. Тачкасти дијаграм броја старих 65 и више година који живе у градским и осталим насељима, по општинама/градовима

Место живљења је једна од одредница квалитета живота старијег становништва и представља битну информацију приликом креирања политичког одговора на изазове са којима се суочава старије становништво. Да ли старији живе у урбанијим срединама где су им релативно брзо доступне медицинске услуге које са годинама старости расту, или пак у мањим или руралним местима у којима

су се рашириле „медицинске пустиње“⁶? Још увек актуелна подела насеља на она градског и осталог типа дају одређене одговоре када је у питању ова проблематика, што је представљено на графикону 2.5. Седам општина/градова има само градска насеља у којима живе старији, београдске општине Врачар, Звездара, Нови Београд, Раковица, Савски венац, Стари град, које су популационо обимније, и Сремски Карловци (приказане на X оси графикана). Супротна ситуација, места у којима сви старији живе у осталим насељима могу се избројати у 27 општина, тј. градова (Y оса), укључују популационо ситне општине са мање од 10 000 становника: Црна Трава, Трговиште, Нова Црња, Бојник, Мали Иђош, Гаџин Хан, Голубац, Пландиште, Ражањ, Осечина, Мало Црниће, Жабари, Рековац и Жагубица. Постоји општа тенденција да старији живе у популационо мањим насељима оба типа, тако да је изражена концентрација старијих становника и у градским и у осталим насељима ниске популационе величине. Интересантан је пример Новог Сада у којем једна петина старијих становника живи у осталим насељима, док $\frac{4}{5}$ насељавају урбани простор града, док је у Нишу тај однос 30:70.

Графикон 2.6. Процентуална дистрибуција старих 65 и више година по општинама/градовима, 2022.

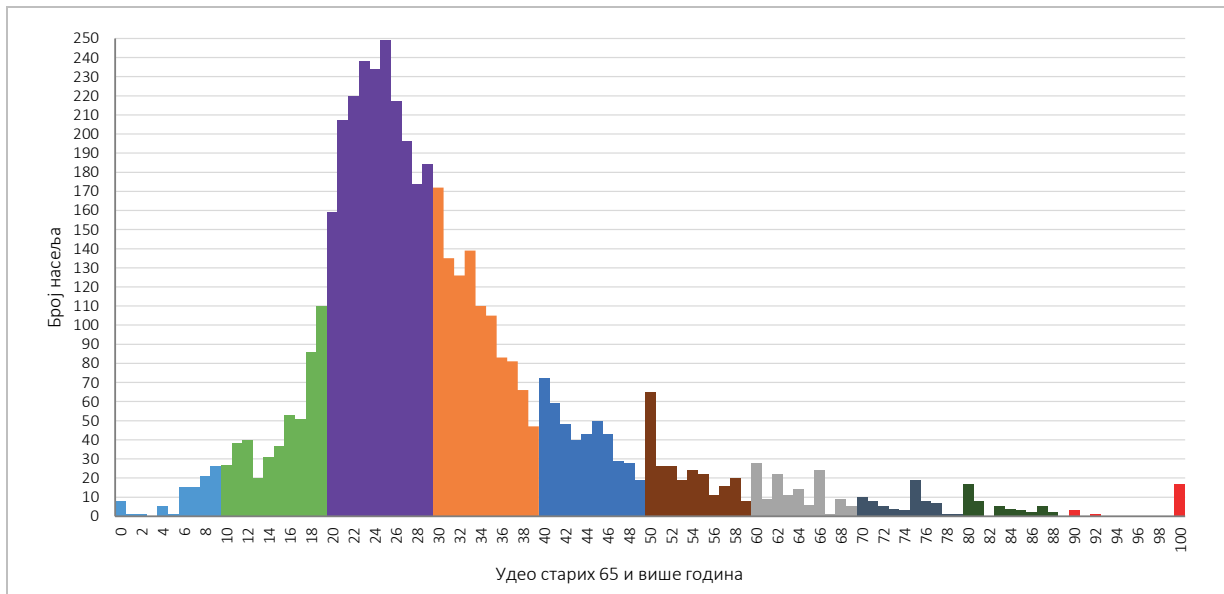
Даље „спуштање“ на нижи територијални ниво приказаћемо преко дистрибуције општина/градова према процентуалном уделу старијих од 64 године (графикон 2.6). Узевши да је просек за Републику Србију 22,1%, можемо очекивати да ће у већини општина, односно градова, удели бити приближни овој вредности. Тако су свака десета општина или град имали мање од петине старих 65 и више година, 59% је имало између петине и четвртине старијих, а у мало мање од трећине (31,4%) живело је више од петине становника који припадају категорији старијих. Врло ниски проценти старијих егзистирају у само неколико општина/градова (Тутин 10,4%, Нови Пазар 12,2%, Прешево 12,4%, Бујановац 13,1%). Уколико додамо и Сјеницу са 16,6% старих, долазимо до закључка да дата места мањи удео овог показатеља „дугују“ високом фертилитету. Ипак, иако су релативни показатељи битни, не треба искључити из анализе и значај апсолутних вредности или демографске „масе“, јер у пет побројаних

⁶ Медицинске пустиње су простори у којима су здравствене потребе популације делимично или потпуно незадовољене као последица неадекватне доступности или недовољног квалитета здравствених сервиса изазваних: недовољном људским ресурсима у здравству, инфраструктуром, дугим временом чекања, несразмерно високим трошковима услуга и другим социо-економским баријерама (Briznac et al, 2023).

општина, тј. градова са најнижим вредностима удела 65+ живи готово исти број као у београдској општини Звездара која је следећа на списку „најмање старих“ са 17,6%, односно Града Новог Сада са 17,7%, где станује мало више од 65 000 старих лица. Потребно је нагласити да је Београдски регион особена целина, а већ је речено да има најниже вредности партиципације старијих у односу на друге регионе (и највећи апсолутни пораст). То не значи да је изузет из процеса старења и дата одступања нису довољно велика да бисмо могли да закључимо да је старосна структура у Београдском региону значајно повољнија. Ако бисмо анализирали појединачне општине, приметили бисмо да само 5 општина (Барајево, Младеновац, Сопот, Савски венац и Стари град), од укупно 17, имају више вредности од републичког просека (карта 2.1).

Најниже територијално скалирање до нивоа насеља осим картограмом (карта 2.3) представићемо и преко бројчане дистрибуције насеља приказане у односу на удео становника који имају 65 и више година (графикон 2.7). Укупан број насеља у којима старији суделују са мање од 10% популације је изузетно низак и износи 93 (2% укупног броја насеља), што нам врло директно указује на изузетно ниску заступљеност места у којима старење није доминантан процес. Са друге стране, у сваком десетом насељу удео старијих од 64 године се креће између 10% и 19%, док је чак у 44% насеља удео старијих који живе у њима између 20% и 29%. Најфреквентнија вредност карактеристична је за 249 насеља у којима је четвртина становника ушла у категорију старих. Мада је очекивана концентрација око вредности од просечних 22%, треба нагласити да постоји приличан број насеља где су сениори заступљени са више од трећине укупног становништва. Такође, у 65 насеља живи половина сениора, а да су у 17 насеља једини становници припадници кохорте рођене пре 1957. године (100% становника који имају 65 или више година).

Графикон 2.7. Процентуална дистрибуција старих 65 и више година по насељима, Попис 2022.

Одреднице старења становништва, односно старосне структуре су познате, а њихово „смештање“ у просторни оквир нам нуди проширење аналитичких оквира, па ћемо кренути од коефицијента старости, тј. удела старијих од 64 године у општинама/градовима у Републици Србији (карта 2.1). Са циљем да (детективски) откријемо који су узроци довели до различитих вредности процента старијих на општинском и градском нивоу, приступићемо анализи појединачних фактора старосне структуре, али имајући на уму њихову међусобну испреплетаност и условљеност, изоловање јединствених узрока

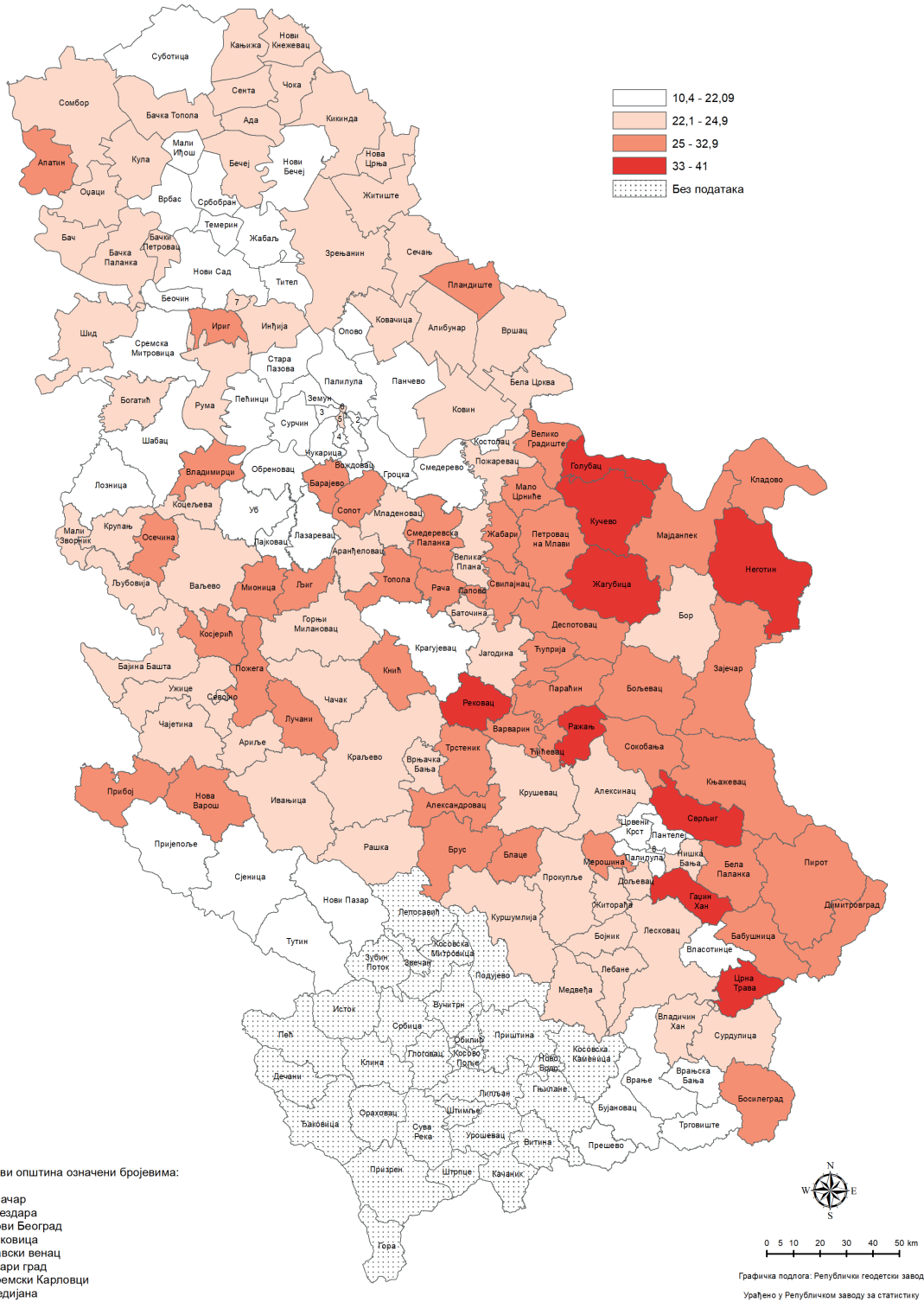
понекад и није могуће. Као што је већ елаборирано, прва детерминанта старосне композиције јесте ниво наталитета, па је аксиом да високофертилитетна подручја имају мањи број старијих уколико посматрамо процентуалну заступљеност. Подаци пописа из 2022. године откривају да су градови и општине у којима је рађање највише, уједно и они са најмањим уделима старијих становника, односно са доминантно бошњачким и/или албанским становништвом (Тутин, Сјеница, Нови Пазар, Бујановац и Прешево). У ову групу можемо убројати и општину Костолац са високим рађањем, високим уделом ромског становништва и ниским вредностима удела старијих. Нешто ниже вредности удела старијих становника имају и већи градови или општине који, захваљујући својим урбаним функцијама, успевају и да задрже и да привуку млађе становништво. Зато не чуди чињеница да четири универзитетска центра (Београд, Нови Сад, општине Ниша и Крагујевац) имају ниже уделе старијих у односу на републички просек. Мултисекторске привлачне функције које карактеришу Београд и Нови Сад погодују миграционим „освежавањем” млађом популацијом, а њихова атрактивност се прелива и на околне општине, чиме се, осим развојне осе, ствара и погоднија „старосна клима” у односу на остатак земље. Условно речено, као сумарни преглед можемо таксативно обликовати следеће закључке:

- Општине/градови које су најкасније ушле у транзицију наталитета имају најниже уделе старијих
- Осим универзитетских центара, и популационо већи градови и општине имају већу способност ревитализације имиграционом компонентом и самим тим веће уделе млађих становника од 65 година
- Дејство Београда и Новог Сада на непосредну околину створило је „архипелаге” општина/градова са нижим процентом старих 65 и више година.

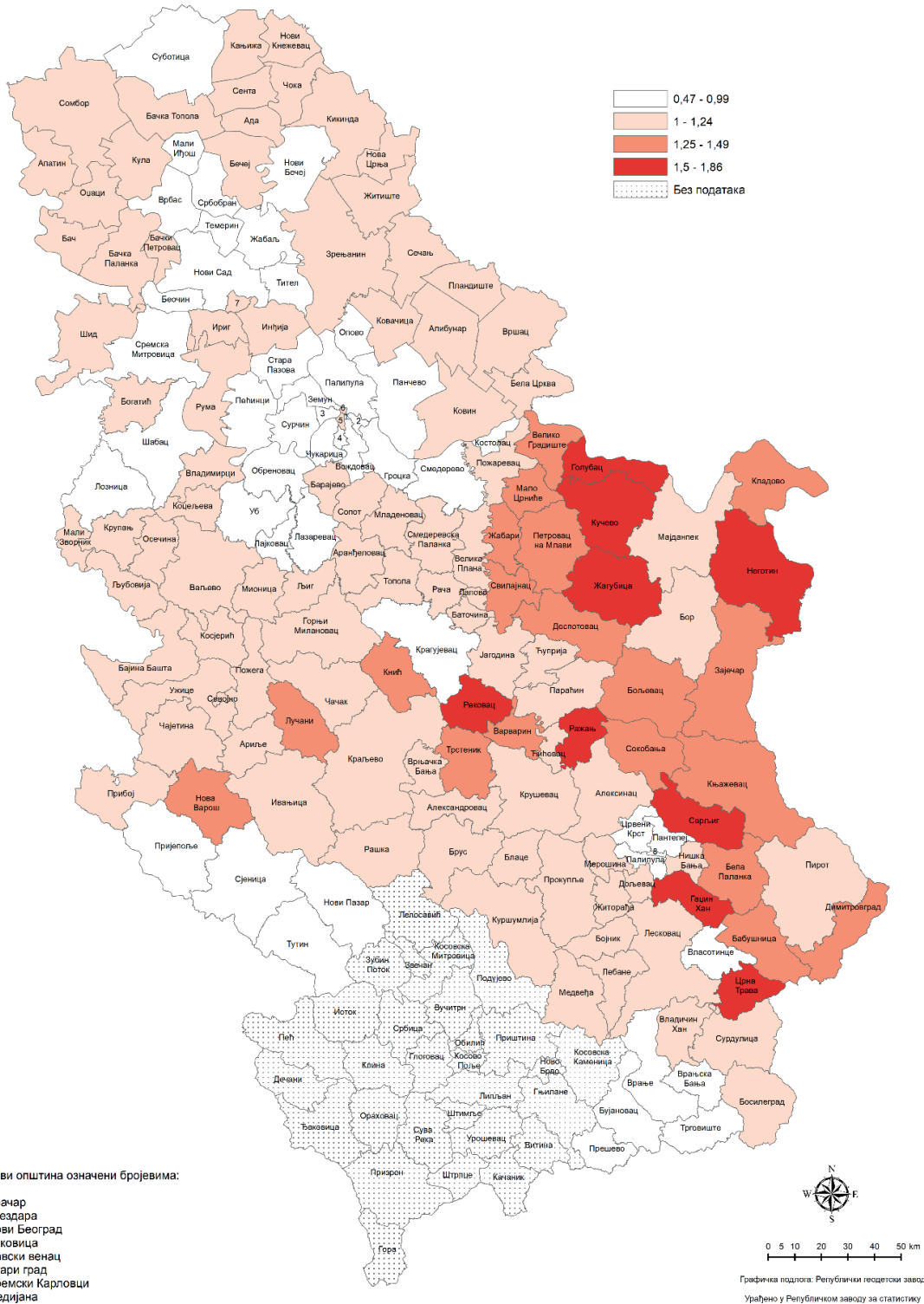
Све општине, тј. градови које не спадају у неку од набројаних група имају удео старих 65+ година који је у некој мери виши од републичког просека, што се јасно очитава и на слици 2.2, који показује локациони коефицијент, односно степен разлике у вредности показатеља у односу на републички просек. Уколико је вредност локационог коефицијента виша од 1, то нам указује да је град или општина старија од просечног старосног коефицијента, односно 22,1%. Регион Јужне и Источне Србије готово униформно има врло високе проценте старијих, па од 9 општина/градова у којима је чак трећина становништва има 65 или више година, само се једна налази у Региону Шумадије и Западне Србије (Рековац). Простор Источне Србије је међу првима ушао у демографску транзицију, отпочињући прелазак на ниски модел репродукције још почетком прошлог века, а притом имајући нешто повољније карактеристике морталитетног обрасца у односу на Војводину (Спасовски, Радовановић, Шантић, 2012). Уколико додамо да је ово традиционално емиграциона зона, јасно је зашто се чини да се последице сублимиране у старосној композицији овог простора данас „ишчитавају” у негативном контексту.

Већ анализиран удео старијих на општинском и градском нивоу уз помоћ квантила (Стојилковић Ђатовић, 2023), указује на енормне промене које су се десиле у прве две деценије 21. века, јер је у једној четвртини од укупног броја општина/градова на почетку миленијума живело мање од 15,6% старог становништва, у попису 2011. је тај удео порастао на 16,5%, а 2022. године чак на 21,9%. Подаци за медијалну вредност откривају да је половина била старија од 17,4% у 2002. години, 18,3% у 2011. години, док је у последњем попису једна половина становника живела у општинама или градовима у којима има мање, односно више од 23,4% старијих. Трећи квантил је показао да је у 2002. и 2011. године у $\frac{3}{4}$ општина/града живела петина становника старијих од 64 година, а у последњем попису чак четвртина.

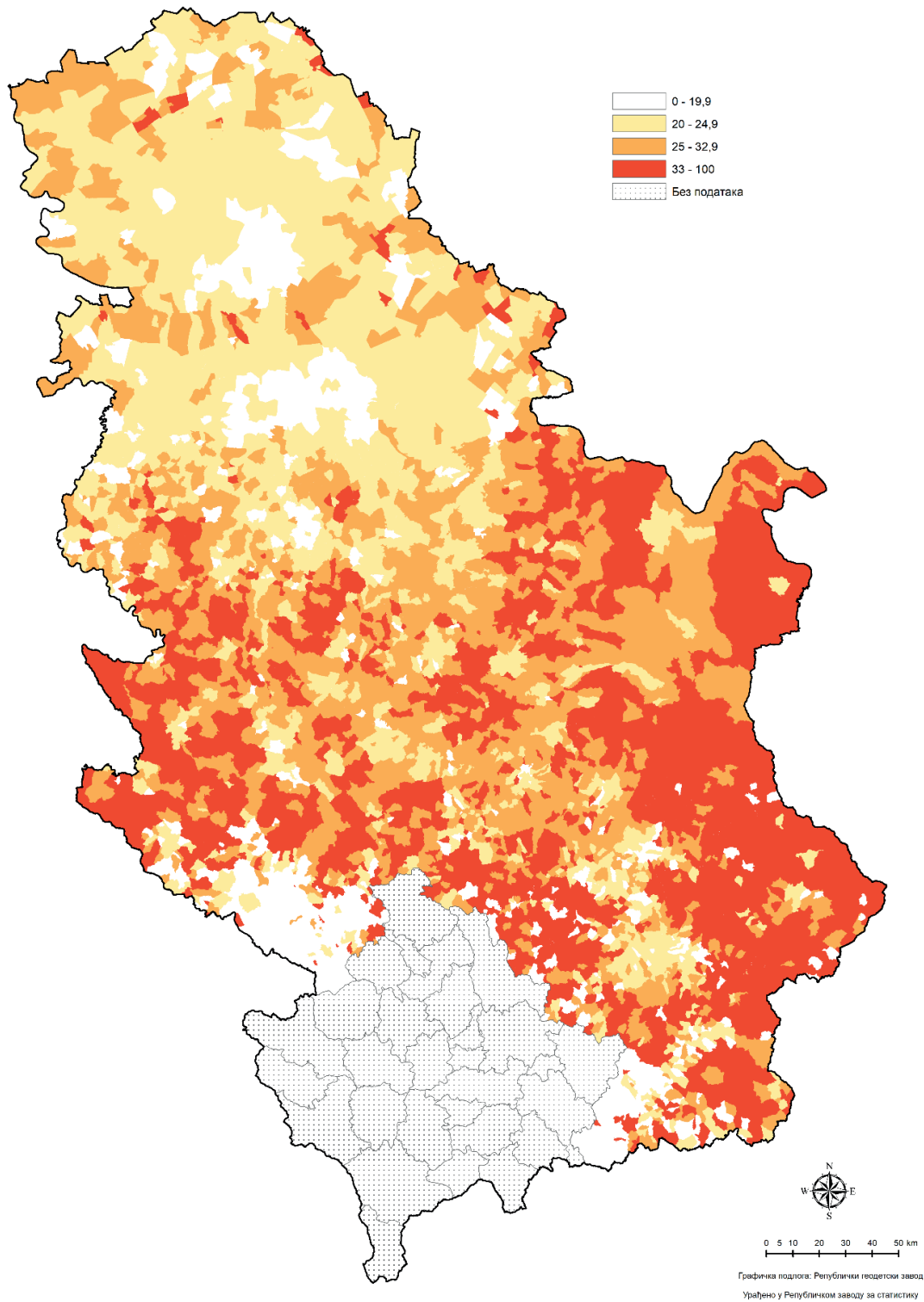
Карта 2.1. Удео старих 65 и више година на нивоу општина/градава, Попис 2022. (%)

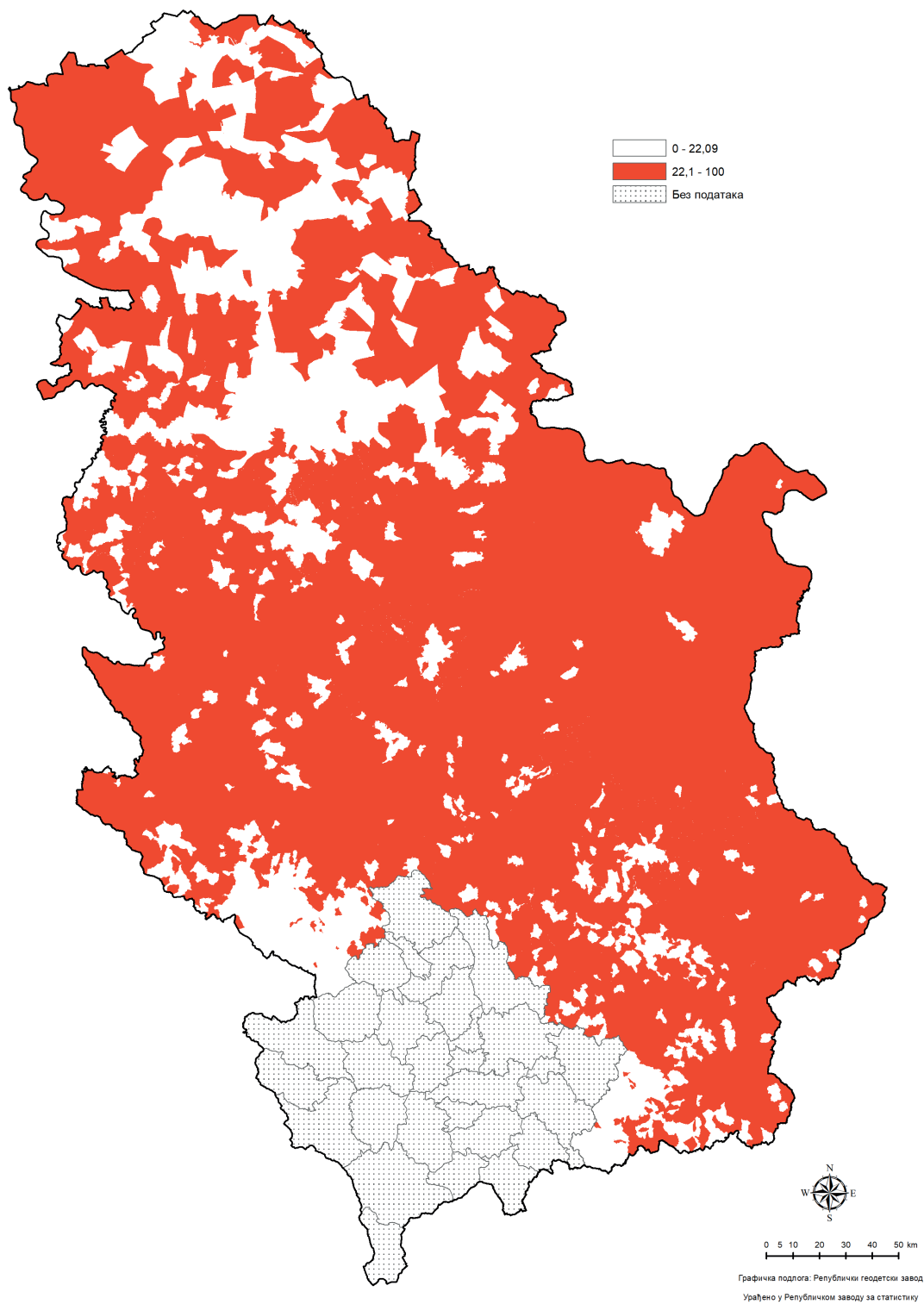
Карта 2.2. Локациони коефицијент за становништво старо 65 и више година на нивоу општина/градова, Попис 2022.

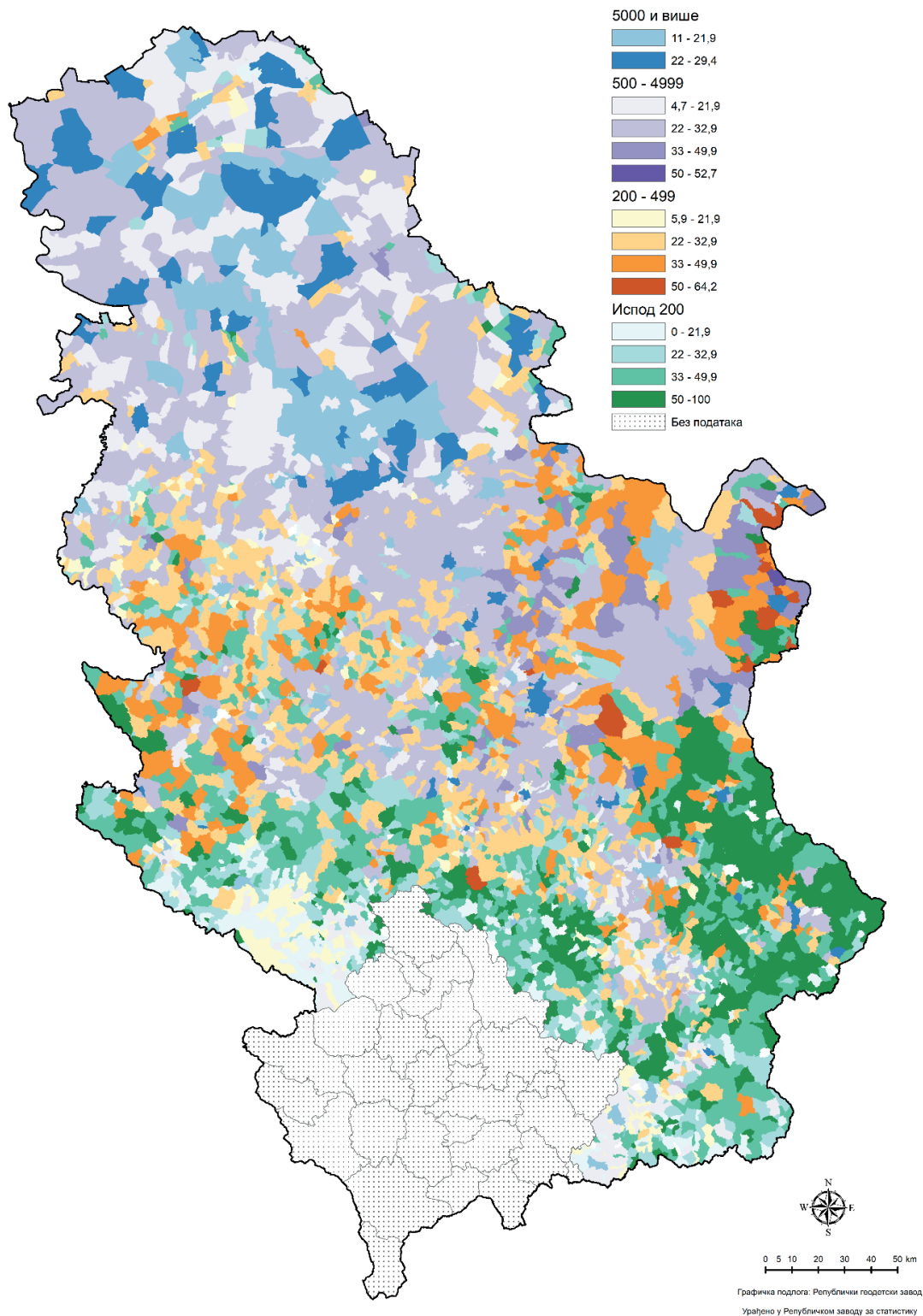
Карта 2.3. Удео старих 65 и више година по насељима, Попис 2022. (%)

Карта 2.4. Насељско одступање од републичког просека коефицијента старости, Попис 2022.

Карта 2.5. Дистрибуција становништва старости 65 и више година према величини насеља, Попис 2022

Консултујемо ли насељски ниво (карта 2.4), овај вид територијалне гранулације нас детаљније информише о енормним просторним ефектима драстично измењене старосне структуре. Код највећег броја планинских насеља исказује се законитост да што је надморска висина виша, поготово уколико је изнад 1 000 м, то је већа шанса да је удео старијих већи од трећине, а у неким случајевима и половине свих становника. Ово правило позитивног односа између хипсометријске структуре насеља и удела старијих важи готово у свим случајевима, осим код најмлађих насеља на територији Сјенице, Тутина, па и Новог Пазара која, иако планинска, због високих репродуктивних норми имају ниске уделе старијих од 64 године. Преко половине старих који имају 65 и више година, Попис 2022. године је забележио у готово свим старопланинским селима, па је гранични појас према бугарској граници „хомогено (пре)стар”. Такође, планинска насеља Кобаоника, Таре, Радана, Кучајских планина, као и планински појас између Врања и Владичиног Хана, међу најстаријим су у Републици Србији. Може се рећи да је простор Неготинске крајине једини који није планински, а јесте изузетно стар.

Просторна изолованост насеља на највишим надморским висинама утицала је и на вишедеценијску емиграцију, па дата насеља не само што су стара, већ су и врло популационо мала. Сликвит начин приказивања података који комбинује уделе старијих и број становника на насељском нивоу приказан је на карти 2.5, како би се детаљније одгонетнуло какви су односи између две варијабле – броја становника у насељу и процента старијих од 64 године. Насеља су груписана по величинским категоријама које су исте као и у претходној студији, како бисмо могли да поредимо потенцијалне промене у последњих 11 година (Девеџић, Стојилковић, 2015). Пре него што се почне са анализом, потребно је напоменути да у 24 насеља не живи ниједан становник, а да 21 насеље нема ниједног становника старог 65 или више година па удео старијих није могао бити израчунат. Насеобинска мрежа показује да је најмања категорија насеља (до 200 становника) карактеристична на југоисточну и југозападну Србију, односно за исте планинске просторе које смо већ класификовали као изузетно старе. Ово је категорија којој припада највећи број насеља (1990), и показује осетно повећање у односу на претходни попис (тад их је било 1 628). У најмањим насељима која су лоцирана дуж границе са Бугарском и административном линијом са Косовом и Метохијом, преовлађује образац по којем што је насеље мање то је удео старијих већи. Због специфичности мреже насеља у Републици Србији, овако мала насеља су спорадична појава у Региону Војводине и Београдском региону. Насеља у којима живи између 200 и 499 становника су категорија чији је број (1 179) мањи у односу на претходни попис (1 227), што важи и за следећу класу 500–4 999 становника која се сажела са 1 580 на 1 364 насеља. Повећање броја насеља са најмањим бројем становника, а смањење свих осталих индиректно указује на раширен процес депопулације у јужним деловима земље, јер је овај „прелазак” из већих насеља у ситнија насеља довео до продубљивања процеса старења становништва. Популационо највећих насеља је најмање, тако да је само 163 насеља која чак нису сва градског типа, која су готова сва позиционирана у НСТЈ-1 Србија – север, као и у подунавском простору и борској области. Овај број је мањи него укупан број општина/градова јер су одређене толико популационо мале да чак не прелазе ни број од 5 000 становника. Насеља са највећим бројем становника имају диспропорционално мање уделе старијих од 64 године, и ти удели не прелазе 29,4%. Код насеља у којима живи 200–499 становника, максимални удео који је детектован је 64,2%, док је у насељима са 500 – 4 999 становника та вредност 52,7%. Ако додамо да у најмањим насељима (испод 200 становника) постоје она која су апсолутно старачка (100% старијих), јасно је да популациона величина диригује и степен депопулације.

Као општи закључак можемо извести да што је насеље популационо мање, то је већа вероватноћа да се имати висок удео старијих, да је позиционирано у планинским и транспортно изолованим регионима, највероватније у општинама или градовима које спадају у категорију девастираних. Са друге стране, популационо велика насеља скоро па гарантују мање уделе старијих, као и доступност различитим услугама, где се посебно издвајају здравствене и као оне које су релевантније за старију популацију. Неусаглашеност између просторне дистрибуције старијих и геронтолошких сервиса је озбиљна и незаобилазна тема, а она се не тиче само старије популације, већ и њихових најближих, узевши да су неформални неговатељи често укључени у процес бриге о старијој популацији. Уколико овоме додамо да само 35 општина/градова има геронтолошки центар или дом за старе⁷, отварају се многа питања у будућем приступу социјалне и породичне заштите (нај)старијих.

⁷ <https://www.komorasz.rs/adresar-ustanova/>

3

Биолошке структуре старијих

Прегршт података које прикупљају пописи становништва осигуравају посматрање старије популације кроз призму свих демографских структура, што нам омогућава да боље упознамо биолошке и друштвено-економске релације у популацији. Укрштање биолошких обележја „пол” и „старост” са структуром старије популације отвара нове истраживачке хоризонте јер се тако могу испитати два уврежена демографска процеса: феминизација старијих и старење старих. Можда битније, анализе ова два обележја ће нам помоћи да откријемо да ли постоје нови феномени који се везују за старије становништво, а који имају потенцијал да одреде и трасирају будуће промене. Анализом полног састава ћемо утврдити бројчане односе који постоје у популацији старијих, што ће бити својеврсан увод у остале сегменте ове студије, јер ови односи тангентно одређују и карактеристике социо-економских структура. На пример, брачна и образовна структура нису „имуне” на полни састав становништва, број и карактеристике пензионера свакако зависе од старосне и полне структуре старих, па је чак и национални састав под утицајем старосног градијента.

3.1 ПОЛНИ САСТАВ

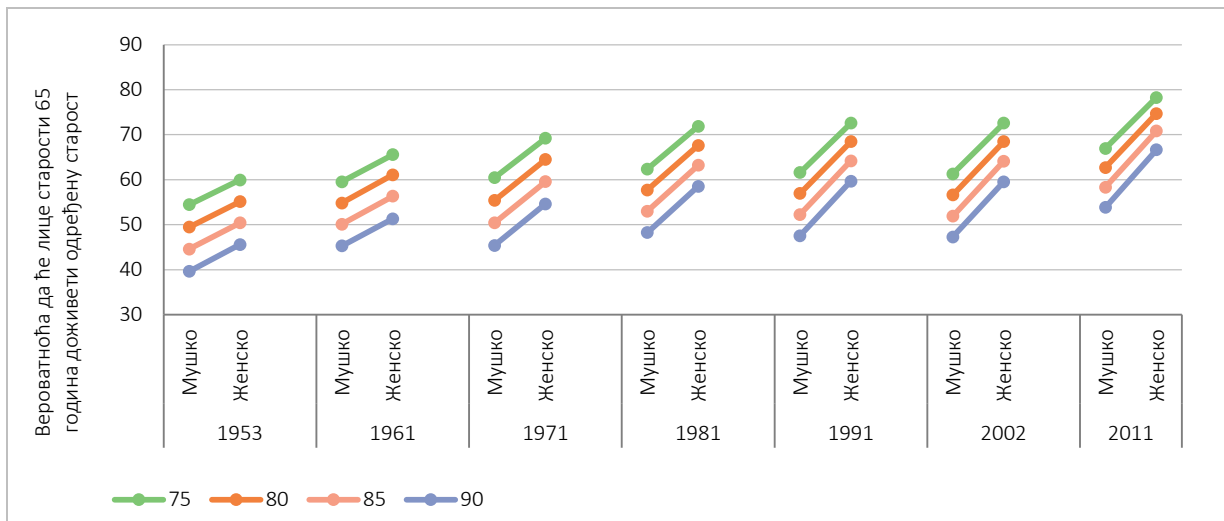
Постоји општа тенденција да код старијег становништва како у апсолутним, а тако и релативним бројевима, доминирају жене, што је последица биолошког утемељења криве морталитета. Она показује старосно-специфичне стопе морталитета према старости, тако да савремена друштва имају карактеристичан, сличан изглед криве морталитета (мада се конкретне вредности стопа разликују) који личи на латинично слово J због ниске смртности одојчади. Наиме, смртност мушкараца почиње да расте у млађим старосним групама, тако да већ код становништва које је млађе од 65 година постоји полни дисбаланс. Демографски је постулат да жене живе дуже и то правило може само имати нијансиране ноте у одређеној популацији, али не постоји одступање од њега пошто у свим земљама жене имају дужи животни век у односу на мушкарце. Разлике у очекиваном трајању живота (ОТЖ) између полова се, заправо, са старашћу смањују (Стојиљковић Ђњатовић, 2020), што на примеру Републике Србије значи да је разлика у ОТЖ у укупној популацији 4,84 (73,86 година за мушкарци и 78,70 за жене према скраћеним апроскимативним таблицама морталитета за 2023. годину), за старосну групу 65–69 та разлика између полова износи 2,36 година (14,93 за мушкарце и 17,29 за жене⁸).

⁸ <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18050103?languageCode=sr-Cyrl&displayMode=table>

Осим очекиваног трајања живота, врло информативан показатељ јесте вероватноћа да ће лица одређене старости доживети одређене године живота, које се конструишу на основу података о броју живих (Ix) из детаљних таблица морталитета. На графикону 3.1 приказане су вероватноће да ће мушко и женско становништво старости 65 година доживети 75, 80, 85 или 90 година за трогодишта око пописних година⁹, почев од 1953. година. Постоје неколико уочљивих трендова које можемо установити анализом вероватноћа доживљења:

- код оба пола постоји континуирано повећање шанси да преживе до све дубље старости
- жене у свим старосним и временским „тачкама” имају веће вредности вероватноће доживљења у односу на мушкарце
- вредност вероватноћа преживљавања има тенденцију конвергенције између сукцесивних старости (75, 80, 85 или 90 година)
- разлике између полова су биле ниже у прошлости него данас.

Графикон 3.1. Вероватноће да ће лице старости 65 година доживети 75, 80, 85 и 90 година, 1953–2011.

Најниже вредности вероватноћа и најмање разлике између вероватноће преживљавања мушкараца и жена старости 65 година су постојале 1953. и 1961. године. Пошто је развој здравствене заштите која би била доступна ширим слојевима становништва тек био у повоју, а земља је још увек про(на)лазила пут индустријализације и дерурализације, и вероватноће преживљавања старијих биле су скромније. Жене старости 65 година су 1953. године могле да очекују да ће доживети старост од 75 година са вероватноћом од 60%, а мушкарци 55%, док су им се шансе да преживе до сваког од наредних петогодишта смањивале за по 5%. Прилично слични односи су постали између полова и према подацима таблица морталитета из периода 1960/1962. година, са повољнијим вредностима вероватноћа (око 5% за све старости и полове), што је најреволуционарнији помак у односу на целокупан наредни период за мушко становништво. Наиме, вероватноће преживљавања од 65 до 75 година за мушкарце су имале вредности 60% и 62% у свим пописним годинама, све до 2011. године када су порасле на 67%. Ово директно говори о врло спором напретку (па чак и ретроградним

⁹ Анализиране таблице се израђују на основу података о морталитету и старосној структури у години пре пописа, у пописној години и години након пописа, али ћемо ради ефикасности, уместо 1952/1954. користити само ознаку пописне године – 1953, уместо 1960/1962. – 1961, итд. За најскорији попис детаљне таблице нису још увек доступне.

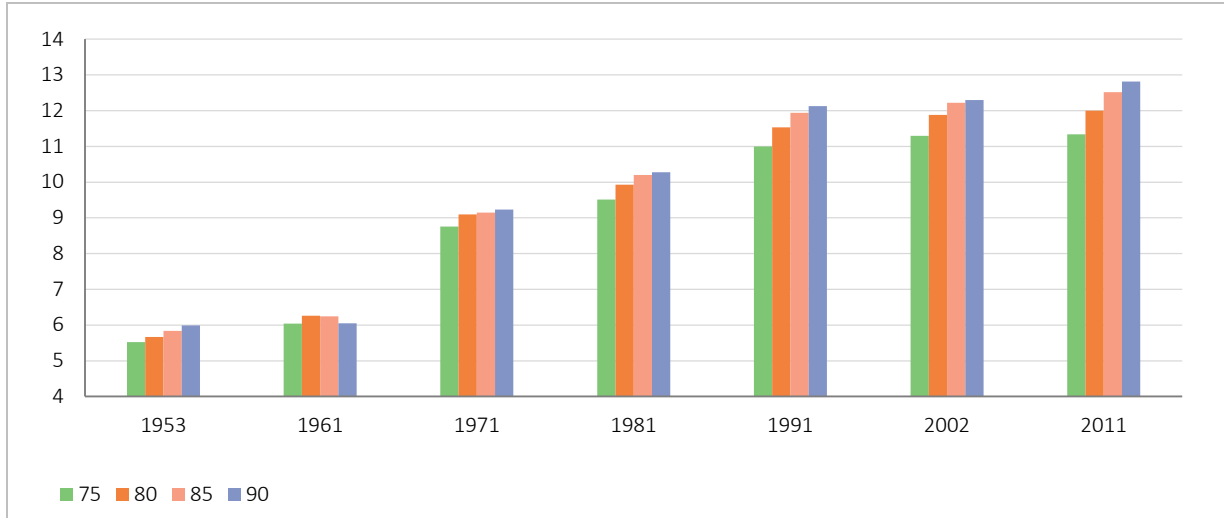
трендовима) у морталитетном обрасцу старијег мушког становништва, што је потврђено и истраживањима других биометријских функција (Радивојевић, Морача, 2004, Devedžić, Stojilković, 2012, Stojilković Gnjatović, Devedžić, 2016). Таблице морталитета из 1991. године откривају да су старији мушкарци имали мање шансе да доживе дубљу старост него једну деценију пре тога, а вредности вероватноћа преживљава у 2002. години сведоче о „морталитетном терету” којем је становништво било изложено деведесетих година. Позитивна тенденција је то што је у току прве деценије 21. века старије мушко становништво значајно повећало шансе за преживљавањем, као и што је то повећање још веће у дубљим старостима.

Са друге стране, напречи код женског становништва били су иницијално скоковити, јер је и 1971. године дошло до повећања вероватноћа преживљавања жена старости 65 година од око 3,5% у односу на претходни пописни период за све старости. Током седамдесетих је дошло до успоравања у напретку овог показатеља, па је 1981. године жена старости 65 година могла да очекује са вероватноћом од 72% да ће живети још 10 година, што су биле вредности сличне и за следећу деценију. Као и код мушкараца, и женско становништво није било поштеђено последица суморних трендова током деведесетих у свим аспектима друштвене реалности, што се пренело и на снижавање вероватноћа преживљавања по први и једини пут у анализираном периоду. Такође, почетак миленијума и код жена доноси повећање шанси за дужи животни век, па жене су старости 65 година су 2011. године имале већу вероватноћу да доживе старост од 90 година него што су старије жене 1961. имале шансе да доживе 75 година.

Колико се разликују шансе старијег мушког и старијег женског становништва од 65 година да доживи средину осме деценије, или уђе у девету или чак десету деценију? Већ изнета запажања о споријем напретку вероватноћа преживљавања старијих мушкараца транспонују се и у односе између полова по питању морталитета. Иако знамо да је старије мушко становништво „каскало” по питању вероватноћа преживљавања у свим старостима и у свим периодима посматрања, треба нагласити да су се распони разлика у вероватноћама између пописа континуирано продубљивали (графикон 3.2). Почев од разлика које су износиле између 5 и 6 процентних поена за скоро све анализирани старости (75, 80, 85 и 90 година) 1953. и 1961. године, долази до осетне дивергенције након 1971. године са разликом од око 9 процентних поена. И у следећим пописима жене имају веће шансе да од уласка у старо становништво доживе позније године, али су у пописима након 1991. године разлике међу половима прилично стабилне (за старост од 75 година око 11 процентних поена, 80 година 12, за 85 12 и за 90 више од 12).

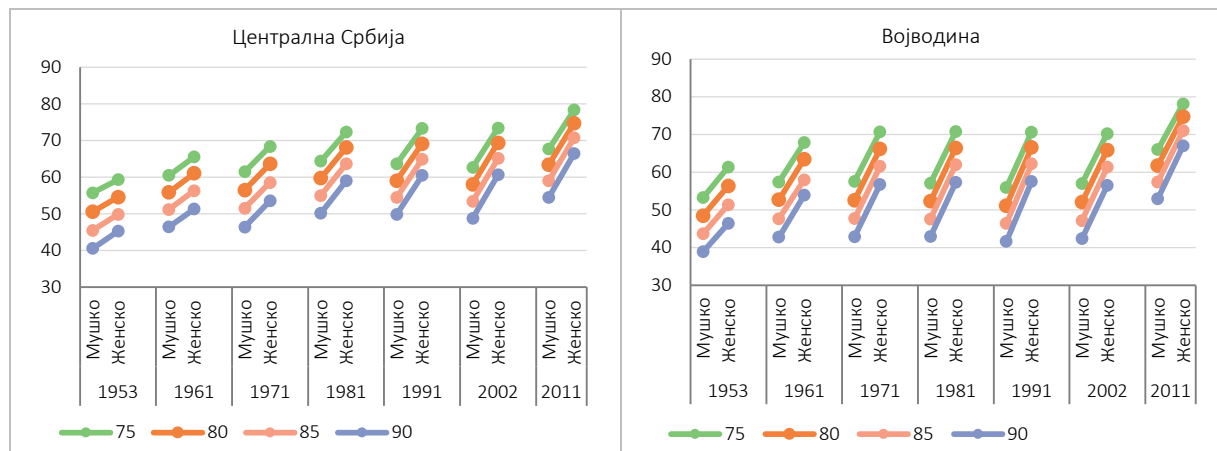
На основу изнетих релација између шанси доживљења, а с обзиром на то да је наличје вероватноће доживљења – вероватноћа смрти, можемо несумњиво да закључимо да су старији мушкарци „изложени” мањим шансама за преживљавање, односно већим вероватноћама смрти у односу на старије женско становништво. Овај однос јесте главна детерминанта бројности старијег мушког и женског становништва, јер на овај контингент утиче само морталитет и миграције (које су мање изражене код старијег становништва).

Графикон 3.2. Процентуална разлика у корист жена (у односу на мушкарце) у вероватноћи да ће лице старости 65 година доживети 75, 80, 85 и 90 година, 1953–2011.

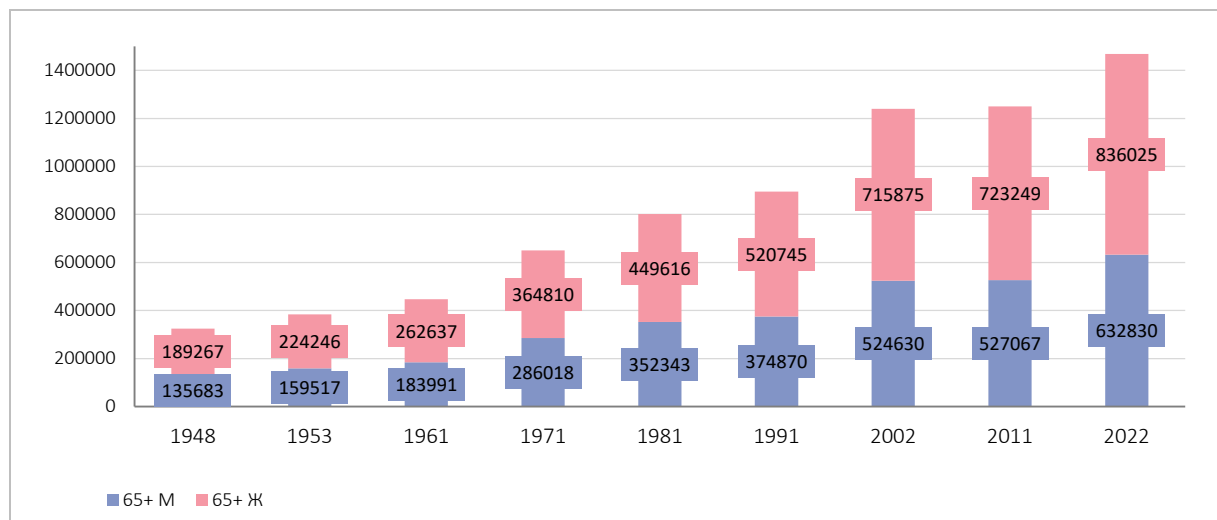
Пре него што се посветимо подацима о полној структури становништва по пописима становништва, потребно је увести и регионалну димензију у анализу смртности мушког и женског становништва старог 65 и више година. Наиме, становништво Србије карактерише неравномерно очекивано трајање живота на регионалном нивоу, што је својеврстан увод у полне асиметрије старијег становништва, уколико посматрано ниже територијалне јединице. Из тог разлога, поредићемо старије мушко и женско становништво Централне Србије и Војводине кроз пописе преко показатеља вероватноће доживљења старости 75, 80, 85 и 90 година (графикон 3.3). Традиционално, Војводина је имала нешто више вредности морталитета, што је једна од одредница особености демографске транзиције у овој макроцелини. Уколико поредимо по полу, старије мушко становништво у Централној Србији је имало у свим пописним периодима и свим анализираним старостима веће вероватноће преживљавања у односу на Војвођане. Код старијег женског становништва нема униформног правила, јер су у прва три анализирана периода за старије женско становништво Војводине биле карактеристичне веће вероватноће преживљавања, да би након тога дошло до заокрета, тако да су старије жене из Централне Србије имале веће шансе да доживе дубље старости у пописима 1981, 1991. и 2002. година. Попис из 2011. године показује готово изједначене вредности код старијег женског становништва. Такође, можемо извести општи закључак да су разлике у процентним поенима код женског становништва биле осетно мање него код мушкараца. На основу датих података, као последицу можемо очекивати да ће старије мушко становништво у Војводини бити нешто млађе у односу на Централну Србију, јер се ниже вредности вероватноће преживљавања „пресликавају” и у већем морталитету. Код старије женске популације је могуће направити периодизацију, јер су старије жене из Централне Србије имале бржи напредак у побољшању шанси за дужи животни век након 1981. године. Ово нам даје добар увод у даљу анализу полне структуре према попису из 2022. године, јер поставља солидне темеље за разумевање територијалне варијабилности обележја „пол” према старости.

Графикон 3.3. Вероватноће да ће лице старости 65 година доживети 75, 80, 85 и 90 година, Централна Србија и Војводина, 1953–2011.

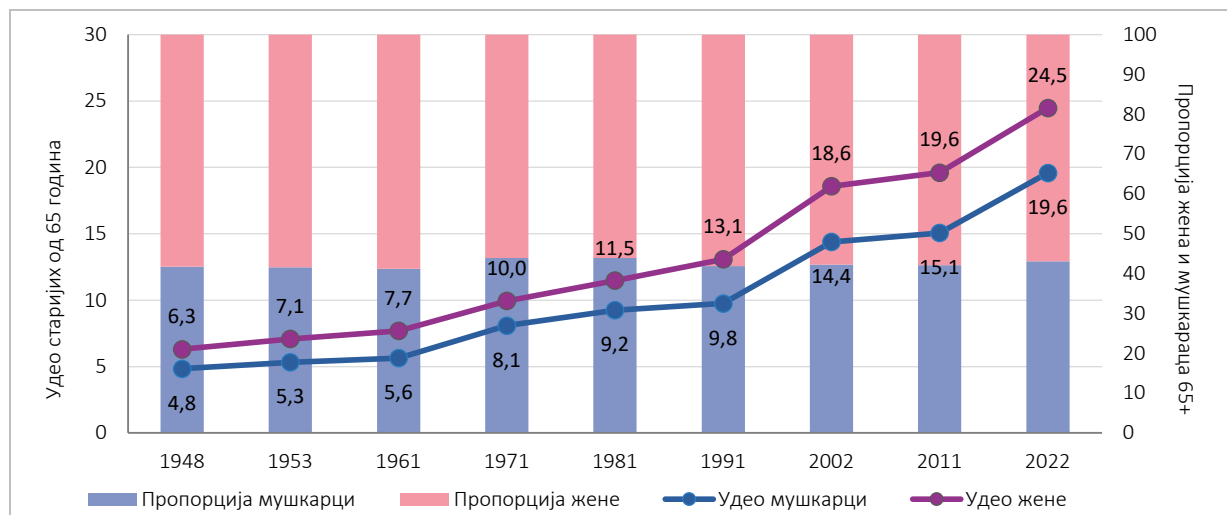
Према последњем попису становништва, у Републици Србији је 2022. године живело 632 830 мушкараца старих 65 и више година, и 836 025 жена исте старости. Пошто је обележје „пол” основно и било је пописивано у свим пописима становништва након Другог светског рата, на графикону 3.4 се може пратити како се мењао апсолутан број старијих мушкараца и жена. Очекивано, сваки попис, почев од 1948. године, забележио је већи број старијих жена у односу на број мушкараца. Да бисмо детаљније анализирали промене у полном саставу старијих, ипак је неопходно да консултујемо релативне бројеве. Упоредивањем ланчаних индекса мушког и женског старијег становништва, добијамо информације да су три пописа забележила веће порасте код мушкараца (1971, 2002. и последњи попис). Ово су уједно и пописи када је дошло до највећег пораста укупног броја старијих, што је у директној корелацији са популационом величином улазећих генерација у старије становништво. Као закључак можемо извести да је већи полни дисбаланс у корист мушкараца карактеристичан за старење компензационих генерација, док је веће повећање броја жена било присутно у оним пописима у којима су млађе-старе кохорте чиниле крње генерације осликавајући већ створене „усеке” на популационој пирамиди код мушког становништва, најчешће због ратова.

Графикон 3.4. Број мушкараца и жена старости 65 и више година, 1948–2022.

Већ елабориране разлике у mortalitetу мушког и женског старијег становништва диригују и различиту партиципацију полова у укупном старијем мушком односно женском становништву, као што је приказано на графикаону 3.5. Такође, пропорција мушког односно женског старијег становништва је у свим пописима „на страни” жена, јер су оне учествовале са 56–59% укупног старијег становништва. Попис 1948. године је забележио изузетно низак проценат жена (6,3%) и још нижи удео мушкараца (4,8%), да би у следећа два пописа након 8, односно 13 година, удео старијих по полу био повећан на 7,1%, тј. 7,7% за жене и 5,3%, тј. 5,6% ретроспективно. Узевши у обзир фазу демографске транзиције у датом периоду, овако ниске вредности удела старијих су очекиваног, али пролазног карактера, јер је сваки следећи попис сведочио о све бржем повећању удела старијих оба пола. Док је 1971. године свака десета жена била старија од 64 године, то исто је важило за мушкарце тек након две деценије (попис 1991. године). Највећи пораст удела старијих био је на преласку у нови миленијум, када је дошло до наглог повећања удела за 4,6 код мушког и 5,5 процентна поена код женског становништва. Нешто ниже разлике бележи последњи попис (4,5 код мушког и 4,9 процентна поена код женског старијег становништва). Општа је тенденција да је удео старијих жена виши од удела мушкараца исте старости, а пописни подаци показују да су се те разлике кроз време само повећавале. Полни диспаритети у продужењу очекиваног трајања живота, односно веће вероватноће преживљења старијих жена доводе и до продубљеног полног јаза у броју и уделу старијих, а највеће разлике су примећене у последњем попису становништва када је удео старијих жена (24,5%) био за 4,5 процентна поена виши од удела старијих мушкараца (19,6%). Овакве промене, које су врло близу релације где су $\frac{1}{4}$ жена и $\frac{1}{2}$ мушкараца стари 65 и више година, последица су специфичног mortalитета према узроку смрти који је био актуелан две и по године пре пописа, односно блиско су повезане са последицама које је изазвала пандемија КОВИД-19.

Графикон 3.5. Удео и пропорција старих 65 и више година по полу, 1948–2022.

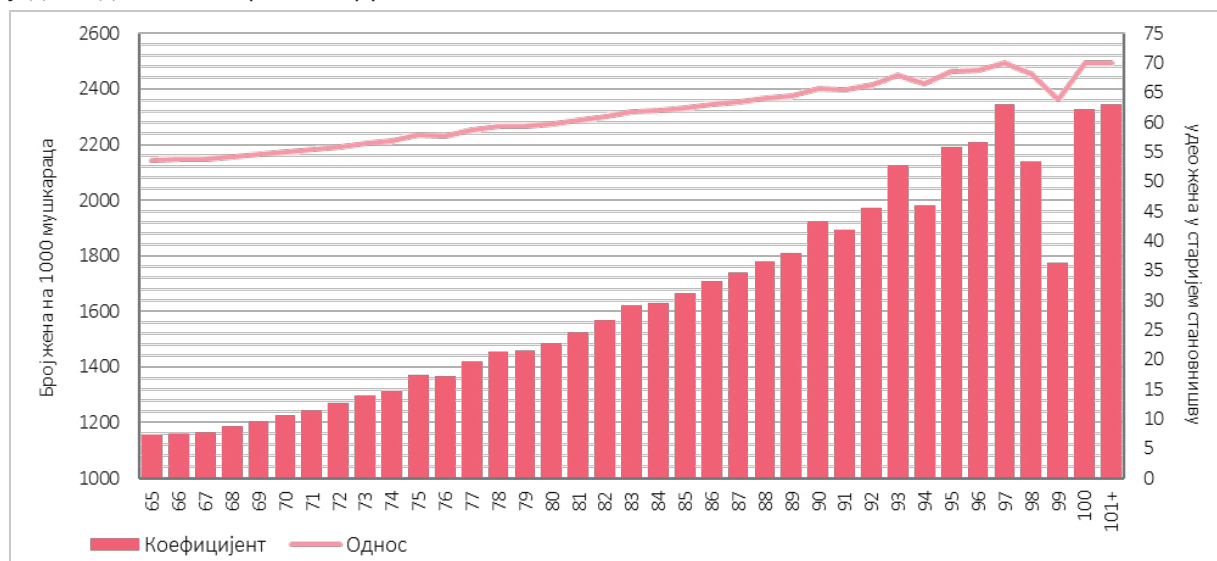
Методолошки апарат за анализу полне структуре користи коефицијенте феминитета/маскулинитета као незаобилазан показатељ у анализи, а у овом случају ћемо користити спецификован индикатор који се односи конкретно на старије становништво. Због чињенице да у популацији са 65 и више година има више жена, употребићемо коефицијент феминитета који показује број жена у односу на 1 000 мушкараца исте старости. Очекивано, у свим старостима изнад 64 године, коефицијент феминитета указује на „вишкове” жена у односу на број мушкараца, образац који је постојао и у Попису 2011. године (табела 3.1). Последњи попис је пописао 1 321 жену старију од 64 године на 1 000 мушкараца исте старости, а да би се конкретније осветлила старосна димензија, потребно је посматрати прво

петогодишње старосне групе. Наведена вредност индикатора за укупно старо становништво варира од нижих вредности за млађе старије, где су вредности ниже од просека за све старије од 64 године (1 174 за старост 65–69 и 1 266 за старе 70–74 године). Што је популација старија, то је коефицијент феминитета већи, и за старосну групу 75–79 износи 1 406, за старе 80–84 је 1 557, док за старије од 85 година достиже чак 1 782. Коефицијент феминитета за 2011. годину има сличне али више вредности, што осликава тадашњи процес старења старих и улазак крњих генерација у старо становништво, а то се посебно видело код најстаријих, где је било готово дупло више жена. Улазак беби-бумера је „компресовао” коефицијент феминитета у старом становништву у односу на претходни попис, јер је старосни праг од 65 година прешла генерација која је рођена и већи део живота живела у мирнодопским условима, па су ефекте ратова (који су били најизраженији у прошлости) на полне асиметрије готово анулирани јер су генерације које су биле војноспособне у Другом светском рату изузетно малобројне.

Табела 3.1. Број мушког и женског становништва и коефицијент феминитета по петогодишњим старосним групама, пописи 2011. и 2022.

	2011		2022		2011	2022
	мушко	женско	мушко	женско	коефицијент феминитета	
65 и више	527067	723249	632830	836025	1372,2	1321,1
65–69	154775	184669	230917	271223	1193,1	1174,5
70–74	153847	200295	191641	242737	1301,9	1266,6
75–79	122964	175648	99381	139813	1428,5	1406,8
80–84	67814	108754	68610	106882	1603,7	1557,8
85 и више	27667	53883	42281	75370	1947,6	1782,6

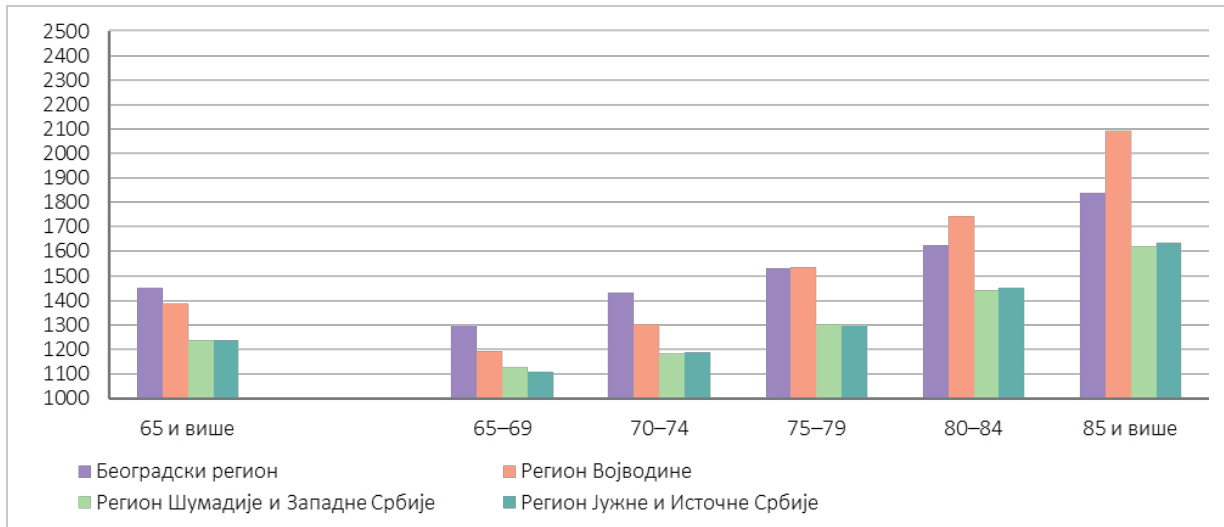
Графикон 3.6. Коефицијент феминитета и удео жена у старијем становништву Републике Србије по једногодишњим старосним групама, Попис 2022.

Детаљнијим увидом у кретање коефицијента феминитета и удела старијег женског становништва по појединачним старостима (графикон 3.6) можемо пратити старосну трансформацију полног састава у 2022. години. Превага жена је константна појава код старијег становништва, али се разлике у бројности између полова са старашћу осетно продубљују. Док је код најмлађих старих коефицијент феминитета

испод 1 200 до старости од 68 година, већ до старости од 77 година вредности индикатора расту преко 1 400, а у старости од 83 година је преко 1 600. Док Девеџић и Стојилковић (2015) у појединачним коефицијентима феминитета примећују чак и опадање између сукцесивних старости у 2011. години, последњи попис није евидентирао такав тренд све до најдубљих старости, када је због изузетно малог броја становника ово очекивана појава. Закључак је да са сваком годином старости расте полни јаз у старијем становништву. Врло динамични развој полних асиметрија посебно је изражен код најстаријих старих, а код старијих који су у деветој деценији има бар дупло више жена него мушкараца. Ове односе осликава и удео жена у укупном старијем становништву по појединачним старостима, па је од иницијално ниских удела од 55%, већ са 80 година њихов удео износи 60%, а након 92 године два трећине старијег становништва су женског пола.

Графикон 3.7. Коефицијенти феминитета старијег становништва Републике Србије по петогодишњим старосним групама, по регионима, Попис 2022.

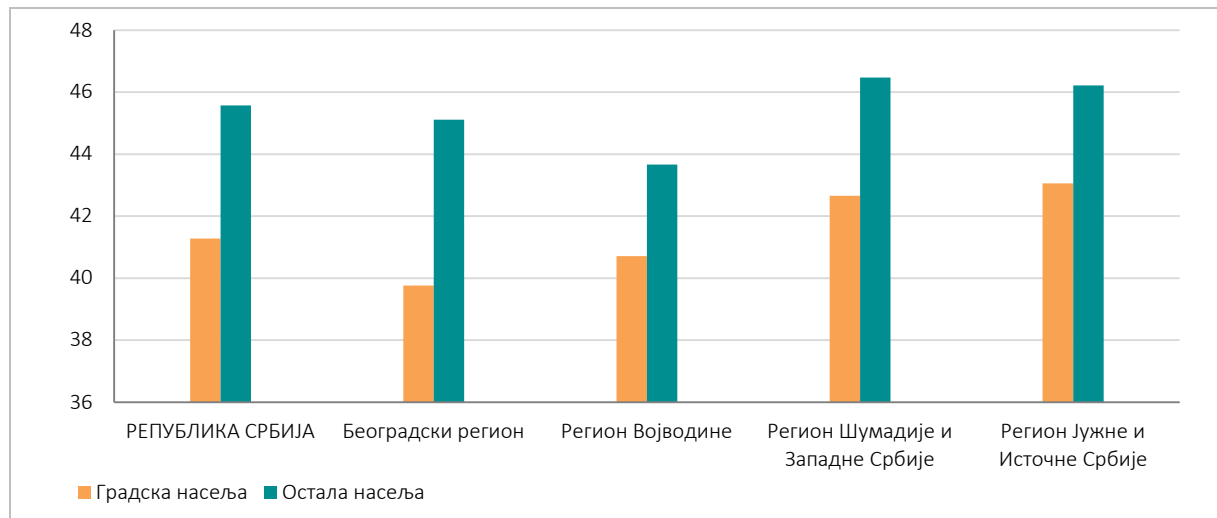

Табела 3.2. Коефицијент феминитета, старије становништво, пописи 2011. и 2022.

	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
2011						
65 и више	1372,2	1407,3	1495,8	1303,7	1304,2	...
65-69	1193,1	1257,8	1257,9	1143,0	1130,0	...
70-74	1301,9	1348,1	1402,7	1231,6	1242,5	...
75-79	1428,5	1407,8	1587,0	1379,4	1360,5	...
80-84	1603,7	1677,8	1836,2	1464,2	1517,0	...
85 и више	1947,6	1822,2	2463,1	1821,3	1804,7	...
2022						
65 и више	1321,1	1451,8	1387,3	1235,3	1236,5	...
65-69	1174,5	1294,0	1192,3	1126,2	1107,4	...
70-74	1266,6	1428,3	1301,2	1180,3	1189,1	...
75-79	1406,8	1528,2	1533,7	1299,4	1297,6	...
80-84	1557,8	1626,0	1743,2	1440,7	1450,6	...
85 и више	1782,6	1840,3	2089,6	1621,0	1635,4	...

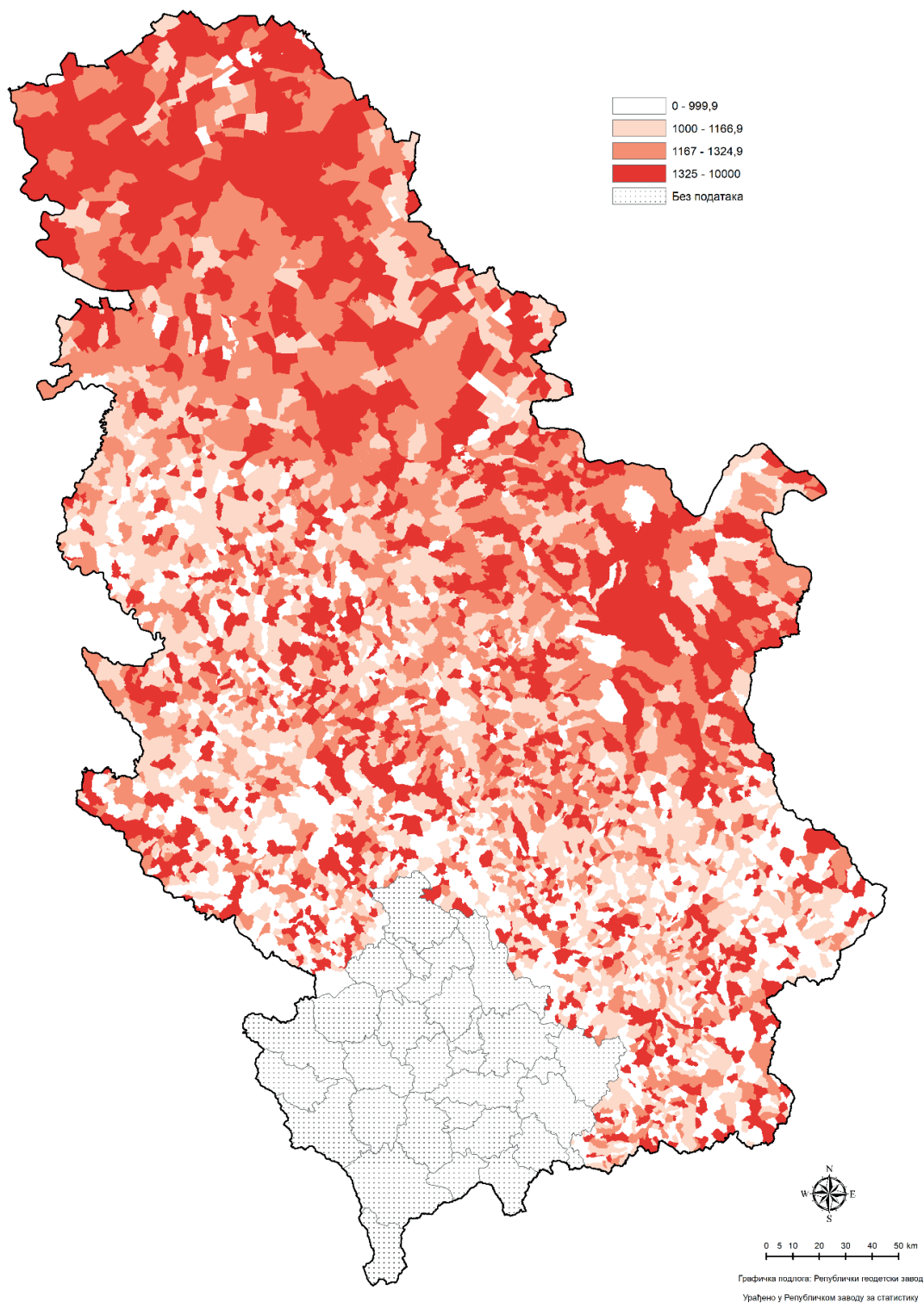
Већ етаблиране разлике у вероватноћама доживљења за мушко и женско становништво по макроцелинама се транспонују и на бројчане односе, што се може уочити и на графикону 3.7. Наиме, постоји изузетно јасна разлика између региона Србија – север и Србија – југ, где су два северна региона са већим, а два јужна са мањим полним неуједначеностима. У Региону Војводине егзистира наглашен демографски образац да жене живе дуже од мушкараца, па последично је и коефицијент феминитета виши у односу на све остале регионе, где су и забележене високе вредности за сво становништво старо 65 и више година (1 387). У Београдском региону су вредности коефицијента феминитета више у односу на Регион Војводине код старосне групе 65–74. Највеће разлике су код најстаријег становништва, па је коефицијент феминитета у Региону Војводине за старије од 85 година 2 089. Најмање полне разлике су у Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије у свим старостима, што делимично можемо објаснити повољнијим обрасцем mortalитета мушког становништва у односу на Војводину, али и полно-селективним миграцијама у прошлости. Последице датих релација се јасно увиђају у просторним кластерима (карте 3.1 и 3.2), па у Београдском региону и Региону Војводине у готово свим насељима живи више старијих жена. Са друге стране, у јужним територијално „уситњеним” насељима постоји велики број насеља у којима је више мушких старијих становника. Узевши да велики број насеља која одолевају феминизацији старих јесу патуљастог типа, као закључак можемо извести да је један од разлога да вредност коефицијента феминитета буде испод 1 000 и величинска категорија насеља. Такође, још једно објашњење за дата одступања од општинских уврежених правила јесте историјска детерминисаност полно-селективних миграција из најнеприступачнијих и пасивнијих крајева. Ови процеси су дубоко укорењени у обичајном понашању у руралним крајевима када је останак мушког потомка у родитељском дому практикован генерацијама. Са друге стране, удабене миграције су омогућавале женском становништву могућност преласка у друга, а често и урбанија насеља, док су планинска насеља остајала дом нежењама.

Графикон 3.8. Удео мушког становништва у становништву старости 65 и више година према типу насеља, по регионима, %, Попис 2022.

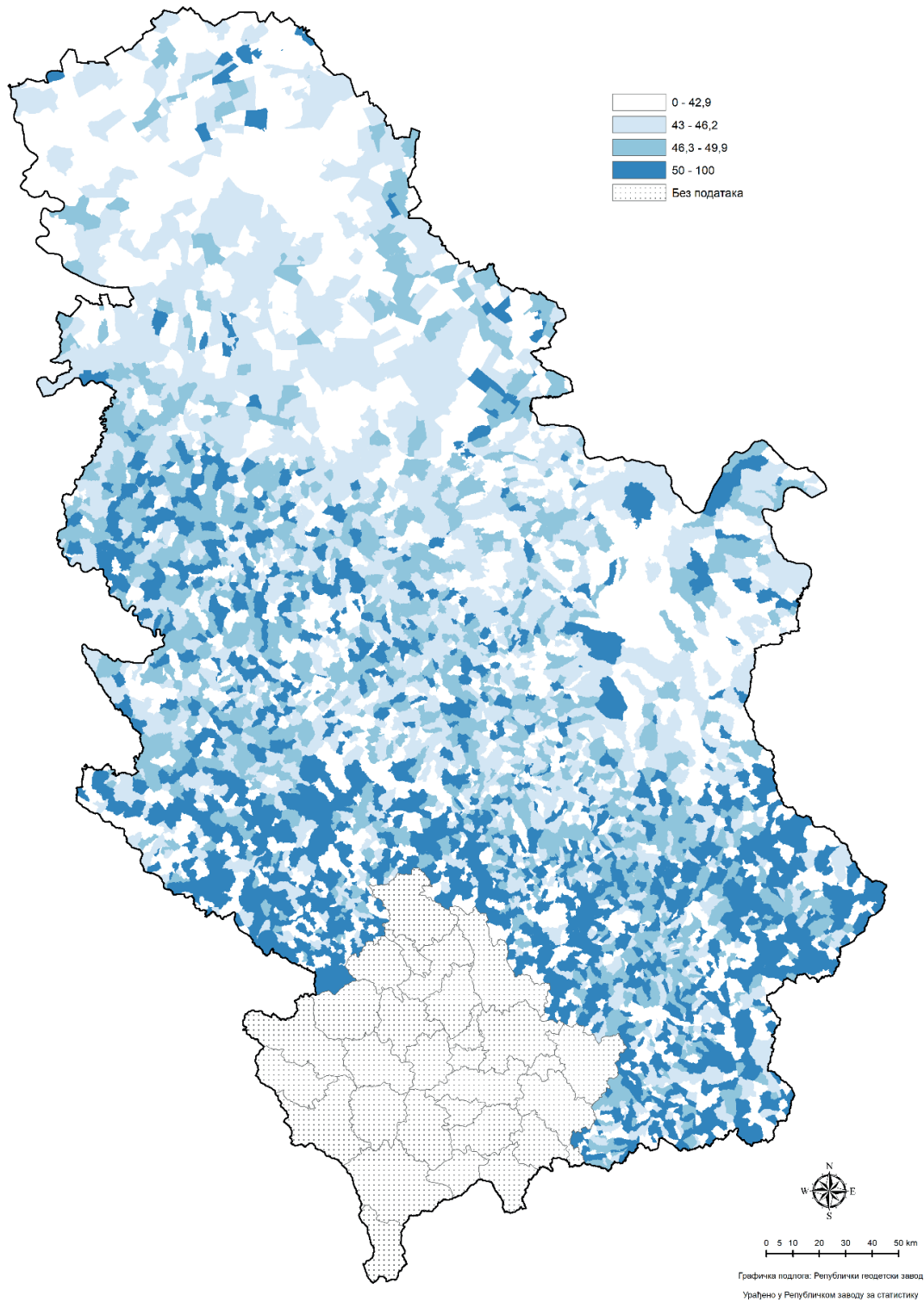

Анализа удела мушког становништва према типу насеља (графикон 3.8) открива да старије мушко становништво у већем броју партиципира у укупном старијем у осталим насељима него у градским, јер у Републици Србији према актуелној класификацији насеља у 2022. години удео мушкараца у градским насељима био 41,2%, док у осталим 45,6%. Постоје и регионалне разлике које су детерминисане мрежом насеља према типу у различитим регионима, па у Београдском региону постоји највећа разлика између градских и осталих (40% : 45%), али има и најмање осталих насеља класично руралном типа. У Региону Војводине је процентуално нешто више мушкараца у градским а нешто мање у осталим у односу на Београдски регион. Два региона НСТЈ-1 Србија – југ имају готово идентичне вредности овог показатеља, па на југу живи 43% мушког старијег становништва у градским срединама, док у осталим живи 46%. Просторни приказ односа броја мушког и женског старијег становништва (карта 3.2) отвара могућност за нова сазнања о полним дисбалансима старијег становништва, а општи је закључак да је север Србије прилично хомоген простор са нижим уделима мушког старијег становништва. Са друге стране, јужнији делови земље имају осетно већи број насеља у којима удео мушкараца није само већи од републичког просека за овај показатељ, него је чак већи и од броја жена.

Карта 3.1. Коефицијент феминитета старих 65 и више година на нивоу насеља, Попис 2022.

Карта 3.2. Удео мушкараца старих 65 и више година по насељима, Попис 2022.

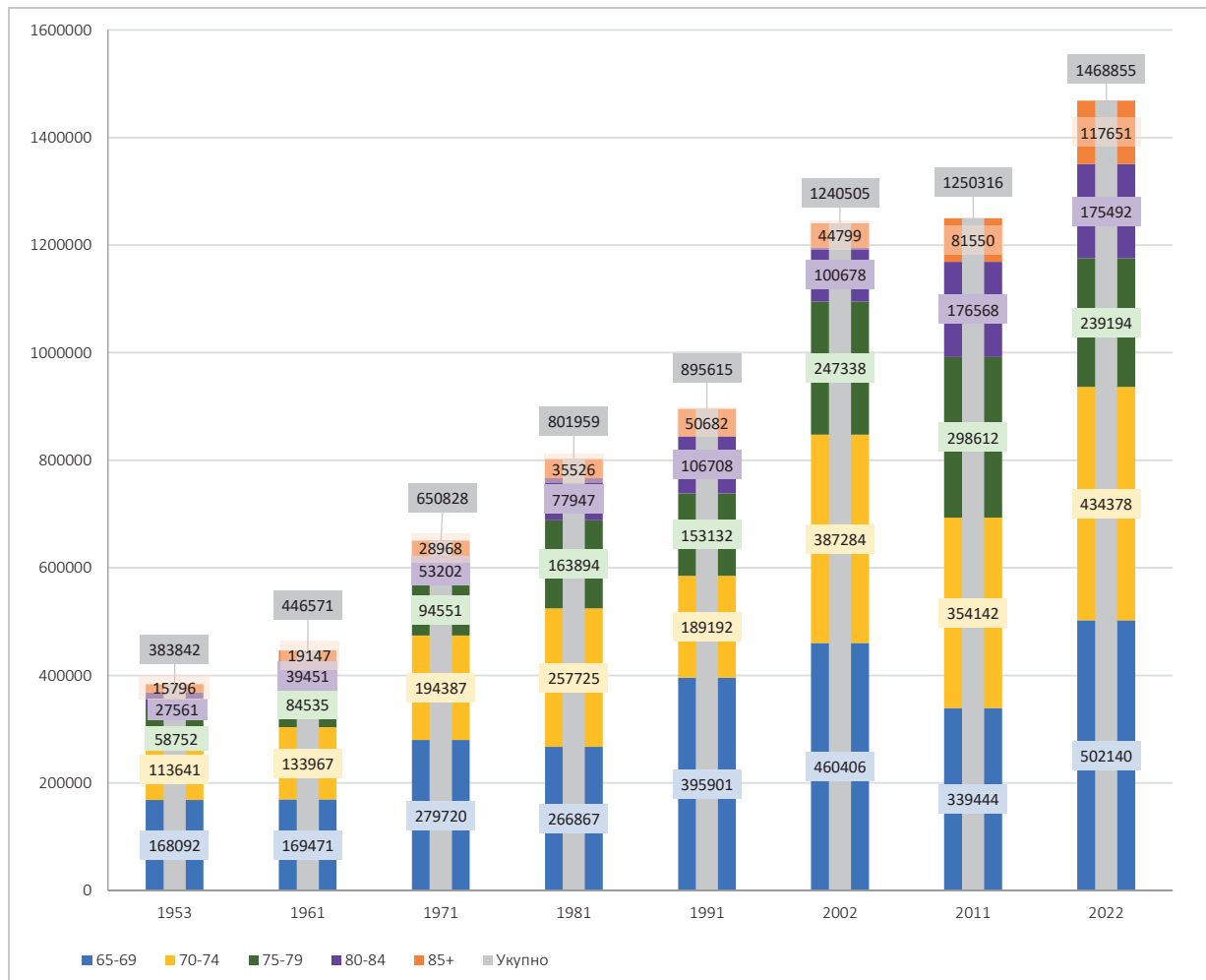

3.2 КОХОРТНА ДИМЕНЗИЈА СТАРОСТИ

Инверзија у кретању високих ка ниским стопама природног кретања и ниског ка високом нивоу старења у највећој је мери одређена нивоом фертилитета, који је уједно и главни покретач коренитих промена у старосној структури. Флукуације фертилитета чине да у процесу демографског старења не постоји линеарност због неједнаког кохортног обима, што ствара „старосну ондулацију”, односно старосно таласање кроз крње и компензационе генерације (Стојилковић Ђатовић, Девеџић, 2020). Тако је теоријско преиспитивање старења становништва довело до сазнања да је овај процес вишеслојан и да дуготрајна релативна уједначеност и постојаност овог процеса може бити праћена врло динамичним флукуацијама унутар старосне структуре, посебно старије популације. Генерације које се формирају за време периода компензације могу да одреде степен старосних промена у одређеној популацији кроз сваку фазу животног циклуса, па чак и да репродукују „ехо генерацију”.

Популацију старијих од 64 године у Србији карактерише изразита хетерогеност по питању кохортних удела, која је зависила од тренутне фазе старосног таласања одређене кохорте. Због дејства морталитета код старије популације, очекивано је да млађе старосне групе буду бројније у односу на оне старије, али због комплексних историјских дешавања кроз које је прошла старија популација, присутна је изразита неуједначеност у разликама између петогодишњих старосних група. Битно је нагласити да је старосна „конекција” између два пописа прилично директна, јер је нпр. старосна група 65–69 година у попису 1961. године заправо има генерацијски 75–79 година у 1971. години. Анализу „ремете” одступања у међупописним интервалима, па смо из тог разлога, али и због недовољно детаљно публикованих података, искључили попис из 1948. године.

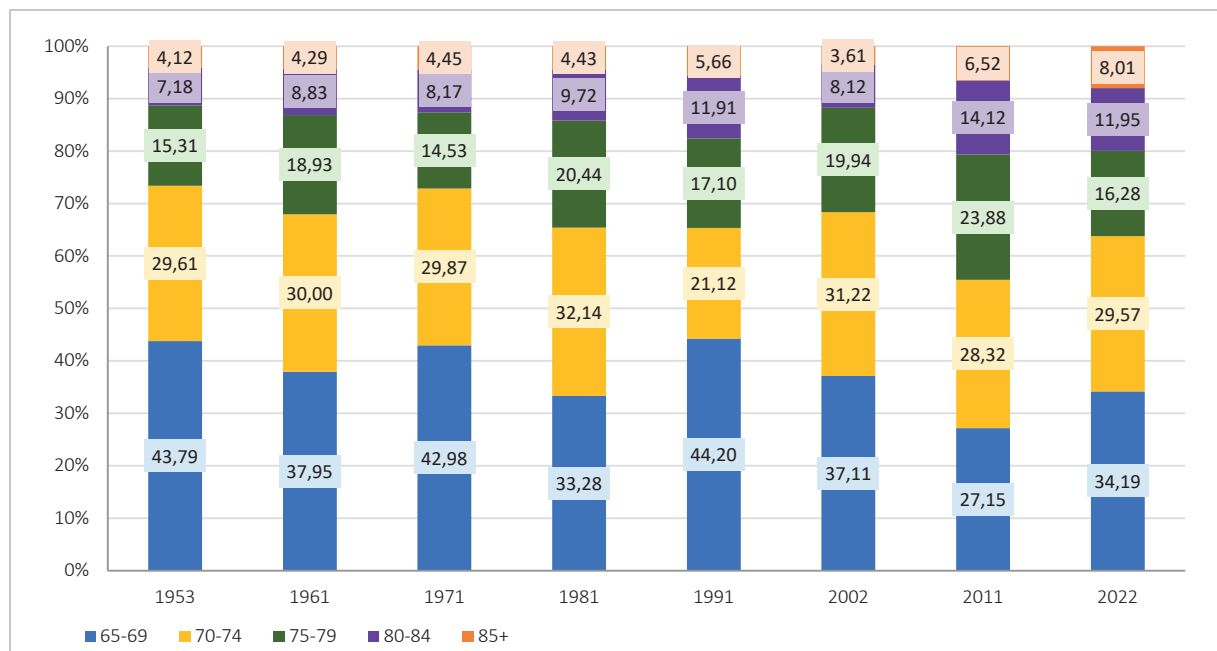
Увидом у интерну структуру старијег становништва (графикон 3.9), примећујемо да је пораст старих младих (65–74 године) био врло динамичан, па је након релативно малог повећања између 1953. и 1961. године дошло до убрзаног проширења обима ове старосне категорије. Позитивни помаци у морталитету старијег становништва читавају се и у броју старосне групе 65–74 године које су забележили пописи 1971. и 1981. године (када њихов број први пут прелази пола милиона). Последично, уколико бисмо посматрали процентуалне ланчане промене млађих старих између пописа, видели бисмо да је највећи пораст забележен на прелазу између 1961. и 1971. године (повећање за 56%). Мали пораст између 1981. и 1991. године објашњава се чињеницом да су тада у „прве” старосне разреде старијег становништва ушли они који су били рођени током балканских ратова и Првог светског рата. Значај кохортних трајекторија за промене код млађих старих се највидљивије читава и у енормном повећању ове старосне групе између 1991. и 2002. године (45%), јер је генерација која улази у млађе старо становништво рођена између два светска рата. Једини међупописни период када је дошло до ланчаног опадања броја млађих старијих јесте између 2002. и 2011. године (за чак 18,2%), што је директна последица ниског наталитета током Другог светског рата. Ипак, наставак старосног таласања се јасно читава у подацима из најскоријег међупописног интервала, када је број старих 65–74 године у периоду од 11 година повећан за 35%, достигнувши укупан број од 936 518. Илустрације ради, број становника који су млађи од 14 година у 2022. години износи 955 452. Категорија најстаријих старих (старији од 80 година) такође је имала врло динамичан пораст, тако да је у сваком међупописном периоду све до 2002. године расла за око 40%. Уласком генерација које су рођене за време трајања балканских ратова и Првог светског рата у најстарије старо становништво, примећује се опадање у бројности ове категорије, па је 1991. године старијих од 80 година било 157 390, док је 2002. године број ове категорије био 145 477. Убедљиво највећи пораст броја најстаријих старих је забележио Попис 2011. године, да је уласком генерација које су рођене након Првог светског рата у току компензације наталитета, број ове групе у односу на 2002. годину повећан за чак 77,4%. Последњи попис становништва детектује старосну ондулацију само једне кохорте најстаријих која је рођени за време Другог светског рата, а бројност старијих од 80 година јесте већа у односу на 2011. годину, али је динамика пораста значајно „утихнула” у односу на претходни међупописни период, па је забележен пораст од 13,6%.

Графикон 3.9. Дистрибуција лица старости 65 и више година по старосним групама, 1953-2022.

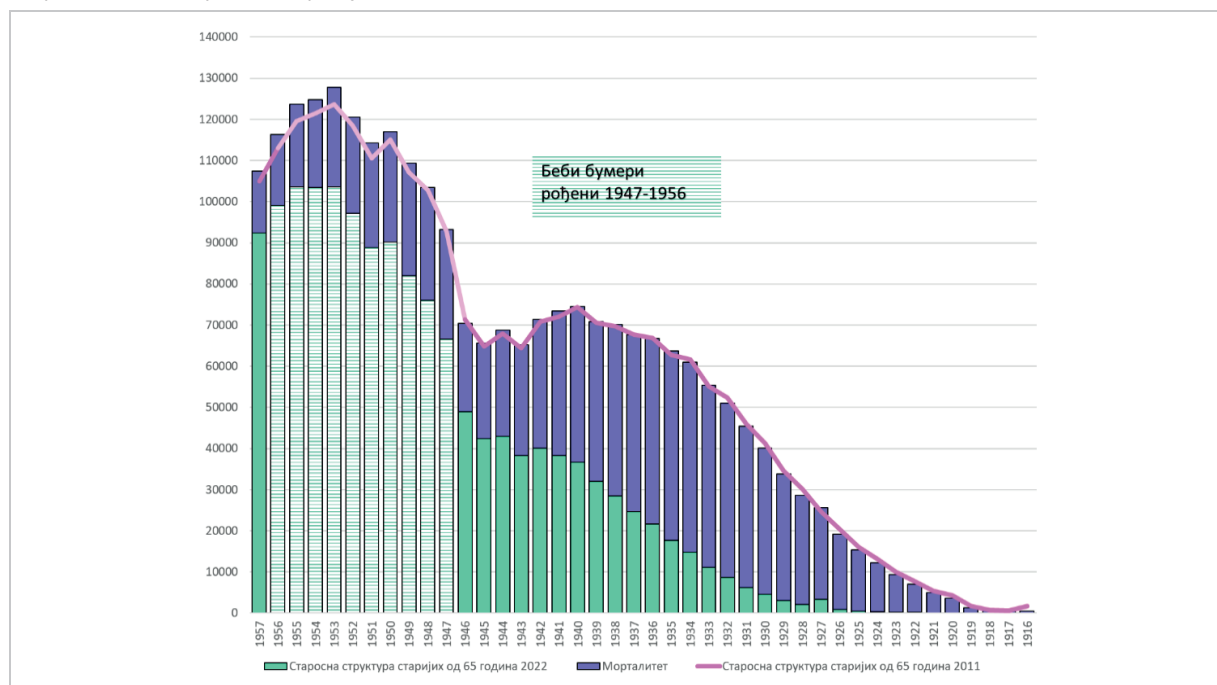
Од правила да се удео старих повећава у међупописним периодима у свим петогодишњима одступа Попис из 2011. који је забележио ниже уделе становника старости 65–69 и 70–74 године у односу на претходни, као и из 1991. када се смањило удео 70–74 и 75–79 у поређењу са 1981. годином. Када се дубље зађе у кохортну анализу, ови подаци се тумаче као нешто очекивано јер су у питању генерације које су рођене за време Другог односно Првог светског рата или балканских ратова. Уопштено узев, опадање удела старих у одређеној старосној групи по правилу значи да је та кохорта рођена за време турбулентних времена, најчешће ратова. Важи и супротан однос, кохорте рођене после ратова формирају бројније генерације, од којих је најпознатија беби-бум настала након Другог светског рата. Круцијални фактор који је утицао на бројност старог становништва 2011. године је „младост“ беби-бум генерације која је била на прагу старости, али га није прешла. Највеће повећања старих се очитаву у последњем попису становништва, јер подаци указују на велике промене у старосној групи 65–69 и 70–74, а разлог је „сељење“ беби-бумера у млађу стару групу. Изражено старење старих, почев од 2011. године, наставља се и у Попис из 2022. године, па сваки пети старији становник има више од 80 година. Ово је од посебне важности, јер је, упркос екстремно високим вредностима mortalитета услед корона-кризе, најстарије становништво, а поготово жене, ипак процентуално „одржало“ своју позицију. Један од разлога јесте тај што су то генерације које су рођене у мирнодопском периоду. Ипак,

за разлику од Пописа 2011. године када је скоро сваки четврти старији становник имао 75–79 година, у Попису 2022. године је удео ове групе опао на само 16,28%, јер кохортно припадају ратној генерацији.

Графикон 3.10. Дистрибуција лица старости 65 и више година по старосним групама, 1953–2022. (%)

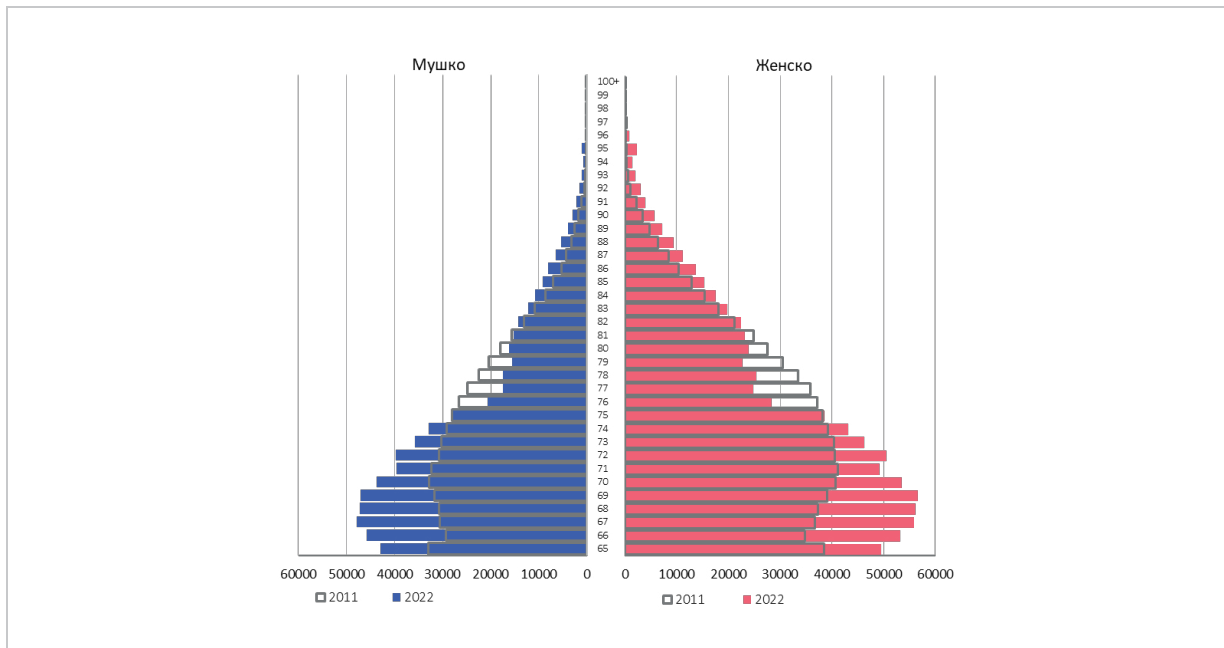

Графикон 3.11. Старосна структура по појединачним годинама у 2011. и 2022. години и кохортни морталитет, Република Србија

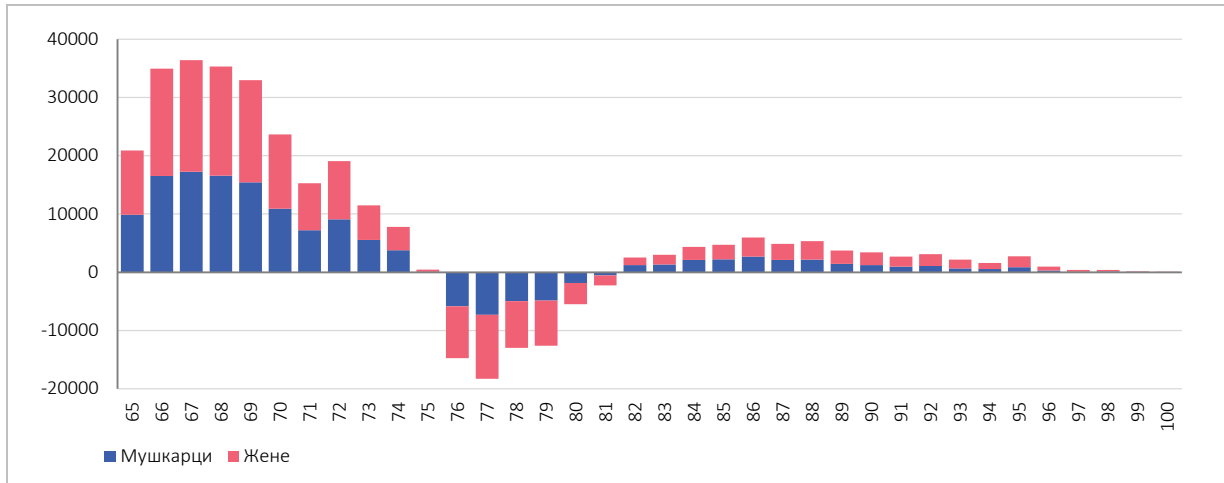
Разлику у бројности између два пописа становништва код старије популације одређују две компоненте – морталитет и миграције становништва, мада је посебно битно укључити и значај кохортног фактора приликом анализе. Велика разлика у бројности између укупног старијег у 2011. години и 2022. години детерминисана је кохортним уласком беби-бум генерација у старије становништво, што је пригодно илустровано на графикону 3.11. Наиме, генерација беби-бумера који су рођени између 1947. и 1956. године, иако су биле јако погођене пандемијом КОВИД-19 (у 2011. години бројали 1 118 898), и у 2022. години формирају бројнију генерацију са 910 780 становника. Посматрамо ли укупну популацију Србије по појединачним старосним групама, само генерације рођене 1953–1955. године броје више од 100 000 становника по кохорти (Стојиљковић Гњатовић, 2023). Заправо, размере утицаја коронавируса су највидљивије код најстаријих старих, који су десетковани током пандемије. Такође, на графикону можемо уочити и најстарије генерације рођене пре готово 100 година које су природно ишчезле у последњем међупописном периоду.

Графикон 3.12. Старосна пирамида старијег становништва, пописи 2011. и 2022.

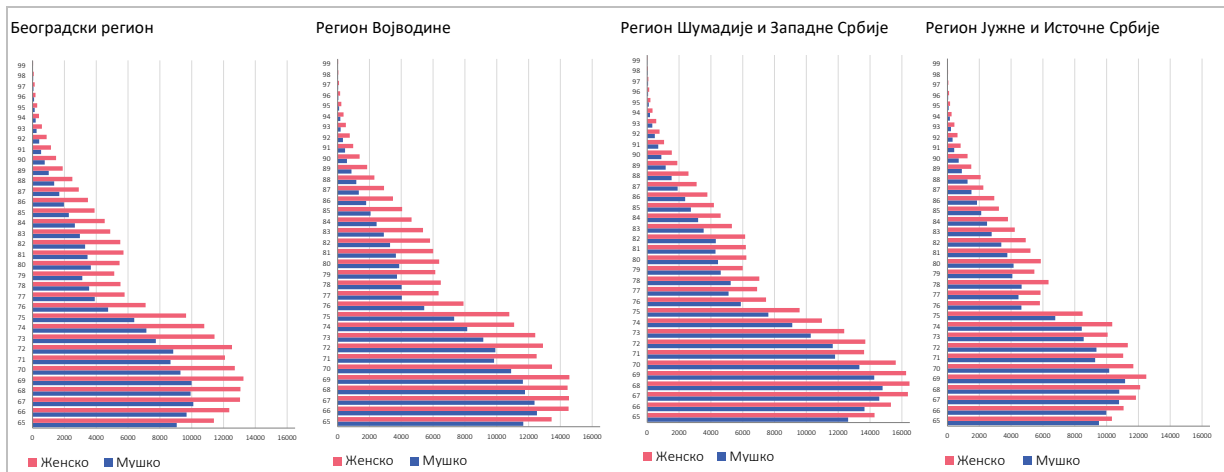

Фокусирамо ли се на последња два пописа, јасан је закључак да је дошло до подмлађивања старије популације (графикон 3.12), као последице две супротне тенденције. Наиме, „база“ старијег становништва је у великој мери проширена уласком беби-бумера у млађе старо становништво, па је у старостима између 65 и 74 године између два пописа дошло до апсолутног повећања од 112 106 мушкараца и 125 631 жена. Са друге стране, приметно је и опадање старосне групе 76–80 година у 2022. години у односу на 2011. годину, што се „преводи“ у укупно мање 24 785 мушкараца и 39 299 жена дате старости. Разлози за овакав демографски резултат кохортног таласања јесте то што је становништво 2022. године старости 76–80 година рођено у условима ниског фертилитета за време трајања Другог светског рата, за разлику од генерација исте старости 11 година раније. На основу ових демографских констелација, јасно је да су ратови непосредно, а компензациони периоди посредно доводили до јаких усека, односно испупчења старосне пирамиде. Такође, демографски „ожилци“ настали због Првог светског рата, иако више нису видљиви на актуелној пирамиди, пропадају се кроз мање генерације које су популације репродуковале, али не само кроз генерацију деце, него и кроз генерацију унука.

Графикон 3.13. Апсолутни пораст/пад појединих кохорти старог становништва Републике Србије, пописи 2011–2022.

Графикон 3.14. Старосна структура становништва старости 65 и више година по регионима, Попис 2022.

Испитивање карактеристика старијег становништва на нивоима који су нижи од националног има како аналитичку, тако и практичну сврху. Релативна хетерогеност у кретању компоненти старосне структуре на нивоу региона (иако не велике, ипак постојеће разлике у наталитету, морталитету и миграторним правцима) транспонују се и на конкретне старосне односе „врха“ популационе пирамиде (графикон 3.14). Регион са највећим полним асиметријама јесте Београдски регион, посебно код беби-бум генерације, оцртавајући последице дужег очекиваног трајања живота жена и имиграције женског становништва у прошлости. Са друге стране, у Региону Јужне и Источне Србије имамо делимично одступање у односу на друге регионе, јер је код најмлађих генерација старијих број мушкараца и жена готово изједначен, указујући да значај емиграције жена у прошлости. Полни дисбаланс у Региону Војводине је очекиван код старијег становништва, јер смо већ нагласили разлике у морталитету између старијих мушкараца и жена. Такође, регион у којем живи највећи старијих јесте Шумадија и Западна Србија.

3.2.1 Старење старих

Велики недостатак мера које су познате као и мере бројности (headcount ratios) јесте тај што просто повезују број становника великих старосних група, при чему смањење младих и повећавање старих указује на популационо старење. Уз то, овај тип мера не успева да у рачун укључи промене у интерној старосној дистрибуцији настале у великим старосним групама, а то се посебно односи на старо становништво. То значи да на основу удела старог становништва не можемо закључити колико је концентracија старих у старосној групи 65–69 већа од, на пример, групе 74–79. Због свеprisутног процеса старења старих, од посебног је значаја нагласити да само учешће старих 65 и више година не указује адекватно на развојне проблеме које старење становништва собом носи, где се посебно мисли на чињеницу да су „млади стари” нпр. много активнији од „старих старих”. Њихове потребе и могућности се разликују, као и њихово здравље, финансијска ситуација и начин потрошње. Зато је једно од битних питања да ли је популација остарела тако што се повећао број најстаријих или се релативно подмладила повећањем старосних удела близу граничне старости (Kurek, 2007; 2008).

Процес који се одвија у становништву паралелно са демографским старењем јесте старење старих, односно сама промена интерне структуре старог становништва у смеру повећања старијих од 80 година. Популација Србије није била имуна ни на развој овог феномена, јер је из деценију у деценију повећаван удео најстаријих старијих. Једини период када је дошло до опадања њиховог броја јесте на пресеку између 1991. и 2002. године, што се може објаснити општим неповољним условима живота које су негативно утицале на ОТЖ током ратних деведесетих година што се манифестовало и преко демографских показатеља. Кохортни утицај је такође значајан, јер је у најстарије старо становништво током деведесетих ушло оно које је рођено непосредно пре Првог светског рата.

Табела 3.3. Број старих 80 и више година, удео становништва старог 80 и више година у укупном и старијем од 64 године, по полу, 1953–2022.

Рођени пре	Година пописа	Укупно	Мушко	Женско
1873	1953	43357	16736	26621
1881	1961	58598	21548	37050
1891	1971	82170	29883	52287
1901	1981	113473	43922	69551
1911	1991	157099	62208	94891
1922	2002	148605	54218	94387
1931	2011	251832	92965	158867
1942	2022	293143	110891	182252
Удео у укупном				
1873	1953	0,70	0,56	0,84
1881	1961	0,88	0,66	1,09
1891	1971	1,14	0,84	1,43
1901	1981	1,47	1,15	1,78
1911	1991	2,01	1,62	2,38
1922	2002	1,98	1,49	2,45
1931	2011	3,50	2,66	4,31
1942	2022	4,41	3,43	5,34

Табела 3.3. Број старих 80 и више година, удео становништва старог 80 и више година у укупном и старијем од 64 године, по полу, 1953–2022. (наставка)

Рођени пре	Година пописа	Укупно	Мушко	Женско
Удео у старом				
1873	1953	11,30	10,49	11,87
1881	1961	13,12	11,71	14,11
1891	1971	12,63	10,45	14,33
1901	1981	14,15	12,47	15,47
1911	1991	17,54	16,59	18,22
1922	2002	11,98	10,33	13,18
1931	2011	20,14	17,64	21,97
1942	2022	19,96	17,52	21,80

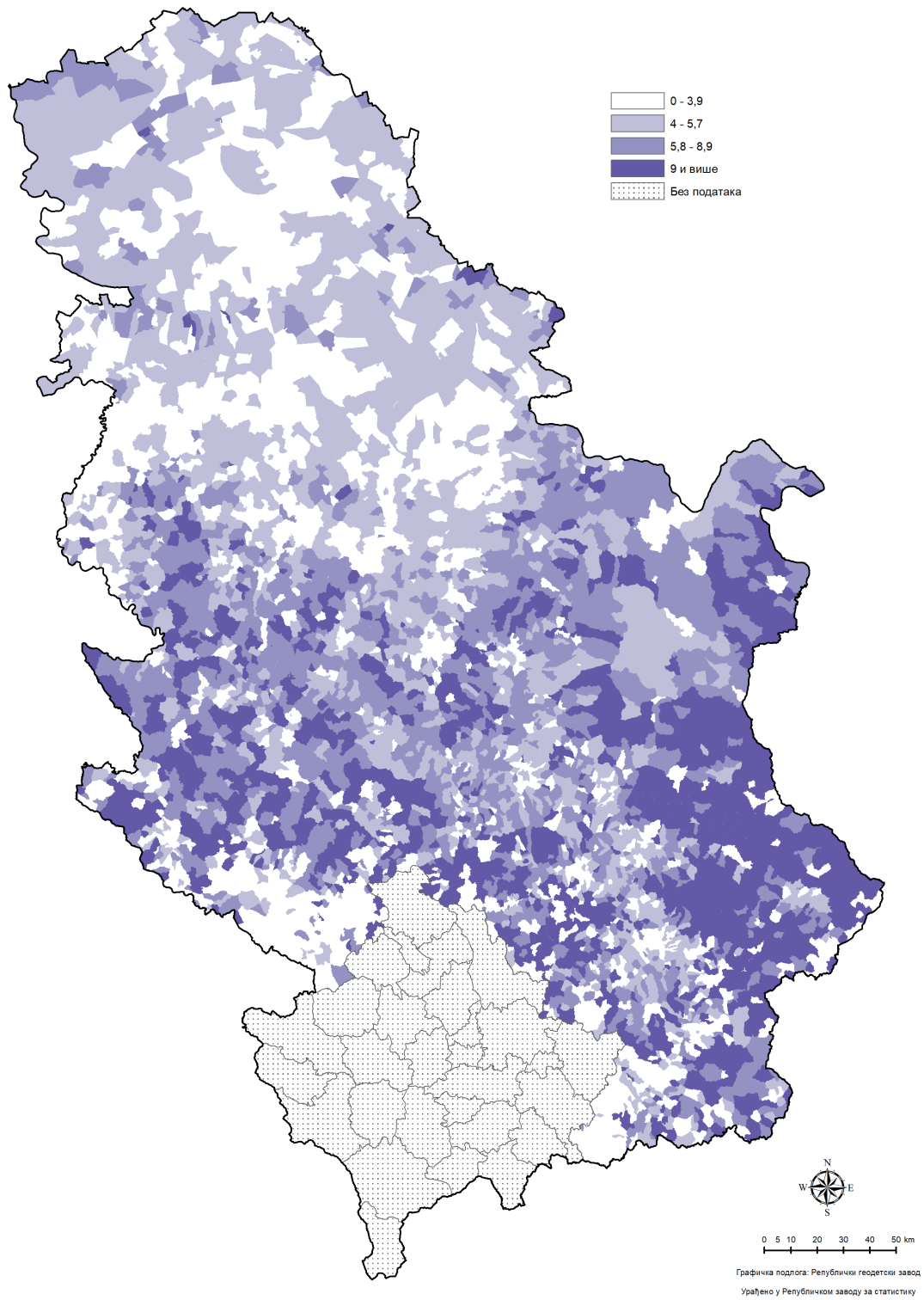
Разлике по полу када је старење старих у питању постоје и на основу удела становника преко 79 година можемо најилустративније да пратимо феминизацију старог становништва. Наиме, у периоду након 1953. године, сваки попис је показао да је 40% већи удео жена у односу на удео мушкараца старости 80 и више година. Коефицијент феминитета најстаријих старих (број жена на 1 000 мушкараца) био је око 1 700 у последња сва пописа, што недвосмислено говори у женској доминацији у најстаријем становништву.

Уколико консултујемо географску дистрибуцију старијег становништва (карта 3.3), јасна је просторна диспропорција у смеру север–југ. Док је у насељима Региона Војводине и Београдском региону удео најстаријих прилично низак, за остале делове земље се то не може рећи. Као и код анализе просторног размештаја старог становништва, и овде можемо закључити да су простори који су планински, саобраћајно изоловани и теренски неприступачни уједно и они са највишим вредностима удела најстаријег старог становништва. Такође, у регионима Србија – југ, становништво старије од 80 година је махом концентрисано у насељима неградског типа, а с обзиром на то да је овај сегмент старије популације посебно вулнерабилан, отварају се многа значајна питања везана за потенцијалну бригу о најстаријима.

Табела 3.4. Број и удео старих 80 и више година, по регионима и полу, Попис 2022.

	Укупно	Мушко	Женско
Београдски регион	72980	26906	46074
Регион Војводине	72842	25391	47451
Регион Шумадије и Западне Србије	81193	32340	48853
Регион Јужне и Источне Србије	66128	26254	39874
Регион Косово и Метохија
	%		
Београдски регион	4,34	3,39	5,19
Регион Војводине	4,19	3,00	5,30
Регион Шумадије и Западне Србије	4,46	3,61	5,29
Регион Јужне и Источне Србије	4,70	3,77	5,62
Регион Косово и Метохија

Карта 3.3. Удео старих 80 и више година по насељима, Попис 2022.

4

Социо-економске структуре

Посматрано према Попису становништва 2022. године, контингенту старијег становништва (65+) у Србији припадају генерације које су рођене пре 1957. године. Узевши у обзир велике демографске, друштвене, економске и политичке промене које су се догодиле у деценијама када су старији пролазили кроз различите фазе животног тока, можемо закључити да су (про)живели кроз различите транзиције. Данашња старија популација је била сведок економског успона након Другог светског рата у младости, укључујући и оптимизам државне и демографске обнове када је и настала беби-бум генерација. Демографска транзиција је преласком са високих стопа наталитета и морталитета на ниже нивое компоненти природног кретања окончана, а са њом и потенцијал становништва да расте природним путем. Континуирано опадање фертилитета довело је до првог „сусретања” стопа наталитета и морталитета почетком деведесетих, па је негативан природни прираштај постао нова реалност. Тако је након иницијалног послератног просперитета и неколико деценија мира, данашње старије становништво у својим средовечним годинама током деведесетих било суочено са изазовима покренути распад Југославије, а који су кулминирали НАТО бомбардовањем 1999. године. Карактер (е)миграционих кретања је променио смер од економског у мирнодопским условима од средине шездесетих до почетка деведесетих и прешао је у присилне и избегличке током деведесетих. Почетак миленијума је дочекан у атмосфери реструктурирања привреде и економске транзиције, а глобална криза из 2008. године је додатно отежала положај (не)запослених. Јасно је да се данашње старије становништво сусрело са великим бројем друштвених и економских изазова, па ћемо поред обрађених биолошких обележја старијих (пол и старост), искористити прегршт података о социо-економским карактеристикама популације и детаљније упознати структуре старијих према економским, брачним, образовним, националним и мигрантским обележјима.

4.1 ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА СТАРИЈИХ

4.1.1 Школска спрема старијих

Образовање представља неопипљив капитал који је појединац, а консеквентно и популација акумулирала у периоду школовања. Време проведено у процесу образовања може бити краће или дуже па се као крајњи резултат најчешће добија одређени степен школске спреме. Ово обележје показује изражену варијабилност јер зависи од много фактора, а старост, пол и место становања су издвајају као посебно значајни. Општи обрасци који су важили у прошлости јесу да су старије кохорте, жене и становништво руралних простора имали ниже степене школе спреме и писмености у односу на млађе становништво, мушкарце и популацију из урбани(ји)х насеља. Ови патерни опредељују и

аналитичке процедуре, па ћемо истраживати карактеристике образовног састава старијег становништва у односу на набројана обележја.

Питање о школској спремности се поставља у свим пописима још од 1948. године, а значај образовања се огледа и у томе што међународне препоруке сврставају ово питање у ред основних обележја (core topics). Методологија прикупљања подразумева да је лице које је уписало одређени степен образовања завршило све разреде дате школе, а односи се искључиво на формални школски систем, односно за званично стечене дипломе, док оне које су изван система (програми, обуке или курсеви) нису евидентирани (РЗС, 2023а). У складу са друштвено-економским развојем, мењале су се и класификације највише завршене школе, јер су се усложњавањем потреба тржишта рада, мењали и образовни профили.

Методологија која је коришћена за класификацију података о образовним обележјима (РЗС, 2023а) на веће образовне групе које ћемо користити у анализи, дели старију популацију на следеће категорије:

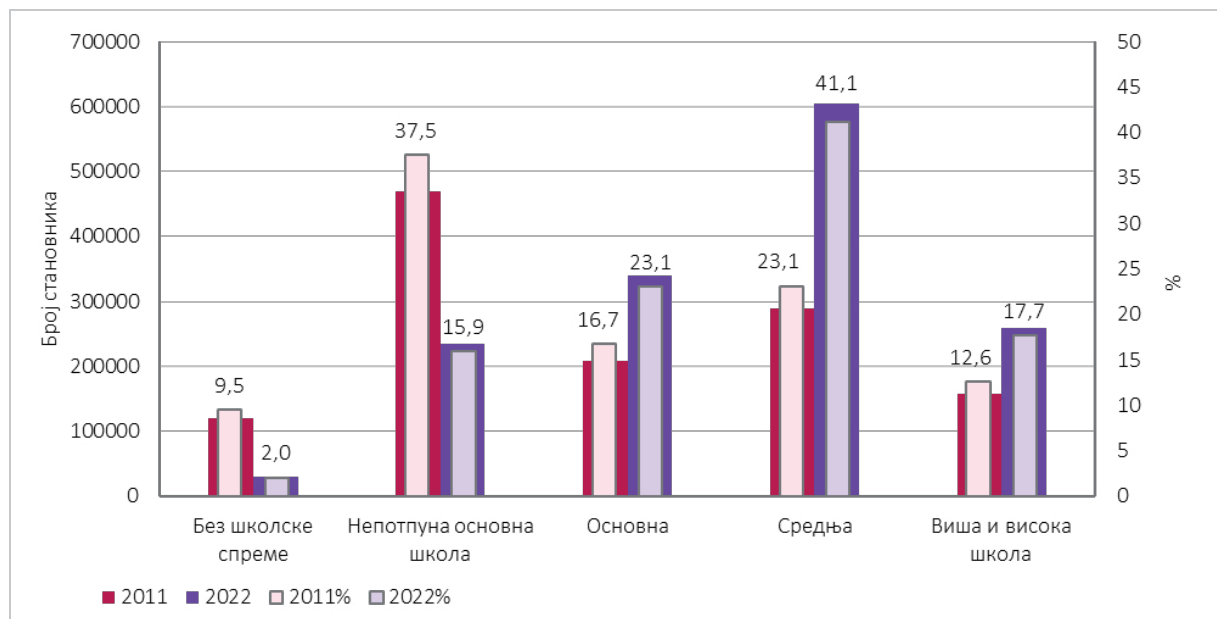
- без школске спреме – лица која никада нису похађала основну школу, нису завршила ниједан разред основне школе,
- непотпуно основно образовање – лица која су завршила мање од осам разреда основне школе и нису наставила школовање,
- основно образовање – лица која су завршила осмогодишњу основну школу,
- средње образовање – збирни подаци за лица која су завршила средњу стручну школу, гимназију или специјализацију после средње школе,
- више образовање – збирни подаци за лица која су завршила вишу школу и први степен студија на факултету према важећим прописима и поседују диплому о завршеном I степену и
- високо образовање – збирни подаци за лица која су стекла диплому високе школе, факултета, академије, мастер академске или мастер струковне студије, интегрисане академске студије, специјалистичке академске студије после мастера, магистарске и докторске студије.

Иако се развој образовања може пратити дуже од два века, од кад је основана прва основна школа (1806. године у Смедереву), ми ћемо се фокусирати на период након Другог светског рата, јер је тек тада образовање постало омасовљена и доступнија појава у друштву. Шири слојеви популације која је класификована као старија према Попису 2022. године су међу првима имали могућност да стекну минималне нивое школске спреме јер је обавезно осмогодишње образовање уведено 1952. године. То значи да су генерације које су рођене непосредно после завршетка Другог светског рата биле подложне овом закону. Општи закон о школству из 1958. године је прописао да нижи разреди гимназије буду припојени основним школама, док су виши припали средњим школама. Тада је основно образовање продужено на осам, а средње смањено на четири године, а дошло је и до убрзаног развоја високог и вишег образовања у Србији (РЗС, 2008).

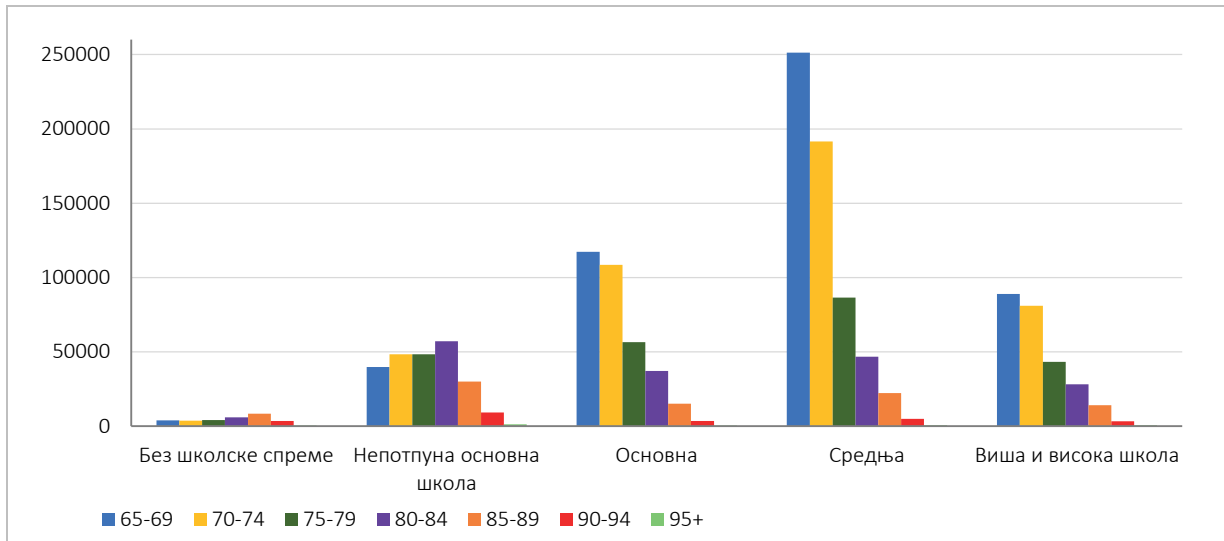
Друштвена клима која је погодовала развоју образовања снажно је дефинисала једно од највећих адута беби-бум генерације, доступност школства и могућност да се кроз процес описмењавања и стицања различитих степена школске спреме „удаље“ од сиромаштва које је било карактеристично за готово све претходне генерације. Графикон 4.1 на којем је број и удео старијих према школској спремности на илустративнији начин показује колико су биле велике промене између последња два пописа, односно пре и након што је беби-бум генерација ушла у старије становништво. Кохорте које су биле део контингента старијих 2011. године су биле рођене пре 1946. године, тако да су само најмлађи имали бенефиције од обавезног основног образовања. Ефекти образовне политике се виде у свим степенима образовања, а најупечатљивије су код старијих становника без школске спреме, чији је удео пао са 9,52% на само 2%. Више него дупло се смањило и удео старијих становника са непотпуном

основном школом, па је проценат од 37,5% у 2011. години опао са 15,9% у 2022. години. У свим осталим модалитетима школске спреме забележен је пораст удела у 2022. години у односу на 2011. годину. Више је старијих који су завршили основну школу, а највећа разлика нотирана је код старије популације са средњом школом где су разлике између пописа 23,1% : 41,1%. Експанзија средњошколског образовања поговарала је економском развоју земље седамдесетих година јер је била у складу са потребама урбане индустријализације. Било је умерених побољшања и код становника који су завршили више школе и факултете, па је удео старијих са (нај)вишом школском спремом порастао за пет процентних поена.

Графикон 4.1. Школска спрема старијих, апсолутни бројеви и удели, пописи 2011. и 2022.

„Еволуцију” образовних обележја старије популација морамо посматрати и кроз старосне карактеристике, па је на графикону 4.2 приказана образовна расподела старијих становника по петогодишњим групама. Старијих без школе је 2022. године било око 30 000, али упркос чињеници да су млађе генерације старијих популационо доминантније, број старијих без иједног завршеног разреда основне школе заправо са годинама старости расте и достиже максимум у старостима између 85 и 89 година (8 330 становника). И код модалитета „непотпуна основна школа” су делимично сличне старосне релације, број становника расте до 80–84 иако је „резервоар” старијих у тим годинама осетно мањи у односу на млађе старије. Опши је закључак да подаци о старијем становништву показују да је упитно значење „обавезна” када се говори о осмогодишњој основној школи, осликавајући велики број фактора који су довели до немогућности старијих да заврше бар иницијални степен образовања. Веће бројчане разлике у кохортама постоје почев од завршене основне школе, где је општи тренд да су беби-бумери најбројнија група, што се посебно уочава код старијих који су завршили средњу школу, па су они старости 65–69, односно 70–74 године три, односно два пута већи од старосне групе 75–79 година. Слично каскадно опадање постоји и код више и високе школске спреме.

Графикон 4.2. Школска спрема старијих, петогодишње групе, Попис 2022.

Релативан исказ апсолутних фреквенција старијих према школској спреми приказан је у табели 4.1, како би се лакше пратиле структурне промене кроз пресеке старости и образованости. Као што се могло приметити из апсолутних бројева, од укупног броја старијих који су пописани као становници без школске спреме, најбројнија група (27,9%) припада кохорти старој 85–89 година, потврђујући да што су становници старији, већа је шанса да нису похађали ниједан разред основне школе. Код старијих са непотпуном основном школом, у односу на оне без школе, нешто је више млађих старијих који су бар почели основно школовање иако га нису завршили, а скоро сваки четврти старији становник са непотпуном основном школом је стар између 80 и 84 године. Образац где је већи удео најстаријих старих у укупном броју старијих са најнижим школским постигнућима се мења већ код завршене основне школе, тако да су од укупног броја старијих који су завршили осмогодишњу основну школу две трећине припадници беби-бум генерације, а готово исти однос постоји и код више и високе школе. Највећи старосни дисбаланс по питању образовања је код средње школе, јер најмлађе старо петогодиште (65–69 године) учествује са чак 41,6%.

Табела 4.1. Структура старијих према школској спреми и структура према старости, Попис 2022.

	Без школске спреме	Непотпуна основна школа	Основна школа	Средња школа	Виша и висока школа	Непознато
Структура према школској спреми						
65–69	13,1	17,1	34,6	41,6	34,3	28,6
70–74	12,6	20,7	32,0	31,7	31,3	31,0
75–79	13,7	20,7	16,7	14,3	16,7	14,0
80–84	19,6	24,4	11,0	7,7	10,9	13,5
85–89	27,9	12,8	4,5	3,7	5,4	7,9
90–95	11,6	3,9	1,1	0,8	1,3	3,7
95+	1,5	0,5	0,1	0,1	0,2	1,3
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Табела 4.1. Структура старијих према школској спреми и структура према старости, Попис 2022. (наставак)

	Без школске спреме	Непотпуна основна школа	Основна школа	Средња школа	Виша и висока школа	Непознато	Укупно
Структура према школској спреми сваке кохорте							
65–69	0,8	7,9	23,3	50,0	17,7	0,2	100
70–74	0,9	11,1	25,0	44,1	18,7	0,2	100
75–79	1,7	20,2	23,6	36,2	18,1	0,2	100
80–84	3,3	32,5	21,2	26,6	16,1	0,3	100
85–89	9,3	33,3	16,8	24,7	15,6	0,3	100
90–95	14,1	37,1	14,6	20,0	13,7	0,5	100
95+	13,8	34,4	15,4	19,0	16,1	1,4	100

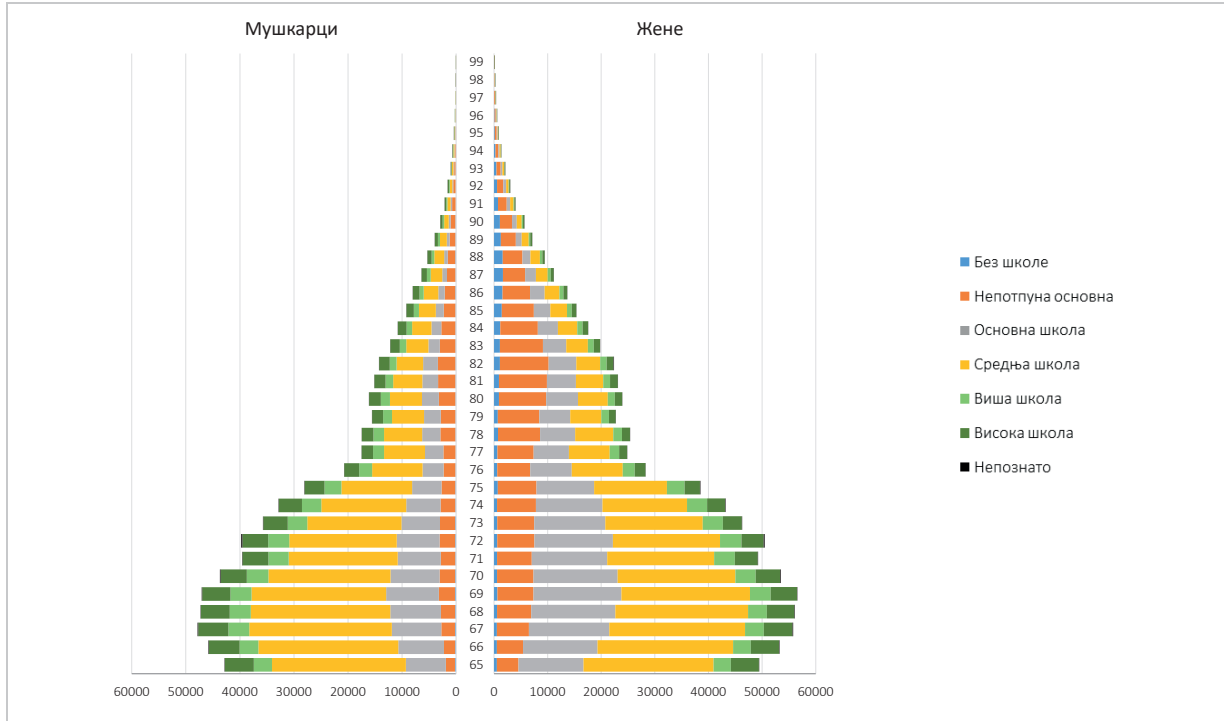
Велики прогрес у образовном сегменту је највише одговарао генерацијама рођеним непосредно после Другог светског рата, па је половина кохорте старости 65–69 у 2022. години завршила средњу школу, што је највећи удео у односу на остало старије становништво. Код мало старијих (70–74 године) присутни су слични односи у образовном профилу, мада је мало више оних који су уписали али нису завршили основну школу, док четвртина има диплому основне школе, а 44,1% средње. Што је становништво старије, анализа кохорних образовних карактеристика показује да је већи удео оних са нижом школском спремом, тако да сваки трећи становник старији од 80 година има непотпуну основну школу. Такође, код најстаријих је већи удео становника који никад нису ушли у систем образовања, док су удели са основном и средњом школом осетно нижи у односу на млађе старе. Једина образовна група која показује релативну стабилност јесте она са највишим карактеристикама, мада треба нагласити да је код најстаријег становништва то последица завршене више а не високе школе.

Старост као детерминанта образовности старијег становништва јасно указује да млађе, заправо беби-бум кохорте имају осетно већи потенцијал за активно и здраво старење. Ово посебно важи у односу на најстарије становништво које провело формативне године за образовање у ратним условима или у периоду када образовни кадар и школска инфраструктура још увек нису били довољно развијени. Зато можемо рећи да је уласком беби-бумера у старо становништво дошло до „квалитетније“ образовне структуре старих, јер у односу на податке претходног пописа имамо инверзне вредности у школској спреми старијих, тако да је у односу на 2011. годину забележен мањи удео без школске спреме и са непотпуну основном школом, а веће вредности у односу на све остале модалитете школске спреме. Сумарно, образовна структура је између последња два пописа постала „рафинисанија“ јер су искораци у образовању поставили нове стандарде школске спреме и за будуће старије становништво.

Још једна битна одредница образовне структуре старијих јесте полни састав становништва, где се позната демографска законитост да старије становништво није унифицирано по питању бројности мушкараца и жена издваја као посебно битна. Осим полног јаза који постоји у бројчаном односу, треба апострофирати и фактор доступности образовања у прошлости, јер је, по правилу, приступ образовању био много директнији и лакши за мушко него за женско становништво, поготово за најстарије кохорте. Детаљнија анализа полне неравнотеже у школској спреми на основу образовне популационе пирамиде (графикон 4.3) указује да је осетно већи број старијег становништва женског пола није никад ушло у систем школовања (25 792) у односу на број мушкараца (4 019). Иако су млађе кохорте бројније, број жена без школске спреме је већи у дубљим старостима, што осликава образовне препреке са којима су се сусретале жене у прошлости. Слична је ситуација и са женама које су почеле школовање, али нису комплетирале све разреде основне школе (168 761) у односу на 64 928 мушкараца. Чак и на

примеру завршене основне школе добијамо сличне, али нешто мање наглашене полне дисбалансе код старијег становништва (218 531 жена и 120 154 мушкараца). Полна асиметрија у достигнутим нивоима школске спреме изражена преко показатеља односа показује да је удео жена у укупном старијем становништву без школе 86%, код непотпуне основне школе 72,2%, док је тај удео за комплетирану основну школу 65%.

Графикон 4.3. Образовна популациона пирамида старијег становништва, Попис 2022.

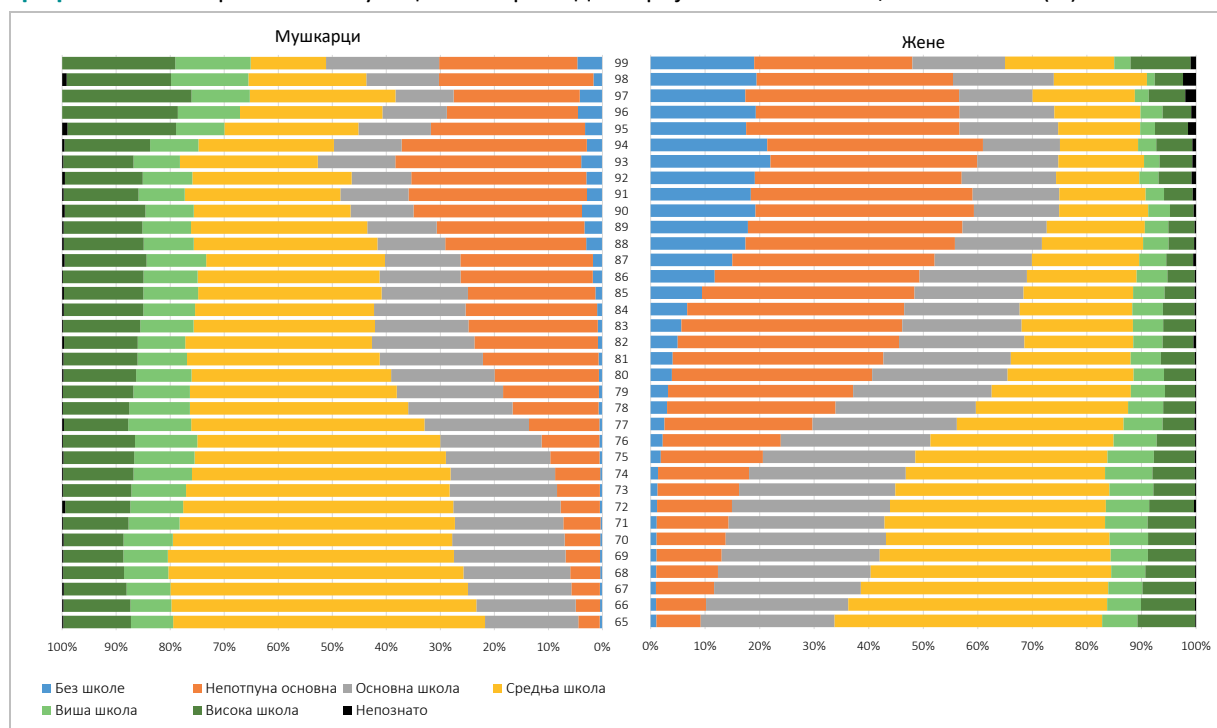

Према последњем попису, тек код старих 65 и више година, који су завршили средњу школу, долази до полне равнотеже, јер је само мало већи број пописаних старијих мушкараца (304 125) од жена (299 660), према овом степену школске спреме. Ако узмемо у обзир да је број старијих жена већи за 32% од мушкараца, чак и овај уједначен бројчани однос између полова по питању завршене средње школе није показатељ полне образовне егалитарности. Разлози се виде у чињеницама да су мушкарци ипак имали бољи приступ средњошколском образовању, али због полне диспропорције у морталитету, односно већих вероватноћа доживљења код старијег женског становништва, добијамо привид о полној уједначености. Када је у питању виша школа, апсолутни бројеви су прилично слични (59 095 старијих мушкараца и 56 370 старијих жена), док се код факултетски образованих старијих први пут примећују веће разлике у корист мушког становништва (78 932 : 65 028). Слични закључци о неједнаком приступу (нај)вишем образовању старијих генерација могу се извести као и код примера са средњом школом, само што од мањег укупног броја мушкараца у овом случају имамо већи број високообразованих.

Иако апсолутни бројеви дају добар увод у анализу степена школске спреме према полу, због неједнаких контингената мушког и женског старијег становништва неопходно је користити релативне показатеље. Удео старијег становништа према образовним категоријама, исказано посебно за мушко и женско становништво (графикон 4.4), открива испреплетаност демографских, образовних, обичајних и историјских фактора. Док удео мушкараца који нису чак ни почели да се школују чак ни у највишим

старостима не прелази 5%, код жена ту вредност достиже већ у 82 године. Када је у питању непотпуно основно образовање, удео жена које су почеле али нису завршиле основну школу већ је у старости од 65 година 8,14%, док је код мушкараца исти проценат забележен тек у старости од 74 године. Још један пример је тај што трећина жена након 80 година нема завршену основну школу, док се тај удео код мушкараца јавља тек у десетој деценији. Када је у питању завршена основна школа, старије жене су у већем проценту комплетирале овај степен образовања у односу на мушкарце, док је супротан тренд забележен за средњошколско образовање. Очекивано, проценат диплома вишег и високог образовања показује дивергенцију између вредности за мушко и женско старије становништво, указујући на релативну привилегованост старијих мушкараца по питању образовних могућности које су имали у младости.

Графикон 4.4. Образовна популациона пирамида старијег становништва, Попис 2022. (%)

Поред тога што ниво образовања зависи од старости и пола, приликом евалуације образовних карактеристика старије популације неопходно је анализу приказати и кроз просторне односе. Посебно треба имати у виду историјску условљеност социо-економског развоја Републике Србије, почев од чињенице да су јужни крајеви земље најдуже остали под турском влашћу, због чега су каскали за остатком државе, и што је појачавало њихову изолованост и пасивност. Са друге стране, „изложеност” Војводине аустроугарској власти значила је и интеграцију овог простора у економски систем који је махом потраживао пољопривредна добра, али је утицао и на изградњу железница, позитивно доприносећи комуникацији и лакшем протоку идеја и капитала, стварајући добру базу за напретке у образовању становништва.

Историја народа Војводине у дугом деветнаестом веку

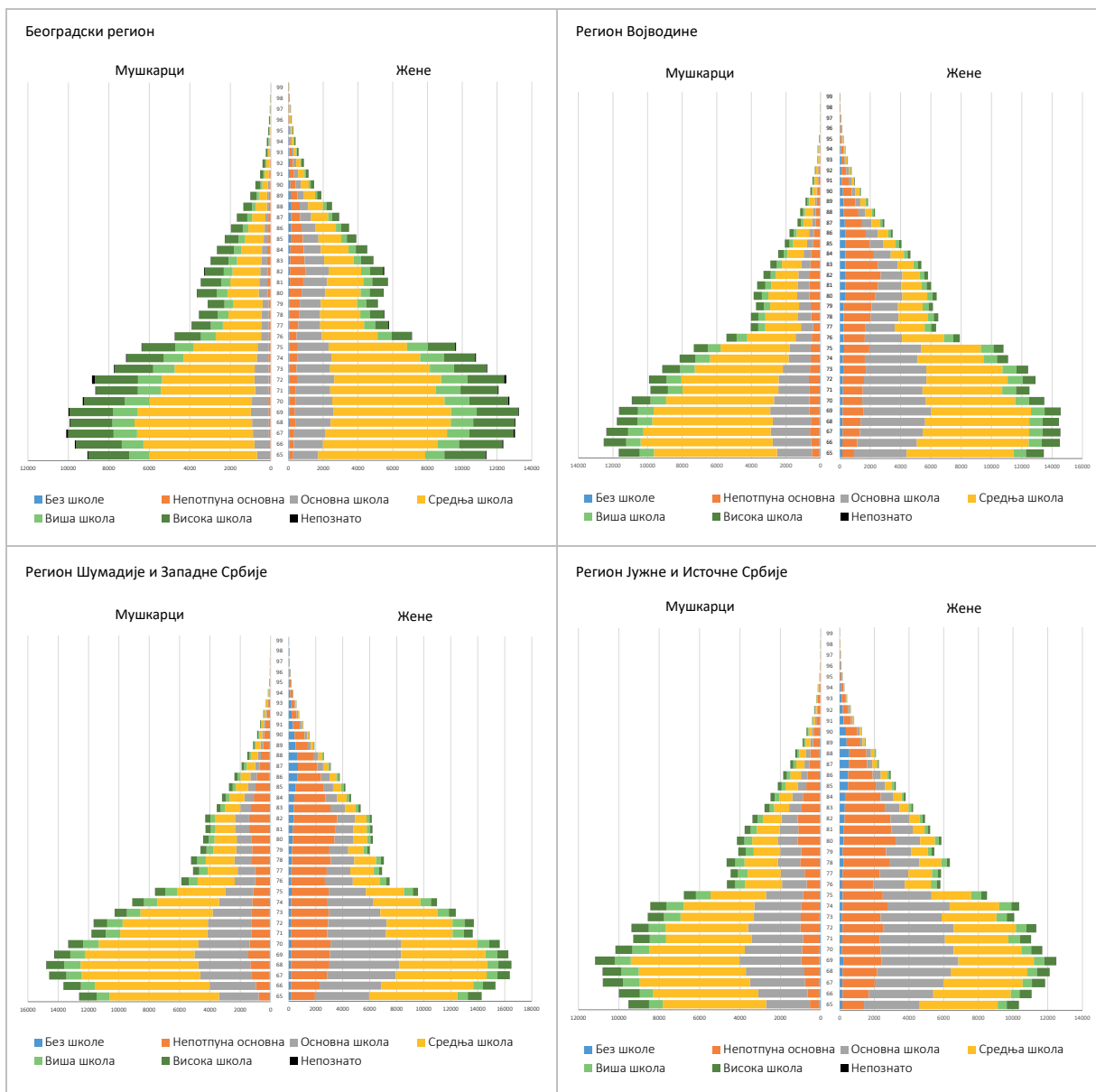
„Скоро свако насеље имало је свој локални лист и часопис, најчешће на немачком, српском и мађарском језику. У том домену предњачило је немачко становништво, међу којем је било највише штампара. Тај период карактерише и прва појава и брзо ширење разгледница, као вида поштанске комуникације. Са њих се данас може реконструисати некадашњи изглед наших насеља у Војводини. Сви сажето приказани примери из привреде, науке, уметности, као и из образовања и опште културе, само указују на потенцијале овог поднебља, а шире гледано на могућности постизања значајних резултата и напретка свих народа који су живели и живе на подручју данашње Војводине. Економски развој Аустро-Угарске био је од користи свим народима који су живели у њој, што доказују наведена достигнућа”.

Колико се познајемо – Из историје националних заједница у Војводини, 2009.

Специфичности везане за просторни аспект образовања старијег становништва могу се укратко изразити као подела на образованији север и мање образовани југ (графикон 4.5). У односу на све регионе, старији који живе на простору Београдског региона имају најповољније карактеристике образовне структуре, што се огледа у великим уделима описмењеног становништва. То потврђује чињеница да готово да нема старијих од 64 године без школе (пописано је само 313 старијих мушкараца и 2 437 старијих жена без школске спреме), а и они са незавршеном основном школом су такође у мањини (само 3 068 мушкараца и 13 801 жена из старијих кохорти нису стекли диплому основне школе). Оно што је нарочито обележје у случају Београдског региона јесте чињеница да постоји полни дисбаланс код старијих који су завршили више школе и факултете, али не у смеру у којем смо досад виђали. Наиме, у Београдском региону живи више старијих жена које су завршиле вишу школу (21 133) у односу на број мушкараца исте старости (17 929 виша), док су бројеви код факултетски образованих врло слични (33 542 жена и 34 103 мушкараца). Узевши у обзир да је Београд универзитетски центар, као и да је био гравитациона зона за велики број становника оба пола, не само из Србије већ и из бивше Југославије, појачана образовна концентрација старијих становника је логична последица.

За Регион Војводине се може рећи да има „прелазни” образовни састав између најповољнијег, Београдског региона, и два мање развијена јужна региона Србије. Издваја се нешто више жена, посебно у дубљим старостима које немају ни основну школу (45 940 жена без и са непотпуном основном школом и 13 979 мушкараца), а присутна је и полна дискрепанца код завршене основне школе старијих (62 554 жена и 280 22 мушкараца). Интересантно је да када поредимо број мушкараца и жена, број старијих жена које су завршиле средњу школу је мањи (82 566 жена и 85 260 мушкараца), док је у случају вишег образовања већи. Као и у Београдском региону, више је жена које су стекле диплому више школе – 14 094, у односу на број старијих мушкараца са истом школском спремом (13 537), док је полни дисбаланс на страни мушкараца када је у питању висока школа (16 854) у односу на старије женско становништво (13 570).

Графикон 4.5. Образовна популациона пирамида старијег становништва, по регионима, Попис 2022.

Табела 4.2. Образовна структура старијег становништва, по полу и регионима, Попис 2022.

	Без школске спреме	Непотпуна основна школа	Основна школа	Средња школа	Виша школа	Висока школа	Непознато
Мушко							
Београдски регион	313	3068	11939	70847	17929	34103	892
Регион Војводине	1079	12900	28022	85260	13537	16854	235
Регион Шумадије и Западне Србије	1328	28199	42493	84920	14959	14759	249
Регион Јужне и Источне Србије	1299	20761	37700	63098	12670	13216	201
Регион Косово и Метохија
Женско							
Београдски регион	2437	13801	36475	93461	21133	33542	1082
Регион Војводине	7108	38832	62554	82566	14094	13570	306
Регион Шумадије и Западне Србије	8955	63795	63836	72016	12161	9850	281
Регион Јужне и Источне Србије	7292	52333	55666	51617	8982	8066	214
Регион Косово и Метохија
Однос							
Београдски регион	88,6	81,8	75,3	56,9	54,1	49,6	54,8
Регион Војводине	86,8	75,1	69,1	49,2	51,0	44,6	56,6
Регион Шумадије и Западне Србије	87,1	69,3	60,0	45,9	44,8	40,0	53,0
Регион Јужне и Источне Србије	84,9	71,6	59,6	45,0	41,5	37,9	51,6
Регион Косово и Метохија

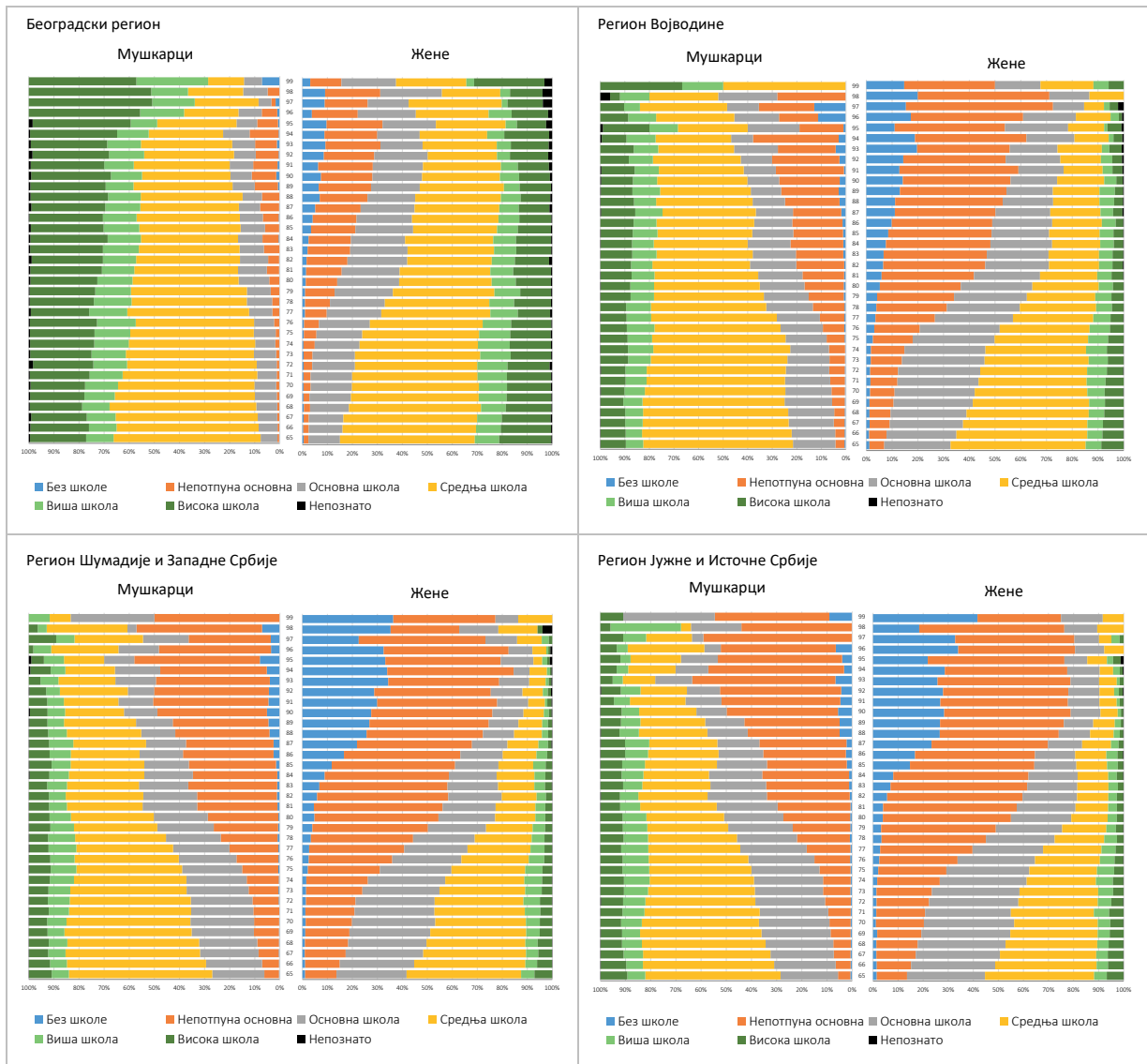
Упоредивањем образовних пирамида старијег становништва примећујемо да се од „вртенасто уског“ броја старијих мушкараца и жена Београдског региона који су без школе или имају (непотпуну) основну школу, преко Региона Војводине где старије жене са основном школом „испуњавају“ већи простор пирамиде, долазимо до два јужна региона са осетно другачијим карактеристикама. Наиме, инспекција образовних обележја старијег становништва Региона Шумадије и Западне Србије показује да је женско становништво са непотпуном основном школом присутно и код свих млађих кохорти, за разлику од два северна региона. Апсолутне вредности показују да 1 328 мушкараца и 8 955 жена старости 65 и више година никад није било уписано у основну школу, док 28 199 мушкараца и 63 795 жена никад није комплетирано све разреде основне школе. Куриозитет везан за Регион Шумадије и Западне Србије су готово исти бројеви жена које нису завршиле и оних које јесу завршиле основну школу, за разлику од Београдског и Региона Војводине где је много више жена са дипломом основне школе у односу на оне без завршене осмогодишње основне школе. Такође, док је у два северна региона постојала полна усаглашеност код средњошколског образовања старијих, у Региону Шумадије и Западне Србије старија мушка популација доминира и у броју свршених средњошколаца (84 920 мушкараца и 72 016 жена). Није присутан ни образац као на северу да је више старијих жена са вишим образовањем, па су у овој образовној категорији 14 959 мушкараца и 12 161 жена, док је апсолутна разлика код високе школе прилична (14 759 мушкараца и 9 850 жена са факултетском дипломом).

Незавидне образовне карактеристике старијих присутне су и у Региону Јужне и Источне Србије, где су забележени слични старосно-полни односи као и у Региону Шумадије и Западне Србије. Број старијих жена без школе вишеструко је већи од мушкараца (7 292 према 1 299), а нешто блажи однос између полова је код непотпуне основне школе (52 333 према 20 761), а већа је бројност и старијих жена које су завршиле само основну школу. Почев од средњошколског образовања па до виших ступњева, постоји бројчана надмоћ старијих мушкараца, што је посебно изражено код високе школе (13 216 мушкараца и 8 066 жена). Битна је и старосна димензија, јер је број жена са свим степенима изнад основне школе у Региону Јужне и Источне Србије након 75, а посебно након 80 година живота миноран.

Као опште закључке можемо извући да је млађе старо становништво образованије, јер је било у могућности да искористи бенефиције јаке експанзије школства у послератној Југославији, а битније је то што се ово не односи само на ниже ступње образовања. Беби-бумерке су прва генерација која је имала прилику да помери образовне стандарде старијег становништва, па су се њихове повољније образовне карактеристике „преточиле“ у (нај)квалитетнију образовну структуру старијег становништва до сада. Ипак, историјска условљеност и патријархални односи су модификовали ове тенденције, тако да старије женско становништво у Београдском региону има изузетно добар образовни састав, где је чак више жена са вишом школом од мушкараца, као и у Војводини. Региони НСТЈ-1 Србија – југ имају осетно неповољније карактеристике по питању образовања старијих, а женско становништво доминира само у најнижим образовним степенима. Уколико се анализира удео старијег женског становништва у различитим образовним сегментима (табела 4.2), закључујемо да постоји бројчана надмоћ жена, осим у Београдском региону где је забележена полна униформност само код високе школе, а у Региону Војводине код средње и више школе. Код свих осталих модалитета је више мушког становништва (висока школа у Војводини и средње, више и високо образовање у Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије), са тенденцијом да се продубљују полне разлике што је виши степен образовања.

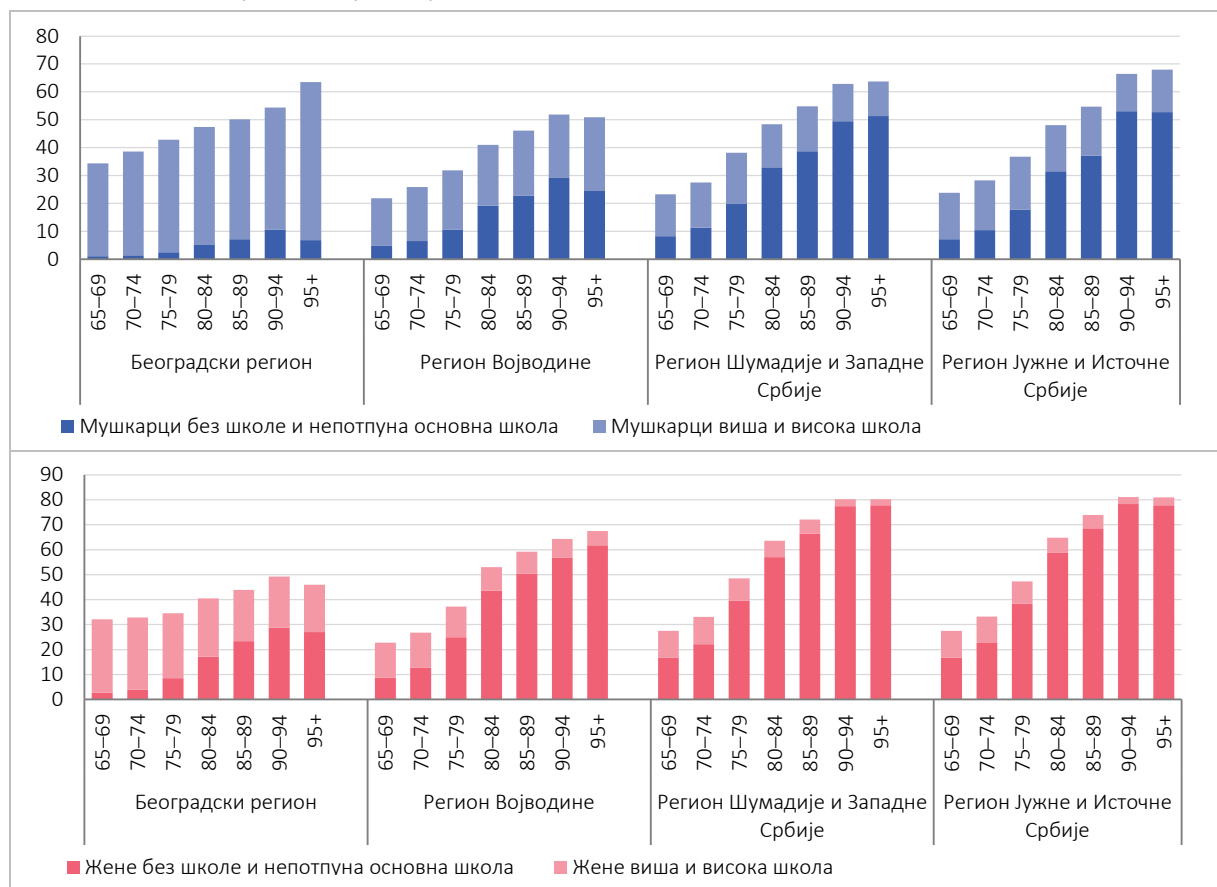
Дати односи се могу уочити и приликом анализе релативних вредности, па графикон 4.6 потврђује обрасце у полном, старосном и регионалном развоју образовних карактеристика становништва старог 65 и више година. Визуалним приближавањем образовних релација долазимо до тога да:

- старији без школе или са незавршеном основном школом су „сконцентрисани“ у најдубљим старостима
- диспропорционално је више жена које се или нису школовале или нису комплетирале осмогодишњу школу
- средња школа је била доступна много већем проценту млађих старих у односу на најстарије старе
- најмањи је удео старијих који су успели да заврше више и високе школе
- постоје упадљиве полне и регионалне разлике које се најочитије испољавају код најнижих и највиших степена образовања
- улазак беби-бум генерације у старо становништво је утицало да укупна образовна структура старије популације буде повољнија

Графикон 4.6. Образовна популациона пирамида старијег становништва, по регионима, Попис 2022. (%)

Да би се илустровале регионалне и полне неравнотеже у образовном саставу, упоређени су подаци о два образовна екстрема, мушког и женског старијег становништва без или са непотпуном основном школом са једне стране, и оних са вишим или високом школском спремом. Београдски регион има најобразованији састав старих, најмањи је удео без школе и највећи је удео са вишим и највишим образовањем, мада постоје полне разлике. Код мушког становништва постоји изузетна доминација највиших ступњева образовања у свим кохортама, где, притом, комбиновано достижу високе проценте, што код жена није случај. Ипак, ако жене из Београдског региона не поредимо са мушкарцима који живе на истом простору, него са женама из других делова Србије, једногласан је закључак да је ово регион са најповољнијом образовном композицијом женског становништва. Остали региони имају сличне карактеристике утолико што између два јужна региона постоје снажан диспропорционалан однос између најнеобразованијих и најобразованијих, који је на страни оних без или само са основном школом. Код женског становништва је ово посебно изражено, јер су удели најобразованијих жена изузетно мали.

Графикон 4.7. Старије становништво без школе и са непотпуном основном школом и са вишом и високом школом, према полу и старости, Попис 2022. (%)

4.1.2 Старије неписмено становништво

Базична инстанца приликом школовања јесте познавање писаног језика и могућност репродукције прочитаног, па се зато писменим сматрају лица која умеју да читају и да пишу, што је основа за усвајање градива у вишим степенима школовања. Изостанак похађања основне школе или само улазак у основно образовање без стицања вештина писмености данас је спорадична појава, узевши да је основно образовање постало широко доступно пре више од пола века. Осетно смањење броја и удела неписмених старијих од 64 године између у другој деценији 21. века илуструје графикон 4.8, на којем су приказане велике разлике између два сукцесивна пописа. Дрastiчно опадање категорије старијих неписмених најупечатљивије показује чињеница да је у 2011. године број неписмених мушкараца био три, а неписмених жена четири пута већи него што је пописано у 2022. години. За разлику од претходног пописа становништва, где је чак 89 887 становника било неписмено, Попис 2022. године је евидентирао 19 099 неписмених, потврђујући да је увођење обавезног основног образовања 1952. године имало снажне ефекте на писменост великог броја данас старијег становништва. Треба нагласити и да је удео старијих у укупном неписменом становништву између пописа значајно опао, са 70,5% у 2011. години на 50,3% у 2022. години. Такође, чини се да је данашње старије становништво било мање изложено полним преференцама када је у питању доступност образовања, јер је у Попису 2011. године удео старијих мушкараца у укупном неписменом био 35,5%, а жена 78,1%. Последњи попис бележи ниже уделе за оба пола, па од укупног броја неписмених старији мушкарци партиципирају са 24,3%, а старије жене са 60,9%.

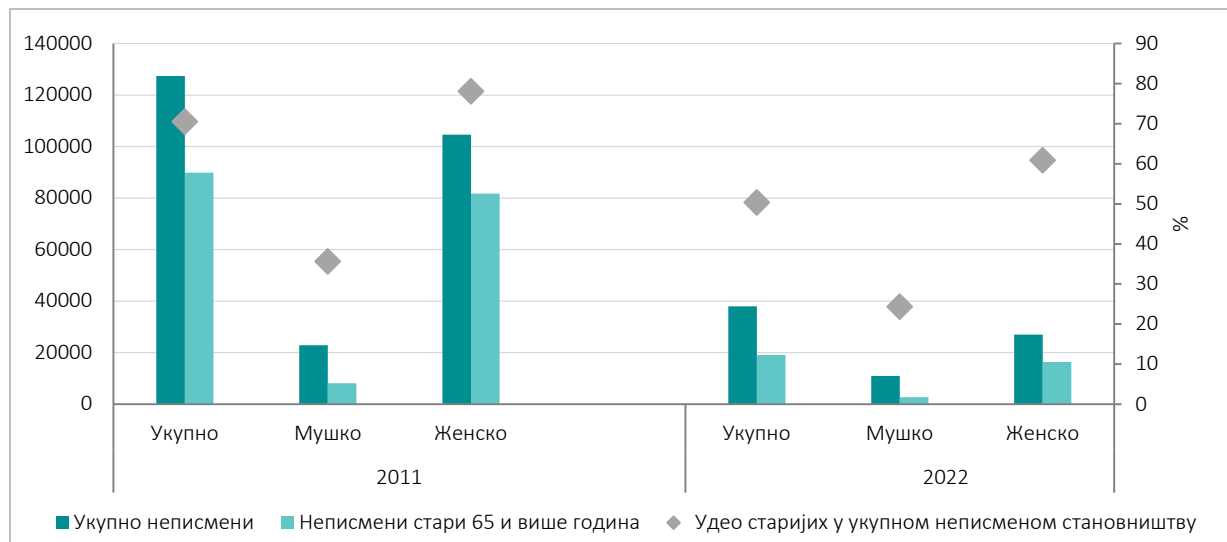
Потискивање неписмености

„Неписменост је сузбијана на два начина. Одмах после Другог светског рата организовани су бројни курсеви за описмењавање старијих лица. То није било успешно. Мало је ко од њих научио да чита и пише. Међу генерацијама старијих неписменост је остала доживотна. Други начин било је употпуњавање мреже школа за обавезно основно образовање деце. Кад је мрежа основних школа покрила сва насеља, у генерацијама младих неписменост је практично нестала. Укупни број неписмених лица постепено се смањивао. Међу старијим од 10 година у 1948. је износио 27%, у 1961. години 22%, а у 1981. се смањио на 11%.

Сузбијање неписмености путем школовања младих имало је велики значај за привредни и културни напредак. Млади су после завршене основне школе могли даље да се образују, стичу професионалне квалификације и разумевање за више видове културе. Писмени човек је способнији за сарадњу у све сложенијем модерном друштву. После великог заостајања за образованошћу становништва Северне, Западне и Средње Европе, становништво Србије је постигло знатно виши степен образованости од стања које је постојало по свршетку Другог светског рата.”

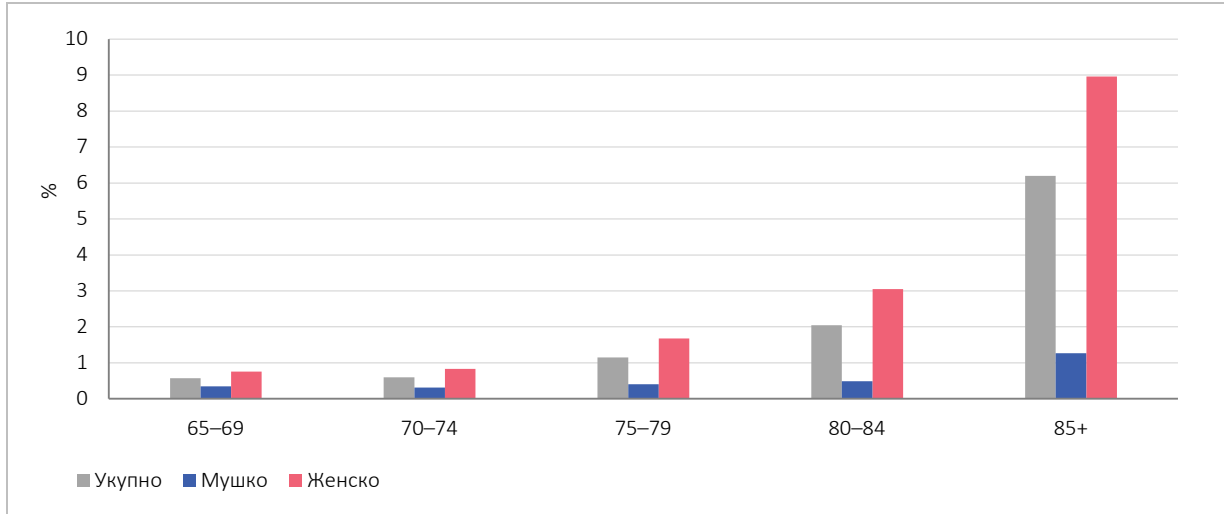
О ДВА ВЕКА РАЗВОЈА СРБИЈЕ - Белешке Миодрага Николића, РЗС (2017)

Графикон 4.8. Укупан број неписмених и број неписмених старих 65 и више година, по полу и уделу, пописи 2011. и 2022.

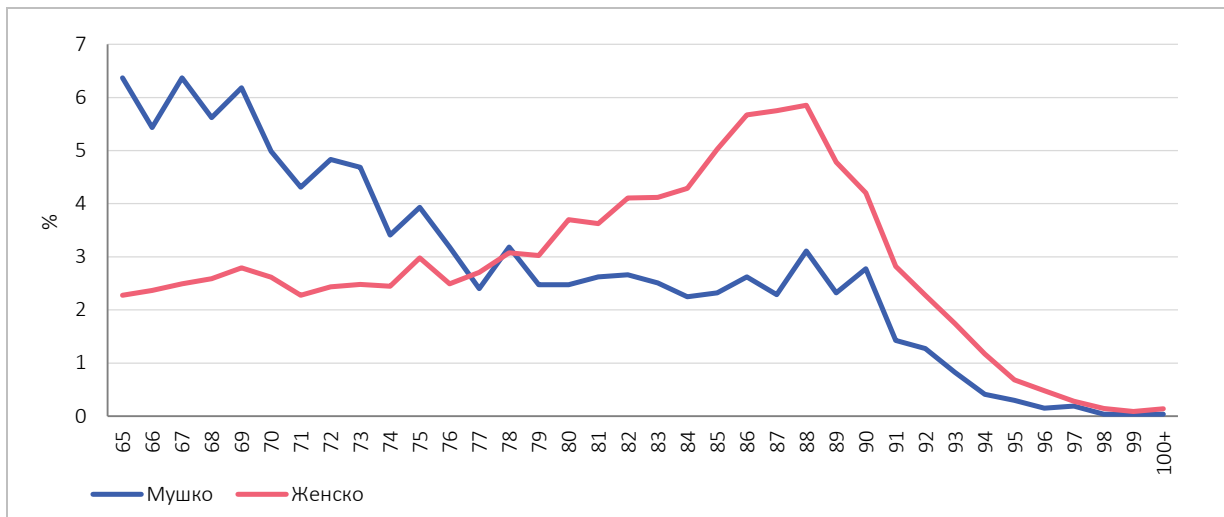

Алтернативни начин да се димензионира неписменост старијег становништва јесте да се посматра као „специфична тежина” не само у старом него и у укупном становништву, а како смо већ прихватили чињеницу да постоји снажна разлика у полној заступљености код неписмених, заступљеност оних који не знају да читају и пишу у укупном становништву исказана је посебно за укупно, женско и мушко становништво (графикон 4.8). Код младих старих, неписменост је појава која је изузетно ретка, односно креће се испод једног процента, да би тек у старостима 75–79 година удео порастао на мало изнад једног процента, мада под снажнијим утицајем женског становништва, јер је код мушкараца и даље на нивоу пола процента. Заправо, чак ни код прве анализирание кохорте најстаријих старих не постоји осетнија партиципација неписмених, тако да она достиже 2%, мада је удео код женског 3%, а код мушког тек тада „достигне” пола процента. Једина старосна група са значајнијим уделом неписменог становништва јесу они стари 85 и више година, јер је мало више од 6% укупног броја ове кохорте неписмено. Ипак, треба поново нагласити полне асиметрије, јер је код жена тај удео готово 9%, а код мушкараца нешто изнад једног процента (1,3%).

Графикон 4.9. Удео неписмених у појединачним кохортама, укупно, мушко и женско становништво, Попис 2022.

Графикон 4.10. Процент неписмених мушкараца и жена по појединачним старостима, Попис 2022.

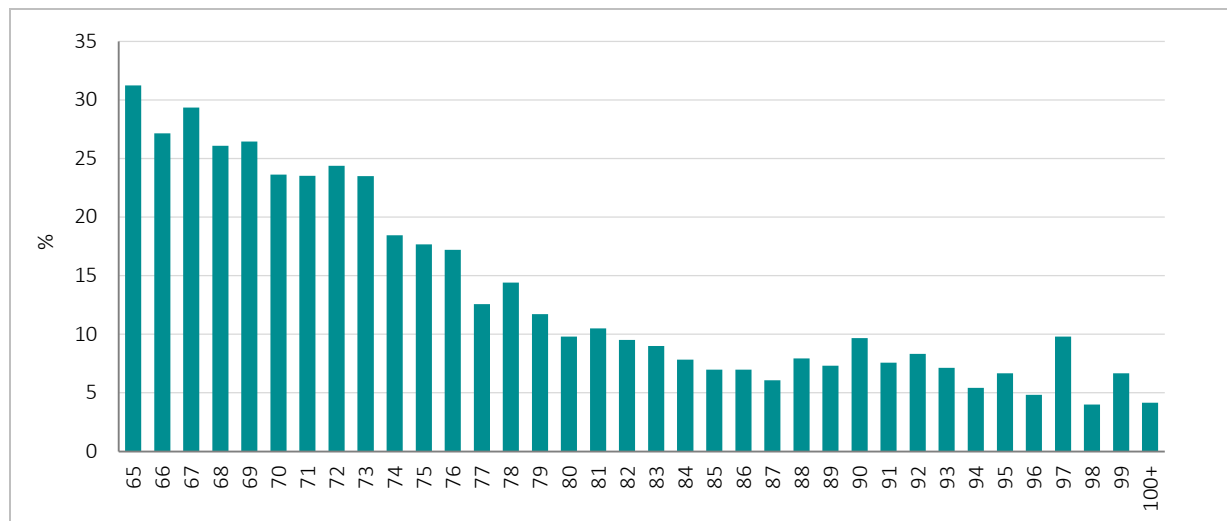
Постоје уочљиви обрасци код старијег неписменог становништва који потврђују значај познавања општих карактеристика старије популације приликом анализе образовне структуре. Очекивани старосни патерн да што је становништво старије то је већа шанса да је удео необразованих већи се испоставила као тачна само код женског становништва (табела 4.3). Наиме, највећи удели старијих неписмених жена су присутни код најстаријих старих, док је код мушкараца супротна ситуација. Разлог треба тражити у различитим нивоима криве mortalитета код мушког становништва, јер је број укупан број мушкараца у најдубљим старостима значајно мањи од броја жена, па је очекивано да ће се тај однос транспоновати и на неписмено становништво. Пошто је укупан број старијих мушкараца који су неписмени само 2 669, упитно је испољавање образаца који су карактеристични за демографске процесе због мале демографске масе. Даље, полни однос код неписмених старијих осликава и разлике и бројности и смртности старијих становника, али и неједнак приступ школском систему у њиховој младости, односно недовољно подстицајну средину у току живота да се женско старије становништво

описмени. Удео од чак 86% укупног старијег неписменог становништва показује да ова изузетна превага на страни жена оцртава последице односа према родној улози жена у прошлости, али и заокочену развојну шансу старијих генерација, јер са старашћу удели расту до преко 90% код најстаријих старих. Уколико се посматра однос између полова по појединачној старости (графикон 4.11), долази се до потврде неколико примећених тенденција. Наиме, удео неписмених мушкараца је највећи код најмлађих старих где износи између максималних 31% у старости 65 година и минималних 17% у старости 75 и 76 година. Након тога се њихов удео постепено смањује тако да код најстаријих старих више не прелази 10%.

Табела 4.3. Старији неписмени према старости и полу, Попис 2022.

	Укупно	65–69	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95+
Свега	19099	2856	2606	2750	3595	4789	2185	318
Мушки	2669	800	593	405	334	338	179	20
Женски	16430	2056	2013	2345	3261	4451	2006	298
%								
Свега	100,0	15,0	13,6	14,4	18,8	25,1	11,44	1,67
Мушки	100,0	30,0	22,2	15,2	12,5	12,7	6,71	0,75
Женски	100,0	12,5	12,3	14,3	19,8	27,1	12,21	1,81
%								
Свега	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Мушки	14,0	28,0	22,8	14,7	9,3	7,1	8,2	6,3
Женски	86,0	72,0	77,2	85,3	90,7	92,9	91,8	93,7

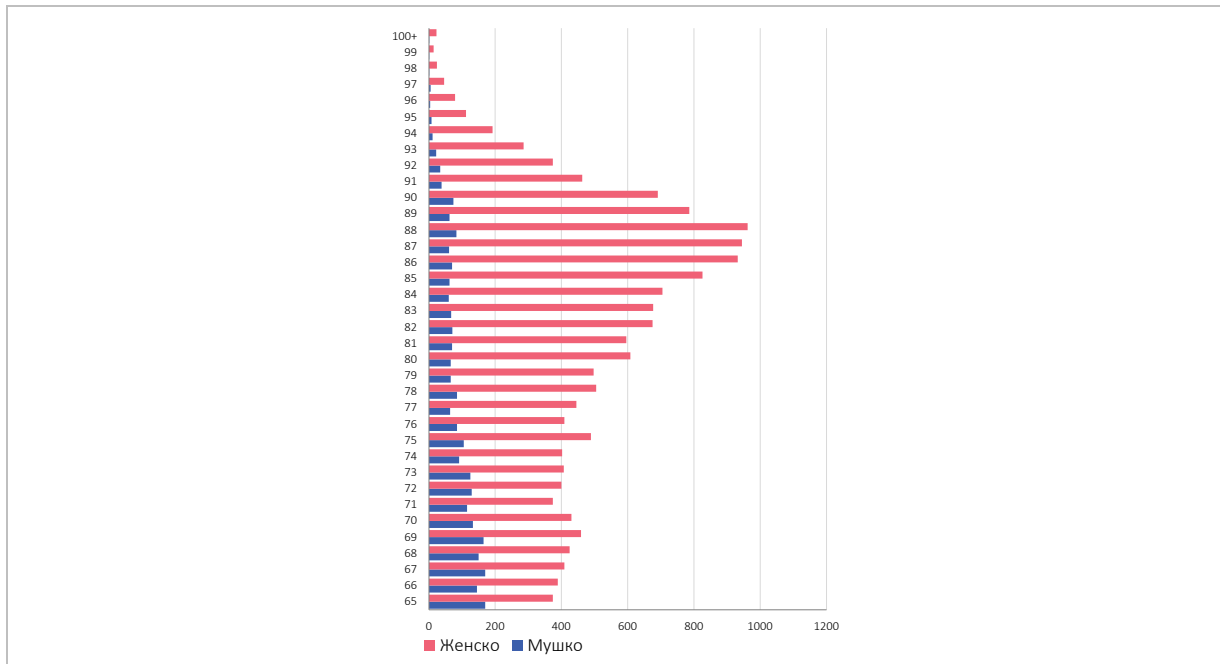
Графикон 4.11. Удео мушкараца који су неписмени у укупном неписменом становништву, по старости, Попис 2022.

И овде се може извести исти закључак као и код анализе школе спреме, улазак беби-бумера у старије становништво (данашњи млади стари) позитивно се одразило и на број и удео необразованих пошто су они најобразованија старија генерација у Републици Србији до сада. Такође, старење крњих ратних

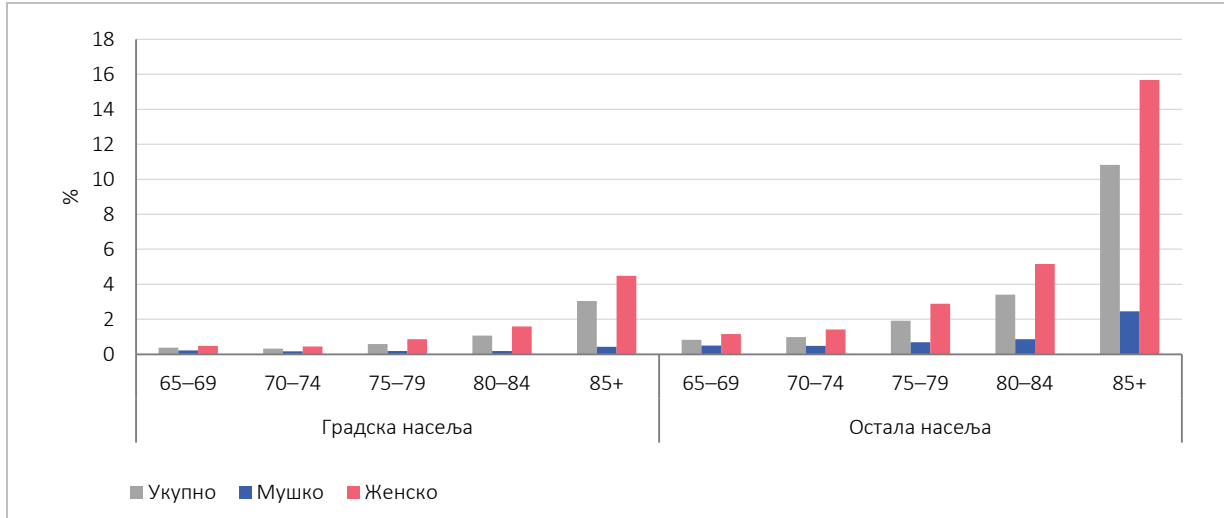
генерација и велика смртност старијег становништва услед пандемије КОВИД-19 снажно су утицали на апсолутно и релативно опадање бројева неписмених старијих становника. Зато графикон 4.12 сумира неколико одредница неписмености код старијег становништва, од тога да је мушкараца диспропорционално мање у односу на жене, преко чињенице да је код младих старих, поготово жена, број неписмених мањи, да би са годинама старости почео рапидно да расте. Генерације жена код којих је пописано највише неписмених јесу оне које су рођене између два светска рата, па је са једне стране постојао „позитиван“ кохортни ефекат (у основи се негативно одразио), а са друге се тиме потврђује неприступачност образовања, поготово ако се смести у просторни аспект.

Графикон 4.12. Старосна пирамида старијих неписмених, Попис 2022.

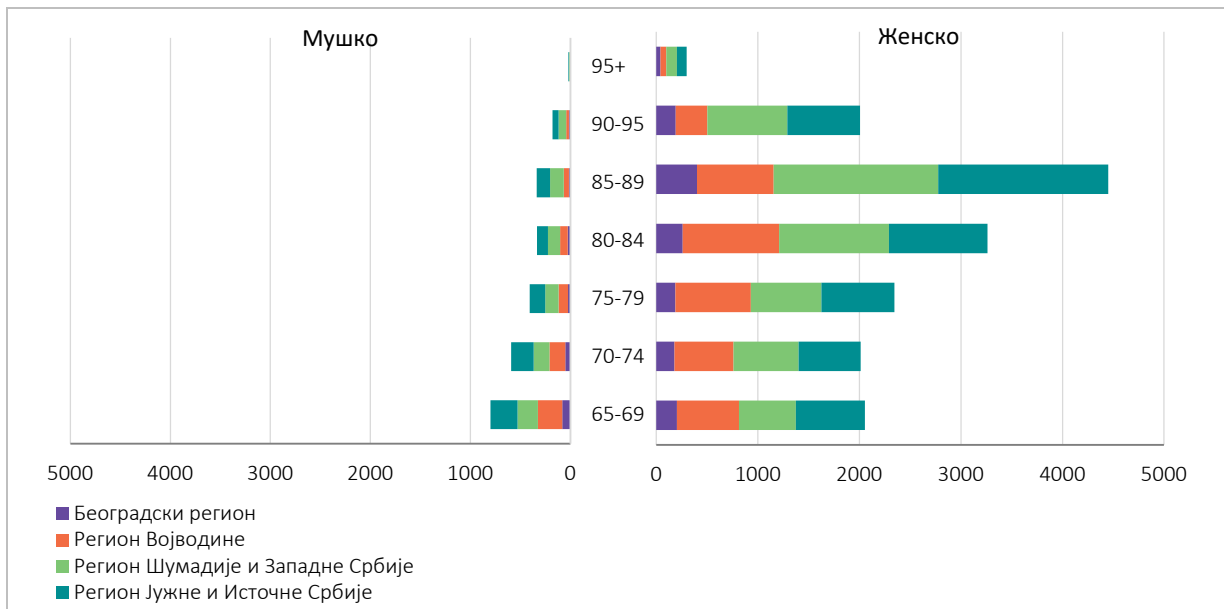

Велики број старијих који су данас неписмени су највероватније расли у руралним срединама, а да бисмо подробније анализирали однос обележја „неписменост“ и „тип насеља“, изражен је проценат укупног, мушког и женског становништва у насељима градског и насељима осталог типа (графикон 4.13). Постоји јасна „подела“ у уделу старијих неписмених у зависности од места становања, потврђујући претпоставку да су становници и становнице руралнијих насеља у већем степену били образовно хендикепирани. Код становника градских насеља, неписменост се може сматрати реликтом прошлости, јер све млађе старосне групе имају изузетно ниску заступљеност, а удели неписмених осетније расту тек код најстаријих старих. За становнике старе 85 и више година вредности овог показатеља се крећу од 3% за укупно становништво, 0,4% за мушко и 4,5% за женско. Код насеља осталог типа је ситуација осетно другачија, јер су удели неписмених у свакој анализираној кохорти и за оба пола већи. Најдрастичнија ситуација је код старијих од 85 година, где је у осталим насељима сваки десети становник неписмен. Ту је и највећи удео неписмених мушкараца (2,5%), а удео неписмених жена бележи „рекордних“ 15,7%.

Графикон 4.13. Удео неписмених у укупном становништву, по типу насеља, полу и старости, Попис 2022.

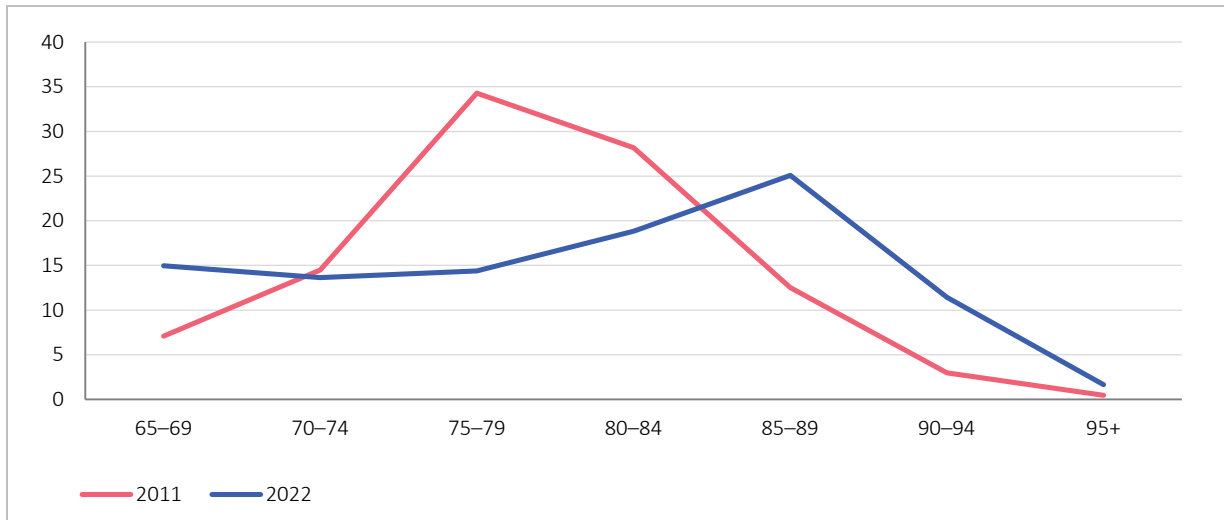

Графикон 4.14. Старосна пирамида неписмених, по регионима, Попис 2022.

Просторни аспект неписмености старог становништва представљен је путем старосне пирамиде (графикон 4.14) која сумира старосне, полне и географске одреднице неписмености код становништва старијег од 64 године. Изузетно ниски бројеви старијих код мушког становништва присутни су у свим регионима, мада је у Београдском региону достигнута готово пуна писменост старијег становништва, јер је број старијих неписмених мушкараца 2022. године био само 212 становника. Већи број неписмених мушкараца је у Региону Војводине (655), док два јужна региона имају највеће бројеве – у Региону Шумадије и Западне Србије живело је 839 неписмених мушкараца, а у Региону Јужне и Источне Србије 963. Код жена је ситуација драстично другачија, у Београдском региону живи 1 466 жена, у Региону Војводине 4 007, док су Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије готово подједнако заступљени са око 5 500 старијих неписмених жена.

Графикон 4.15. Кохортна заступљеност неписмених, 2011. и 2022. година

Последња два пописа откривају различиту дистрибуцију неписменог становништва у зависности од кохорте (графикон 4.15), па би се могло рећи да је „крива неписмености старијих” према Попису 2022. године у односу на онај пре 11 година померена у дубље старости. Једина старосна група у којој је већи удео неписмених према последњем попису била је у старости 65–69 година, што се може тумачити као последица релативне дистрибуције значајно мање демографске групе неписмених у 2022. години у односу на 2011. (19 099 : 89 887). Видљива су и два врха која осликавају високу неписменост исте генерације, односно кохорте која је имала 75–79 година 2011. године, тј. 85–89 у 2022. години. Ово су генерације које нису имале приступ основном образовању, што је још увек уочљиво. Колико су велике генерацијске промене можемо видети из чињенице да је укупан број неписмених беби-бумера у 2022. години старости 66–75 (5 512) мањи него укупан број неписмених старости 65–69 година (6 382) у 2011. години.

4.1.3 Дигиталне компетенције старијих

Значај образовних карактеристика може се повезати са различитим битним одредницама квалитета живота старијег становништва, јер је активно старење препознато као политичко стремљење које би могло да осигура дуговечност и здраву старост („Службени гласник”, 2023¹⁰). У оквиру стратегије, као једна од мера се посебно апострофира промоција целоживотног учења и наставка радног ангажовања (припрема за пензију) и дигиталних компетенција. Насупрот аналогном искуственом образовном процесу које су старије генерације прошле пре више деценија, модерно друштво почива на познавању и сналажењу у дигиталном окружењу. Како је један од стубова активног старења партиципација старијих становника у друштву, да би у данашњем свету могло да се „учествује”, постаје неопходно минимално познавање компјутерских технологија. Употреба паметних телефона увелико има уплив у свакодневни живот не само млађих генерација, већ готово свих кохорти, а дигитална писменост постаје неопходна за сервисирање различитих животних сегмената, од заказивања медицинских прегледа до плаћања рачуна. Колико су старије генерације успеле да иду укорак са технолошким променама? Попис становништва даје најцелисходније информације о компјутерској писмености становништва које има 65 и више година па је, сходно томе, и ова тема укључена у анализу.

¹⁰ <https://pravno-informacioni-sistem.rs/slglrsViewPdf/4875ba00-c201-4b7a-a041-f3f922a8d320?fromLink=true>

Методолошки, компјутерска писменост је дефинисана као способност лица да користи основне рачунарске апликације у извршењу свакодневних задатака кроз познавање обрада текста и креирање табела, интернет претраживање, као и познавање електронске комуникације (слање и примање електронске поште, коришћење апликација Skype, Viber, WhatsApp и др.).

У односу на претходни попис становништва, приметан је значајан пораст броја компјутерски писмених старијих лица, јер је за разлику од 2011. године када су пописана 70 352 становника старија од 64 године која познају рад на рачунару (компјутерски писмени и делимично писмени заједно), у попису 2022. године тај број био 168 573. Уколико овом броју додамо и број старијих који су делимично компјутерски писмени (366 588), добијамо више од пола милиона старијих који умеју да се снађу са рачунарима. Овако велико повећање не дугује се „описмењавању“ старијих из претходног пописа, већ је последица подмлађивања старије популације кохортом беби-бумера. Наиме, крње генерација које су конституисале млађе старо становништво у 2011. години нису имале пуно прилика за овладавање компјутерским вештинама, док је генерација беби-бумера прва старија генерација која је имала прилику да се сусретне са дигиталним светом како у пословном, тако и у приватном животу.

Енормни пораст броја комплетно и делимично компјутерски писмених лица огледала се и у повећању удела у укупном броју старијих. Док је Попис 2011. године евидентирао само 5,63% старијих грађана који умеју да (делимично) користе компјутере, према последњем попису становништва, чак 11,47% становника је потпуно компјутерски писмено, а 24,95% делимично. Дакле, чешће него сваки трећи становник стар 65 и више година уме да упуту базичне компјутерске наредбе. Велике полне разлике из претходног пописа када је дупло већи удео старијих мушкараца умео да користи компјутер (8,0% : 3,90%), актуелни подаци откривају да полне асиметрије бледе (удео писмених и делимично писмених мушкараца је био 39,19%, а жена 34,34%). Разлике код компјутерски писмених су нешто веће (13,21% укупног броја старијих мушкараца, односно 10,15% од укупног броја старијих жена), али кад су у питању делимично компјутерски писмени, разлике готово да не постоје, па сваки четврти стари влада основним компјутерским техникама.

Већ наглашени образовни искораци беби-бум генерације уско су повезани и са изузетним померајима код компјутерски писмених старијих лица. Уколико консултујемо табелу 4.4 закључујемо да су млађи стари „носиоци“ дигиталног описмењавања, јер је популација старија од 75 година у значајано мањој мери дигитално компетентна. Такође, издваја се и чињеница да је постоји (апсолутна) полна равноправност по питању компјутерске писмености, тако да је број старијих жена из ове категорије чак нешто виши од броја мушкараца (84 935 жена : 83 638 мушкараца), а код старосне групе 65–69 година затичемо осетно већи број жена које умеју да раде на рачунару. Додамо ли и број делимично дигитално писмених, видећемо да је у свим старостима број жена већи од мушког становништва. Наравно, ово може бити последица неједнаке кохортне заступљености полова, али пошто релативни удео не открива превелике дискрепанце, исправно можемо закључити да старије женско становништво поседује завидне дигиталне вештине. Уколико повежемо ове налазе са претходним поглављем о школској спреми, изводи се закључак да су млађе старије генерације „подигле“ не само формалну, већ и дигиталну компјутерску писменост старијих.

Табела 4.4. Компјутерски писмена, делимично писмена и неписмена лица стара 65 и више година, Попис 2022.

	Компјутерски писмена лица	Лица која делимично познају рад на рачунару	Компјутерски неписмена лица	Непознато
Укупно	168573	366588	928304	5390
65–69	107604	151814	240432	2290
70–74	40084	133544	259235	1515
75–79	14663	50496	173424	611
80–84	6222	21655	147097	518
85+	-	9079	108116	456
Мушко	83638	164378	381912	2902
65–69	49704	69963	109791	1459
70–74	21434	57999	111384	824
75–79	8649	22149	68313	270
80–84	3851	9710	54849	200
85+	-	4557	37575	149
Женско	84935	202210	546392	2488
65–69	57900	81851	130641	831,0
70–74	18650	75545	147851	691,0
75–79	6014	28347	105111	341,0
80–84	2371	11945	92248	318,0
85+	-	4522	70541	307,0

Да би се детаљније анализирао структура старијих према обележју „компјутерска писменост“, неопходно је укључити две димензије. Прва подразумева релативну дистрибуцију свих модалитета компјутерске писмености према петогодишњима (табела 4.5), а друга димензија јесте кохортна и она осветљава старосну градацију компјутерске писмености (табела 4.6). Највише компјутерски писмених старијих се налазе у старосној групи 65–69 година, тако да чешће него сваки пети мушкарац или жена старости 65–69 влада основним компјутерским техникама, док чак 30% познаје делимично рад на рачунару. Ово је једина старосна група у којој је мање од половине компјутерски неписмених лица. У старосној групи 70–74 године постоји готово исти удео старијих који делимично умеју са компјутерима, али је оних који су компјутерски писмени осетно мање него код најмлађих старијих. За старосну групу 75–79 година је карактеристично да скоро сваки пети становник уме делимично да ради на рачунару, а оних који су комплетно писмени је на нивоу укупног удела компјутерски писмених и делимично компјутерски писмених у 2011. години. Најстарији стари, иако нису имали формалне прилике за учење на компјутерима, ипак показују приличну укљученост у дигитални свет, јер је 3,55% дигитално писмених а старијих од 80 година. Ипак, овде се испољавају полни дисбаланси, јер ако је у апсолутном броју више жена које познају рад на рачунару, у релативним бројевима има нешто више мушкараца који знају у потпуности или делимично да користе рачунар.

Табела 4.5. Дистрибуција компјутерски (не)писмених и делимично писмених старијих лица по петогодиштима, Попис 2022. (%)

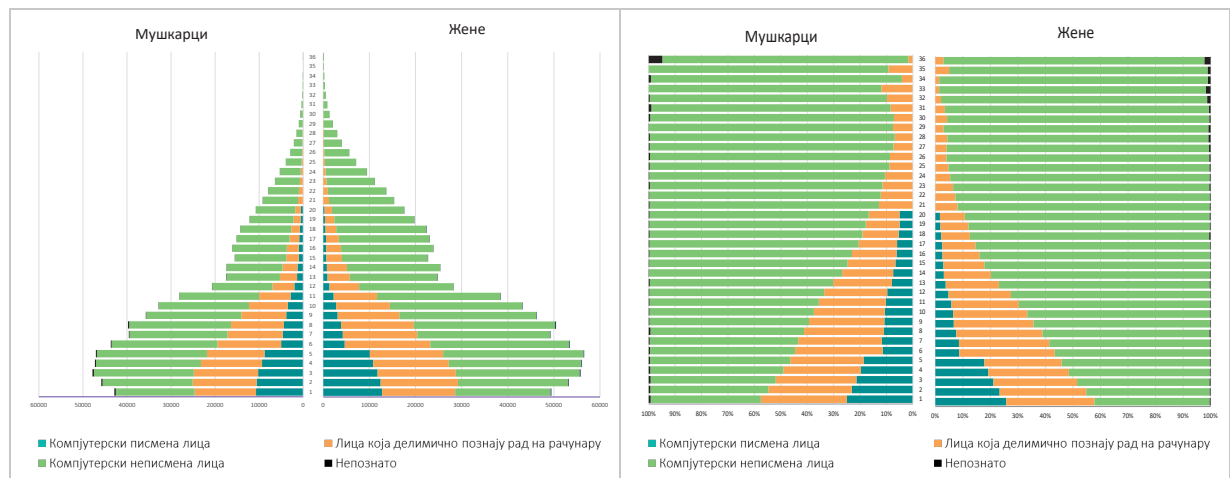
	Компјутерски писмена лица	Лица која делимично познају рад на рачунару	Компјутерски неписмена лица	Непознато	Укупно
%					
65–69	21,43	30,23	47,88	0,46	100
70–74	9,23	30,74	59,68	0,35	100
75–79	6,13	21,11	72,50	0,26	100
80–84	3,55	12,34	83,82	0,30	100
85+	-	7,72	91,90	0,39	100
Мушко					
65–69	21,52	30,30	47,55	0,63	100
70–74	11,18	30,26	58,12	0,43	100
75–79	8,70	22,29	68,74	0,27	100
80–84	5,61	14,15	79,94	0,29	100
85+	-	10,78	88,87	0,35	100
Женско					
65–69	21,35	30,18	48,17	0,31	100
70–74	7,68	31,12	60,91	0,28	100
75–79	4,30	20,27	75,18	0,24	100
80–84	2,22	11,18	86,31	0,30	100
85+	-	6,00	93,59	0,41	100

Позитивне промене код писмености старијег становништва дугују се млађим старијима, што потврђује податак да је 63,83% укупног броја компјутерски писмених старости 65–69 година, док је скоро петина у старости 70–74 године. Постоје полне неусаглашености, па је више жена у најмлађој старој старосној групи (68,17%) у односу на мушкараце (59,43%), док је нешто више мушкараца у групи 70–74 (петина укупног броја компјутерски писмених). Све остале старосне групе суделују са малим процентима, тако да би сваки вид дигиталног укључивања старијих у друштво морао да поштује чињеницу да постоји велики потенцијал код старијих, али и да је он највећи код млађих старијих. Када је у питању делимично компјутерски писмено становништво, постоји старосна инверзија јер је удео већи у групи 70–74 у односу на 65–69 година. Треба посебно апострофирати чињеницу да је у оквиру модалитета „компјутерски неписмена лица” сваки четврти старији од 80 година, што додатно потврђује налаз да је преко 90% дате кохорте компјутерски неписмено.

Табела 4.6. Кохортна дистрибуција компјутерски (не)писмених и делимично писмених старијих лица, Попис 2022. (%)

	Компјутерски писмена лица	Лица која делимично познају рад на рачунару	Компјутерски неписмена лица	Непознато
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00
65–69	63,83	41,41	25,90	42,49
70–74	23,78	36,43	27,93	28,11
75–79	8,70	13,77	18,68	11,34
80–84	3,69	5,91	15,85	9,61
85+	-	2,48	11,65	8,46
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00
65–69	59,43	42,56	28,75	50,28
70–74	25,63	35,28	29,16	28,39
75–79	10,34	13,47	17,89	9,30
80–84	4,60	5,91	14,36	6,89
85+	-	2,77	9,84	5,13
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00
65–69	68,17	40,48	23,91	33,40
70–74	21,96	37,36	27,06	27,77
75–79	7,08	14,02	19,24	13,71
80–84	2,79	5,91	16,88	12,78
85+	-	2,24	12,91	12,34

Графикон 4.16. Пирамида компјутерске (не)писмености старијег становништва, Попис 2022. (укупно и %)

Млађи старији се издвајају као потенцијални актери ширења дигиталних компетенција међу старијима, узевши да старија популација у огромној већини има пензиона примања, чини се да располажу завидном количином слободног времена. Графикон 4.16 открива да свака година старости смањује шансу да је старија особа дигитално писмена, па би сваки вид стратешког деловања и акција

са циљем даљег дигиталног описмењавања био смислен. Одређени сервиси који се налазе на е-управи, а који су битни за старију популацију постају недоступни без минималног познавања компјутерских програма. Такође, треба нагласити да је одређен број старијих стекао дигиталне вештине „из нужде” како би могао да комуницира са децом која су емигрирала (Лукић, Стојилковић Гњатовић, 2019).

4.2 БРАЧНА СТРУКТУРА СТАРИЈИХ

Пописи становништва прикупљају податке о de jure законском брачном стању још од првог послератног пописа, док се фактичко брачно стање (de facto) нашло у пописницама последња два пописа. На тај је начин створена солидна основа за истраживање демографских карактеристика старије популације која је у браку, било склопљеним пред матичаром или у кохабитацији. Узевши да је питање о законском брачном статусу за рунду пописа око 2020. године сврстано у тзв. основних обележја (core topics), тј. обележја која свака држава треба да укључи у садржај основних пописних упитника, анализа брачне структуре старијег становништва биће извршена на основу следећих модалитета (РЗС, 2023б):

- Неожењен/неудата – за лица која до критичног момента пописа нису склапала брак,
- Ожењен/удата (живе заједно) – за лица која су закључила брак према важећим законским прописима (уколико су лица склопила само верски брак, не сматрају ожењеним/удатим),
- Ожењен/удата (не живе заједно) – за лица која су покренула бракоразводну парницу, али правоснажна судска пресуда још није донета, као и за лица која, иако не живе заједно јер су се супружници разишли, још увек нису покренула бракоразводну парницу,
- Удовац/удовица – за лица која после смрти брачног партнера/партнерке нису поново склопила брак, и
- Разведен/разведена – за лица чији је брак разведен правоснажном пресудом надлежног суда.

У табели 4.7 дате су апсолутне вредности брачних карактеристика старије популације, по петогодишњим старосним групама. Како би ушли у дубљу анализу, пратићемо дистрибуцију старијег становништва према брачној структури (табела 4.8), где ћемо се фокусирати на различите уделе старосних група у односу на одређено брачно стање, а укључићемо у анализу и кохортне разлике, како би се испратиле промене у брачним обрасцима у различитим старосним групама старијег становништва (табела 4.9).

Број мушкараца и жена који никад нису формирали законску брачну заједницу има сличне апсолутне вредности (35 562 неожењених и 31 186 неодатих), али се релативни исказ прилично разликује. Наиме, од укупног броја старијих мушкараца у свим старостима, неожењених је скоро најмање (једино је нешто више разведених) и њихов удео је смањује по старости од 8,7% код старосне групе 65–69 година, до испод једног процента код старих 95 и више година. Ако посматрамо, са друге стране, кохортну дистрибуцију према овом брачном модалитету, приметимо да је више од половине свих старијих мушкараца који никад нису склопили званичну брачну унију старости 65–69 година, и да са годинама старости њихов удео рапидно опада. Код жена је нешто другачији случај, јер је удео неодатих у старостима након 74 године прилично стабилан и износи око 2%, једино је код млађих старијих ова вредност већа (готово 5% код жена старости 65–69 и 3,9% код 70–74). Такође, старосна расподела је нешто хомогенија, тако да је од свих старијих жена, 42,7% су старости 65–69 година које никад нису склапале брак, а 29,4% су старе 70–74 године. У односу на мушко становништво, у свим старостима је већи удео жена које се никад нису званично удавале.

Табела 4.7. Брачна структура старијих, Попис 2022.

	Неожењен	Ожењен (живе заједно)	Ожењен (не живе заједно)	Удовац	Разведен	Непознато
Укупно	35562	442658	7709	112865	32605	1431
65–69	20134	170779	3356	19910	16285	453
70–74	9839	142272	2509	26300	10269	452
75–79	3196	70166	1047	21132	3657	183
80–84	1648	41559	545	22994	1681	183
85–89	604	15151	209	16268	605	104
90–94	131	2545	43	5448	98	42
95+	10	186	0	813	10	14

	Неудата	Удата (живе заједно)	Удата (живе заједно)	Удовица	Разведена	Непознато
Укупно	31186	326860	5983	417951	51690	2355
65–69	13337	148191	3066	84468	21645	516
70–74	9182	107653	1889	107189	16232	592
75–79	4124	44064	649	83674	6951	351
80–84	2714	20580	265	78638	4242	443
85–89	1413	5595	92	47443	2033	295
90–94	351	734	19	14491	510	130
95+	65	43	3	2048	77	28

Највеће диспропорције се јављају код модалитета „ожењен (живе заједно)”, односно „удата (живе заједно)”, јер иако је број мушкараца у укупном старом становништву осетно нижи, број старијих који су у браку и живе са партнером је 442 658 код мушкараца и 326 860 жена. Овако велика асполутна неусаглашеност се транспонује и на релативне бројеве, па је готово $\frac{3}{4}$ мушкараца у браку и живи са партнерком (73,96%), док код жена мало чешће него свака друга жена је браку и живи са партнером (54,62%). Уколико посматрамо по брачним обележјима, старије мушко становништво чешће има могућност да „користи” протективну функцију брака, пошто је у свим старостима удео мушкараца који су у браку у односу на жене, и у односу на друга обележја, осетно већи. Најилустративнији пример јесте то што у удео мушкараца који су у браку у старости 80–84 године (60,57%) већи и од удела жена које су удате и живе са партнером старости 65–69 (54,64%). Постоје разлике и ако посматрамо кохортну дистрибуцију, али у супротном смеру, јер је од свих жена које су у браку 45,34% старости 65–69, код мушкараца је овај удео 38,58%, док је у старости 70–74 удео готово изједначен (око 32%). Нешто веће „концентрисање” жена у млађим старостима индиректно открива да у дубљим старостима брак није тако честа појава код припадница женског пола. Оних који су и даље у браку, али не деле заједнички животни простор нису велика група, али се треба осврнути на чињеницу да 7 709 мушкараца (1,21%) и 5 983 жена (0,71%) иако јесу званично у браку, могу бити третирано као и група разведених. У случају старијег становништва ово је посебно важна чињеница, нарочито због потенцијалне неформалне бриге партнера у старости која би у овој категорији старијег становништва највероватније изостала.

Табела 4.8. Кохортна дистрибуција старијег становништва према брачним модалитетима, Попис 2022. (%)

	Неожењен	Ожењен (живе заједно)	Ожењен (не живе заједно)	Удовац	Разведен	Непознато
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
65–69	56,62	38,58	43,53	17,64	49,95	31,66
70–74	27,67	32,14	32,55	23,30	31,50	31,59
75–79	8,99	15,85	13,58	18,72	11,22	12,79
80–84	4,63	9,39	7,07	20,37	5,16	12,79
85–89	1,70	3,42	2,71	14,41	1,86	7,27
90–94	0,37	0,57	0,56	4,83	0,30	2,94
95+	0,03	0,04	0,00	0,72	0,03	0,98
	Неудата	Удата (живе заједно)	Удата (живе заједно)	Удовица	Разведена	Непознато
Укупно	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
65–69	42,77	45,34	51,25	20,21	41,87	21,91
70–74	29,44	32,94	31,57	25,65	31,40	25,14
75–79	13,22	13,48	10,85	20,02	13,45	14,90
80–84	8,70	6,30	4,43	18,82	8,21	18,81
85–89	4,53	1,71	1,54	11,35	3,93	12,53
90–94	1,13	0,22	0,32	3,47	0,99	5,52
95+	0,21	0,01	0,05	0,49	0,15	1,19

Најочигледнији полни јаз у апсолутним бројевима срећемо код брачног модалитета „удовац” и „удовица”¹¹, јер су апсолутне разлике најдрастичније. Укупан број пописаних удовица 2022. године је био 417 951, док је број удоваца 112 865. Код старијих лица која нису склапала брак, као и код оних који јесу у браку, невезано да ли живе заједно са партнером или не, број жена је био у сваком случају мањи, док је код удовица њихов број за 3,7 пута већи у односу на број удоваца. Овде се посебно испољава дејство различитих вероватноћа доживљења, јер је полна несразмера у смртности становништва пренаглашена код старијег становништва које је изгубило брачног партнера услед смртног случаја. Осим што се код овог обележја први пут примећује већи број жена, постоји још један образац који није карактеристичан за претходно обрађене модалитета, пошто се само код удовица и удоваца удео у свакој сукцесивној старости повећава, док се код осталих модалитета смањивао. Ова инверзна тенденција је логична последица пораста смртности са старашћу, па се преваленција удовиштва са годинама стабилно повећава. Код жена, већ у старости од 65–69 година је готово свака трећа удовица (31,14%), док се код мушкараца сличне вредности срећу тек у старости од 80–84 година (33,51%). Већ у следећој старосној групи, половина мушкараца су већ била у браку, али им се супруга преминула, док је 83,42% свих жена исте старости у статусу удовице. Дате релације се могу посматрати и кроз кохортну перспективу која открива по први пут релативну уједначеност код мушког и женског становништва јер је између сукцесивних кохорти удео „распоређен” прилично уједначено, а тек код старијих од 85 година осетније опада.

¹¹ О вишеструким неправдама које удовице проживљавају, видети Бобић, Драгишић Лабаш (2020).

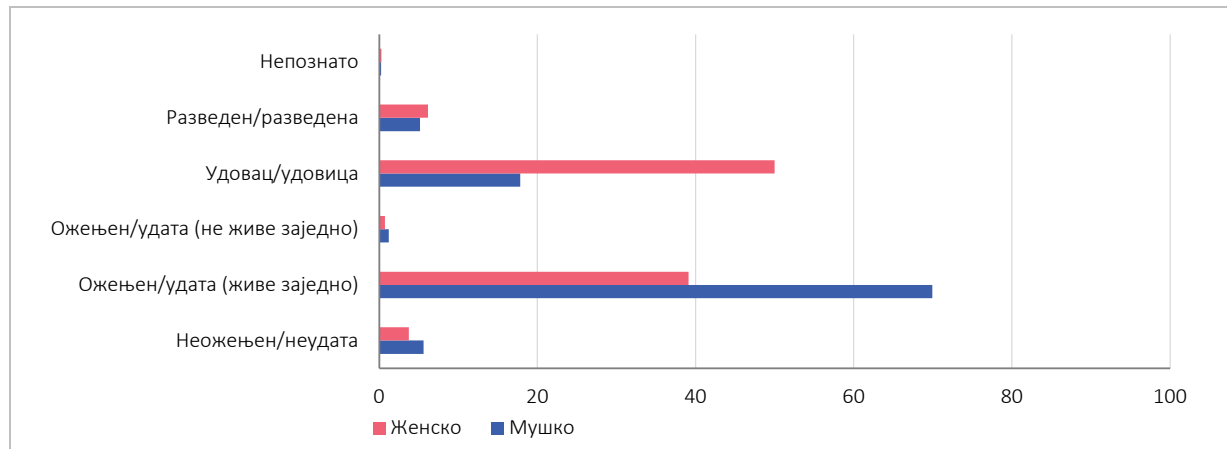
Табела 4.9. Дистрибуција старијег становништва према брачном статусу, Попис 2022.

	Неожењен	Ожењен (живе заједно)	Ожењен (не живе заједно)	Удовац	Разведен	Непознато	Укупно
65–69	8,72	73,96	1,45	8,62	7,05	0,20	100
70–74	5,13	74,24	1,31	13,72	5,36	0,24	100
75–79	3,22	70,60	1,05	21,26	3,68	0,18	100
80–84	2,40	60,57	0,79	33,51	2,45	0,27	100
85–89	1,83	45,99	0,63	49,39	1,84	0,32	100
90–94	1,58	30,64	0,52	65,58	1,18	0,51	100
95+	0,97	18,01	0,00	78,70	0,97	1,36	100

	Неудата	Удата (живе заједно)	Удата (живе заједно)	Удовица	Разведена	Непознато	Укупно
65–69	4,92	54,64	1,13	31,14	7,98	0,19	100
70–74	3,78	44,35	0,78	44,16	6,69	0,24	100
75–79	2,95	31,52	0,46	59,85	4,97	0,25	100
80–84	2,54	19,25	0,25	73,57	3,97	0,41	100
85–89	2,48	9,84	0,16	83,42	3,57	0,52	100
90–94	2,16	4,52	0,12	89,26	3,14	0,80	100
95+	2,87	1,90	0,13	90,46	3,40	1,24	100

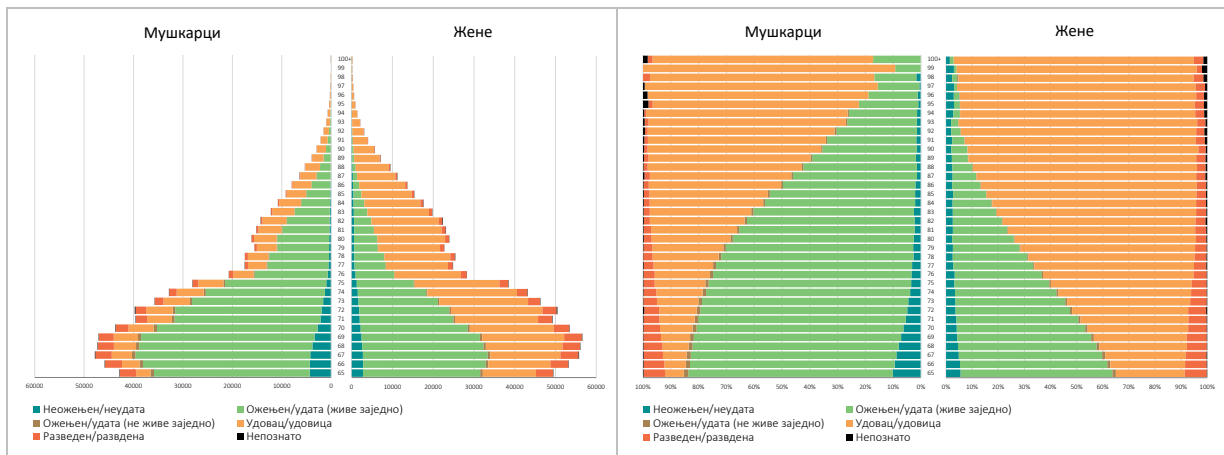
Демографске карактеристике разведеног старијег становништва имају доста сличности са онима који нису ступали у брак (графикон 4.17). Уколико поредимо са неожењенима, број мушкараца је приближно сличан и износи 32 605, мада је осетно више разведених старијих жена (51 690) у односу на неудате. Удели у укупном старијем становништву према брачном статусу такође личе (удели неожењених и разведених износе 5%), док код жена постоји разлика јер је више разведених жена (6,2%) у односу на неудате (3,7%). Док се код разведених мушкараца удели смањују са старашћу у односу на друга брачна обележја, код жена постоји извесна стабилност у уделима. Посматрано према кохортним уделима, запажамо да сваки други мушкарац који је разведен припада најмлађој групи старог становништва (65–69), док је код жена тај удео 41,87%. Удели за старосну групу 70–74 готово су идентични (35%), а са вишим старостима ови удели брзо опадају.

Графикон 4.17. Дистрибуција старијег становништва према брачним модалитетима, Попис 2022.

Општи је закључак да су брачна обележја старосно и полно детерминисана, јер је брак „резервисан“ за мушкарце, док је удовиштво женска судбина. Ово се посебно уочљиво види на брачној пирамиди према појединачним старостима (графикон 4.18) која јасно показује да мушко и женско становништво у старости након 65 година има појачано несразмерну брачну структуру. Ови односи се даље пропагирају на многе друге како демографске карактеристике, тако и бројне социјалне и економске одреднице. Различито искуство старења у великој мери је одређено и неједнаким брачним обележјима старог становништва, па док мушкарци у великој мери проводе старост у брачној заједници, код старијих жена је губитак партнера готово извесна животна ситуација. Усамљеност и изолација које прате живот без партнера су много чешћи код старијих жена, па не чуди да је према интегралном индикатору индекса активног старења старије становништво у Србији на самом дну европских земаља по питању менталног здравља, а ово се посебно односи на старије жене (Kharitonova, 2016). Уз то, економска моћ старијих жена је диспропорционално нижа у односу на мушко становништво, јер су према свим показатељима материјални изгледи код женског старијег становништва неповољнији у односу на мушко. За разлику од образовне структуре, где улазак беби-бум генерација у старије становништво „поправило“ образовне нивое у односу на претходни попис, код брачне структуре примећујемо одржавање сличних релација.

Графикон 4.18. Брачна пирамида старијег становништва, Попис 2022. (укупно и %)

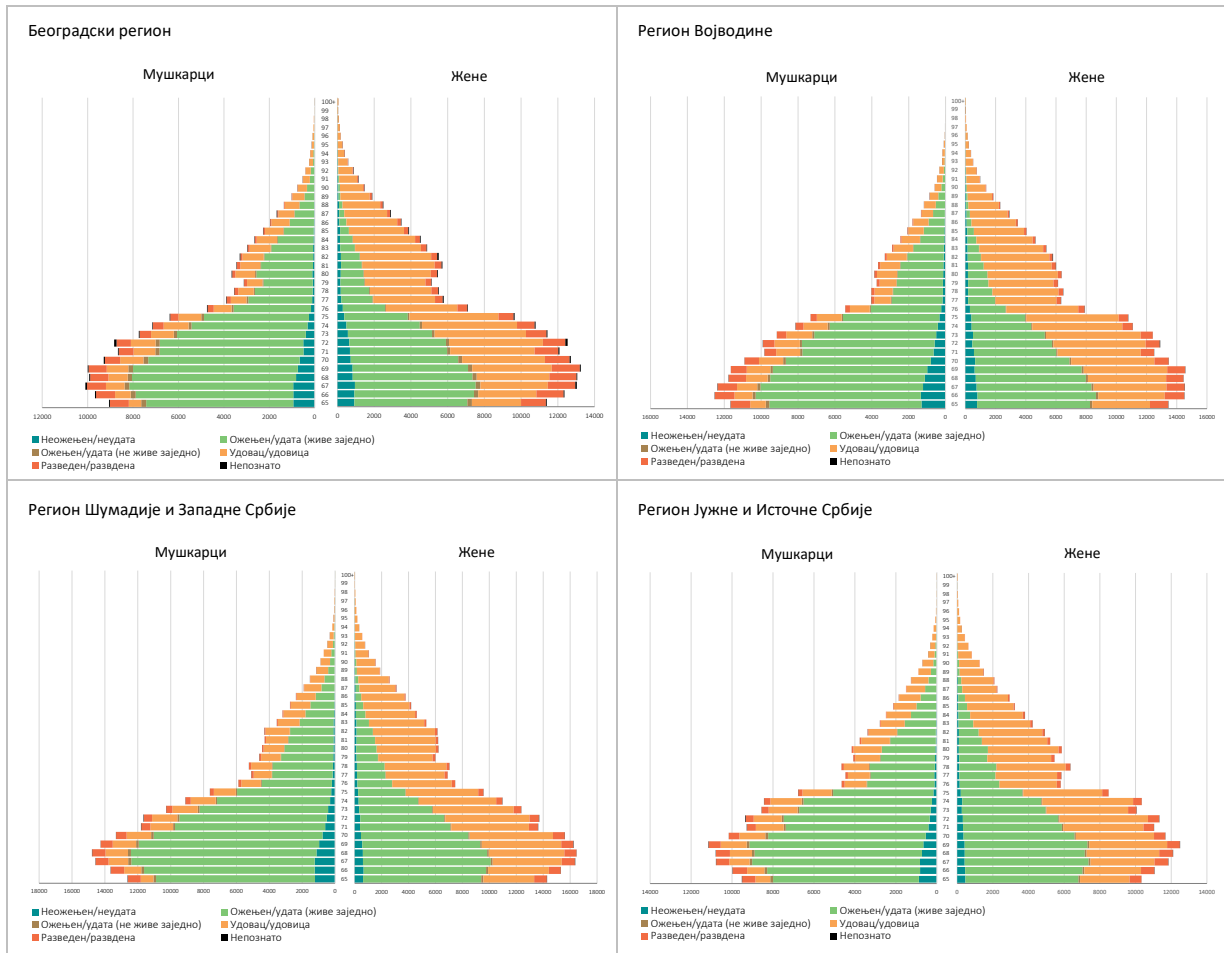

Пошто одређени модалитети брачне структуре битне детерминанте квалитета живота у старости (Moudi et al., 2020, Wang, Yi, 2023), узевши различите регионалне карактеристике старијег становништва, истраживачки је оправдано увести и просторну димензију у анализу. Испитивање брачне структуре на нижем територијалном нивоу од републичког (табела 4.10), показује да ипак не постоје велике регионалне разлике, што говори о стабилности уочених образаца и „истрајних“ полних диспропорција. Регион са највећим уделом неожењених је Војводина (6,84%), док је у Региону Јужне и Источне Србије овај проценат најнижи (4,49%). Најмања разлика међу половима је у Београдском региону, и процентуални, нешто је мање жена које су дочекале старост ван брака (5,07%) у односу на 5,83% у Београдском региону. Врло високи удели старијих мушкараца који су венчани и живе са супругом је забележен у свим регионима и креће се од највиших 71,87% у Региону Шумадије и Западне Србије, до најнижих у Региону Војводине (68,51%).

Табела 4.10. Дистрибуција брачних обележја по полу и регионима, Попис 2022.

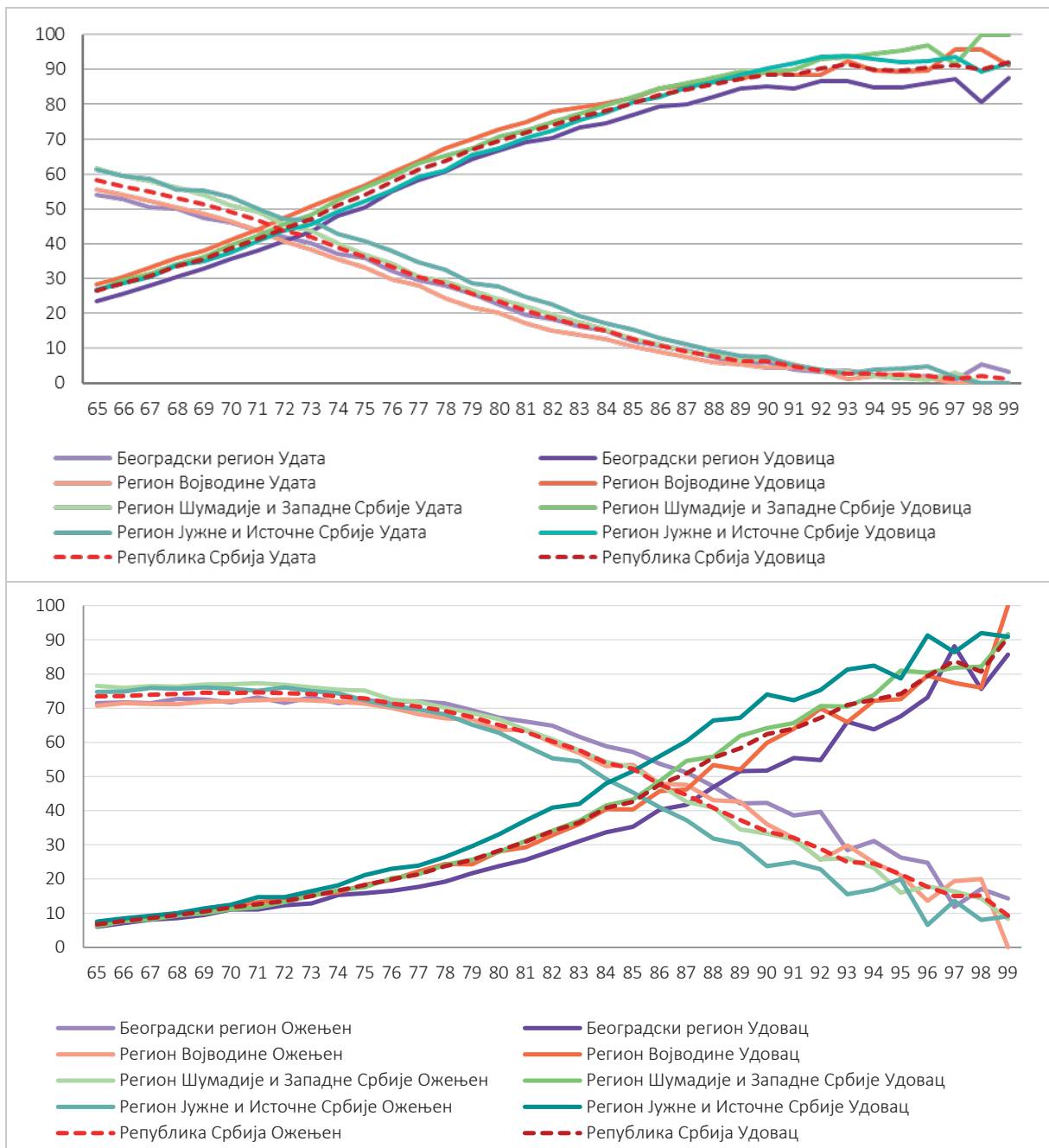
	Неожењен	Ожењен (живе заједно)	Ожењен (не живе заједно)	Удовац	Разведен	Непознато
Београдски регион	5,83	69,21	1,87	16,04	6,47	0,58
Регион Војводине	6,84	68,51	1,16	17,23	6,13	0,12
Регион Шумадије и Западне Србије	5,33	71,87	0,97	17,62	4,08	0,14
Регион Јужне и Источне Србије	4,49	69,75	0,98	20,42	4,23	0,12
Регион Косово и Метохија
	Неудата	Удата (живе заједно)	Удата (живе заједно)	Удовица	Разведена	Непознато
Београдски регион	5,07	36,55	1,19	47,34	9,17	0,67
Регион Војводине	4,06	36,27	0,64	52,45	6,37	0,20
Регион Шумадије и Западне Србије	3,01	41,34	0,52	50,48	4,50	0,15
Регион Јужне и Источне Србије	2,77	42,44	0,53	49,36	4,79	0,12
Регион Косово и Метохија

Када упоредимо са женским становништвом, највеће разлике су у Београдском региону, где је од укупног броја жена 36,55% удато, односно Региону Војводине са 36,27%. Нешто веће уделе удатих жена запажамо у јужним регионима, па је у Региону Шумадије и Западне Србије 41,34% старијих жена у браку, док је највећи удео у Региону Јужне и Источне Србије са 42,44%, тако да су у овим регионима и разлике између полова нешто мање. Веће разлике у северним регионима се могу повезати са већим уделом неожењених код мушког становништва у Региону Војводине, односно нешто либералним обрасцима по питању брачности у Београдском региону, што можемо видети из већих удела старијих разведених жена. У Београдском региону су присутни највиши удели разведених, па је 6,47% старијег мушког, односно 9,17% старијег женског прекинуло претходну брачну заједницу правоснажном одлуком суда. Два јужна региона имају дупло ниже уделе разведених жена у односу на Београдски регион. Полна дивергенција осим код старијих по питању оних који су у браку, постоји и код удоваца и удовица, па док је било значајно већих удела старијих мушкараца у браку, много је више старијих жена које су удовице. Највише удоваца је у Региону Јужне и Источне Србије, где је сваки пети старији мушкарац изгубио супругу услед смрти, док је у Београдском региону сваки шести. Са друге стране, у јужним регионима је свака друга жена која је старија од 64 године удовица, док постоје нијансиране разлике у Београдском региону (47,34%), односно Региону Војводине (52,45%). Дате уочене правилности у патернима брачности се врло јасно осликавају и преко старосних пирамида (графикон 4.19) које откривају стабилне релације у свим регионима.

Графикон 4.19. Брачна пирамида старијег становништва, по регионима, Попис 2022.

Да би се адекватно испратиле промене које настају са старашћу код становништва које има 65 и више година и живи у асоцијацији са партнером, односно изгубило је особу са којом је било у браку, упоређени су удели ожењених/удатих и удоваца/удовица (графикон 4.20). Чини се да је општа тенденција да се код мушког становништва удели ожењених и удоваца „сусрећу” у знатно дубљим старостима него што је то случај код женског становништва. За Републику Србију, удео мушкараца који су у браку и оних који су изгубили супругу има сличне вредности (то тачно 47,63%) у старости од 86 година. То сведочи о дугом периоду старости (чак 21 годину) коју већи део старијих мушкараца проведе у браку. Код жена постоји дијаметрално другачији образац, јер је „пресек” удела удатих и удоваца много раније у „животном циклусу” старијих жена. Тако да већ са 72 година има више оних жена које су изгубиле супруга (44,45%) него оних које су у браку (43,81%), што је само 7 година након формалног уласка у старије женско становништво.

Графикон 4.20. Процентуални удели по појединачним старостима удатих и удовица (горе) и ожењених и удоваца (доле), Република Србија и региони, Попис 2022.

Уколико се посматрају констелације између ожењених/удоваца и удатих/удовица на нивоу региона (графикон 4.20), појављују се различите трајекторије брачности старијих које делимично одступају од републичког просека. У Београдском региону тек у старости од 88 година има више удоваца него ожењених (око вредности од 47%), што се објашњава чињеницом да је очекивано трајање живота жена у овом региону највише у односу на друге регионе (РЗС, 2023¹²). Региони Војводине и Шумадије и Западне Србије имају готово исте вредности као и национални ниво (у старости од 86 година по 47%), али су у Региону Јужне и Источне Србије нешто другачије вредности – у старости од 84 године је готово подједнак удео мушкараца који су ожењени (49,24%), односно удовци (47,95%). Када је женско становништво у питању, вредности овог показатеља се крећу од 71 године у Региону Војводине, колика је старост 43,58% удатих и 44,10% удовица, што рефлектује најниже очекивано трајање живота мушког становништва у односу на остале регионе (РЗС, 2023).¹³ У републичком просеку је Регион Шумадије и Западне Србије, где је једнаки удео (45%) жена које су удате, односно удовице у старости од 72 године. Жене су минимално старије у Београдском региону, где са 73 година, има 40,04% удатих и 43,52% удовица, као и у Региону Јужне и Источне Србије, где је старост иста само се удели разликују.

Табела 4.11. Брачна структура старијег становништва према типу насеља, Попис 2022. (укупно и %)

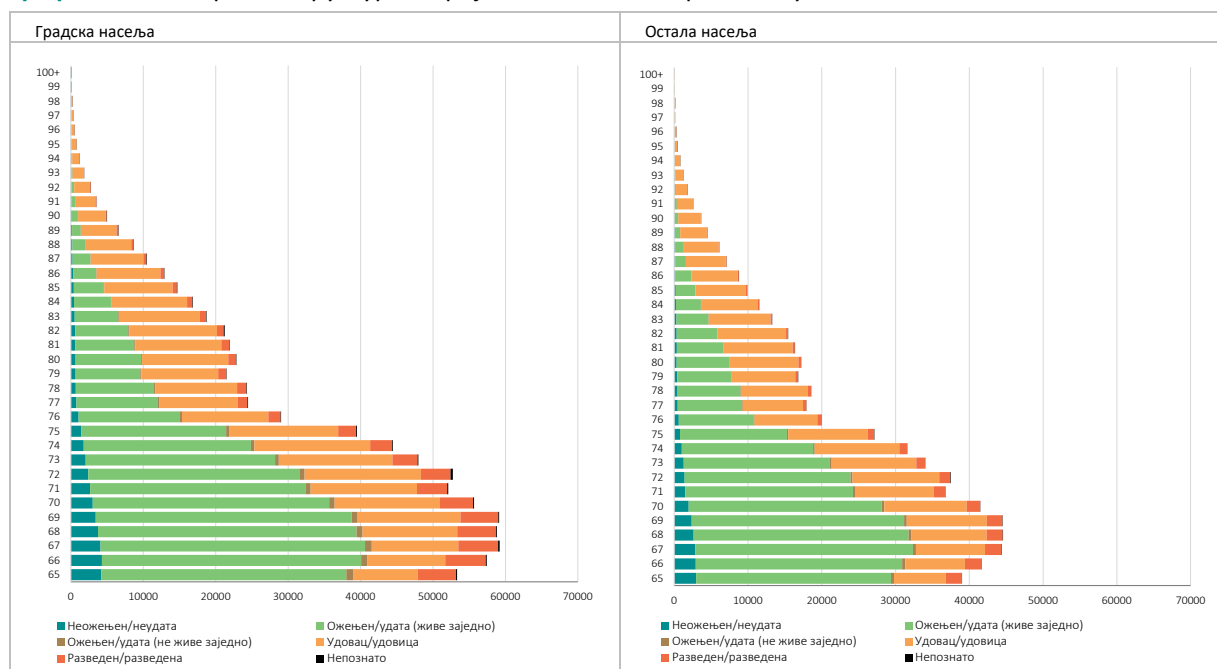
	Неожењен/ неудата	Ожењен/удата (живе заједно)	Ожењен/удата (не живе заједно)	Удовац/ удовица	Разведен/ разведена	Непознато
Градска насеља	40783	433719	9473	302842	61432	2991
%	4,79	50,95	1,11	35,58	7,22	0,35
Остала насеља	25965	335799	4219	227974	22863	795
%	4,20	54,37	0,68	36,91	3,70	0,13

Брачне карактеристике старијег становништва могу се посматрати и у зависности од типа насеља у којем је становник пописан, тако да можемо пратити разлике између урбаних и руралних простора (табела 4.11). На основу података последњег пописа становништва, постоје одређени брачни модалитети који су слични (неожењени/неудате, удовци/удовице), али постоје и они са разликама (ожењени/удате и разведени/разведене). И у градским и у осталим насељима удео старијих који нису ступали у брак износи мало више од 4%, мада се апсолутни бројеви осетно разликују. Док је пописано 40 783 становника преко 64 године који живе у урбаним срединама који су неожењени или неудате, у осталим насељима је тај број 25 965. Већ је наглашено да је ова група старијих становника потенцијално вулнерабилна због чињенице да нема могућност помоћи брачног партнера како у свакодневним рутинским пословима, тако и у случају веће медицинске кризе. Други модалитет који има сличне уделе јесу удовице и удовци, па је 35,57% старијих којима је преминуо супружник из градских насеља, а 36,91% старијих из осталих насеља, што је апсолутно 302 842, односно 227 974. Као и у претходном примеру, и ови старији становници се суочавају са изазовима у старости који су мултипликовани чињеницом да највероватније старе сами, само што је у овом случају отежавајућа околност то што су изгубили партнера, што само по себи може бити морталитетни ризик (Elwert, Christakis, 2008; Brenn, Ytterstad, 2016; Katsiferis et al, 2023).

¹² <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/18050202?languageCode=sr-Cyrl&displayMode=table&guid=c8b2b70d-a349-48dc-9dc6-5ca751b673fd>

¹³ Исти онлајн подаци као и у претходном примеру.

Графикон 4.21. Брачна структура старијег становништа према типу насеља, Попис 2022.

Нешто веће разлике постоје између различитог типа насеља код старијих који су у браку, оних који живе заједно и оних који су фактички растављени. Сваки други становник стар 65 и више година у градским насељима живи у браку, док је код осталих насеља то нешто чешће (54,37%). Преточено у апсолутне бројеве, то је 433 719 старијих у браку из градских и 335 799 из осталих насеља. Ипак, највећа процентуална разлика је код разведених којих је доста више у градским насељима (61 432 или 7,22%) у односу на остала насеља (22 863 или 3,70%), што делимично открива „непопуларност” развода у насељима неградског типа. Слично као и код старијих ван брака и обудовелих, и категорија разведених старијих може имати ризикантна обележја по здравље, поготово код становника који су дуго растављени (Sbarra, Nietert, 2009; Robards et al. 2012). Истраживања на примеру Србије показују да би 2011. године мушко становништво старости 65–69 година у браку имало очекивано трајање живота 14,8 година, а женско 17,4, док би они ван брака живели краће (мушкарци 10,7, а жене 17 година), откривајући јачу протективну улогу брака код мушког становништва (Маринковић, 2016).

4.2.1 Старији кохабитанти

Питање о фактичком брачном статусу спада у ред допунских обележја, дакле оних која нису предвиђена као обавезни елементи пописнице, већ је државама остављено да у зависности од потреба дато питање интегришу у пописни упитник. Републички завод за статистику већ два пописна циклуса сакупља питања о карактеристикама кохабитација, тако да је створена статистичка грађа о старијим становницима која се може поредити у последњих 11 година, како би се испратиле евентуалне промене. Наиме, ако се упореди са анализом из претходног пописа када је било пописано 12 433 лица старости 65+ година која су живела у невенчаној вези (Девеџић, Стојилковић, 2015), број старијих кохабитаната је порастао за 60%. Осим што је дошло до апсолутног повећања старије популације из које се „црпи” ова категорија становништва, потребно је нагласити и да су старије генерације, посебно млађе (беби-бумери) одрасле у релативно либералном социјалистичком друштву. Теоријски оквир изучавања кохабитација се ослања на теорију друге демографске транзиције, са посебним освртом на ванбрачна рађања. Узевши да код старијег становништва

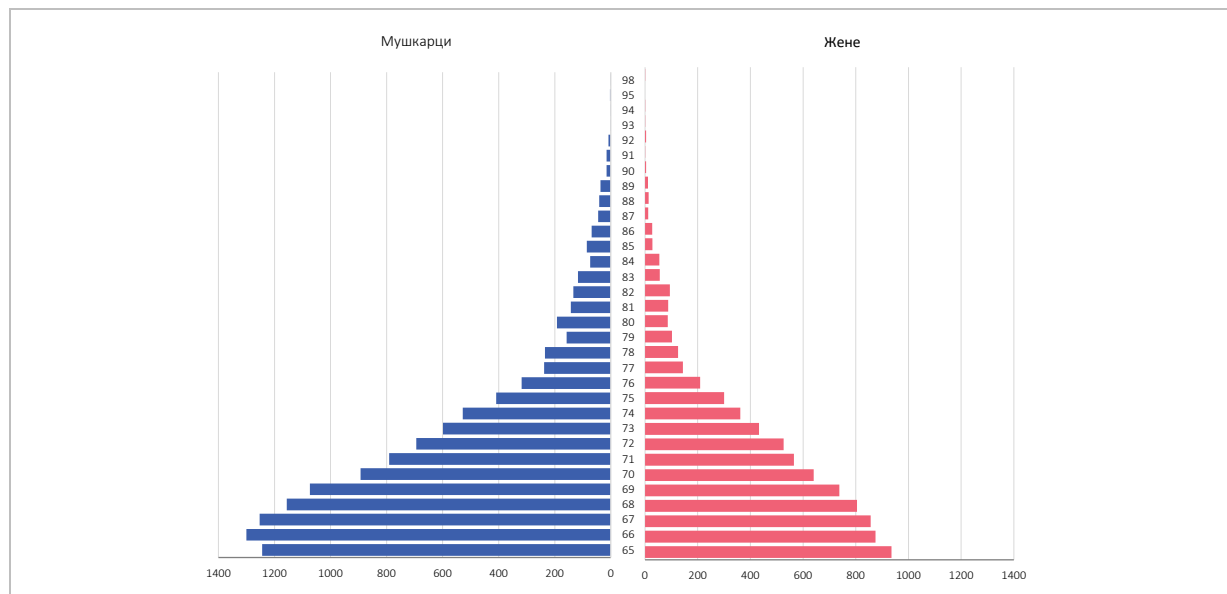
кохабитације немају прокреативну улогу, иако су је можда имале у прошлости, улога овог брачног модалитета је функционално другачија. Како Петровић (2011) наводи на основу екстензивне анализе брачности становништва у постсоцијалистичким земљама, карактеристика кохабитација у Србији је да представљају увод у брак, али и да постоји претпоставка да ће расти број оних које нису последица депривације већ личног избора.

Табела 4.12. Старији кохабитанти, према полу старости и уделу мушкараца, Попис 2022.

	Укупно	65–69	70–74	75–79	80–84	85–89	90+
Укупно	19971	10238	6031	2238	1038	369	57
Мушко	11872	6027	3505	1358	660	277	45
Женско	8099	4211	2526	880	378	92	12
Удео мушкараца	59,45	58,87	58,12	60,68	63,58	75,07	78,95

Приликом анализе старијих кохабитаната (табела 4.12), од укупног броја свих старих 65 и више година који су током Пописа 2022. године изјавили да живе у ванбрачној заједници (19 971 становника), диспропорционално је више мушкараца, с тим што се њихов удео у укупном броју континуирано повећава са старашћу. Ово је последица познатог обрасца по којем су мушкарци често нешто старији од жена приликом склапања (невенчаних) заједница. Иако није ограничено само на мушкарце, реално је претпоставити да је један број њих у кохабитацији са партнеркама које су млађе од 65 година. Такође, евидентно је да млађе старосне групе старих у већем броју практикују овај тип брачне форме, јер је удео становника старости 65–74 године нешто више од 80% свих кохабитаната. Детаљнији приказ података путем популационе пирамиде (графикон 4.22) даје полну несиметричност јер је приметно старосно „(не)слагање” између кохорти, па као и у Попису 2011. године, постоји старосна „конекција” (Девеџић, Стојилковић, 2015) између мушкараца и жена тако да мушкарци бројчано одговарају броју жена које су млађе пет година.

Графикон 4.22. Популациона пирамида старијих кохабитаната, Попис 2022.

Табела 4.13. Старији кохабитанти према старости, полу, типу насеља и регионима, Попис 2022.

Регион	Тип насеља	Пол	Укупно	65–69	70–74	75–79	80+
Београдски регион	Градска	Мушко	2527	1237	791	286	213
		Женско	1681	869	547	165	100
	Остала	Мушко	539	291	161	53	34
		Женско	351	200	102	34	15
Регион Војводине	Градска	Мушко	2587	1297	748	295	247
		Женско	1823	918	553	222	130
	Остала	Мушко	1463	770	408	168	117
		Женско	1059	541	321	141	56
Регион Шумадије и Западне Србије	Градска	Мушко	1222	639	365	125	93
		Женско	776	420	244	73	39
	Остала	Мушко	1178	612	330	146	90
		Женско	758	417	226	73	42
Регион Јужне и Источне Србије	Градска	Мушко	1213	654	328	143	88
		Женско	825	430	271	80	44
	Остала	Мушко	1143	527	374	142	100
		Женско	826	416	262	92	56
Регион Косово и Метохија		
Укупно			19971	10238	6031	2238	1464

Уколико у анализу старијих кохабитаната осим пола и старости укључимо и податке о типу насеља и региону (табела 4.13), добијамо комплетнију слику о распрострањености и демографским особинама старијих невенчаних становника. Највећи број мушкараца и жена кохабитаната (и то у свим старостима у односу на друге регионе) живи у градским насељима Војводине, а необичност је и то што чак и у осталим насељима има више старијих у невенчаним заједницама него у насељима градског типа у регионима Србија – југ. Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије имају врло сличне апсолутне вредности по свим испитиваним критеријумима ванбрачних заједница старијих становника. Због специфичних величинских односа између насеља (не)градског типа у Београдском региону, забележена је значајно већа распрострањеност ванбрачних заједница код становништва које живи у градским насељима. У просеку, коефицијент маскулинитета показује да је број мушкараца за половину већи од броја жена и у градским и у осталим насељима свих региона (1 470). Најмање разлике у бројности између полова су Региону Војводине (1 419 за градска и 1 381 за остала) и у Региону Јужне и Источне Србије (1 470 за градска и 1 383 за остала), док у остала два региона постоје још веће полне диспропорције (Београдски регион 1 503 за градска и 1 535 за остала и Регион Шумадије и Западне Србије 1 574 у градским и 1 554 у осталим). Општи је закључак да како је код старијег мушког становништва преваленција живота у браку већа, исто важи и за живот у ванбрачној заједници у односу на женско становништво.

4.3 ЕКОНОМСКЕ СТРУКТУРЕ СТАРИЈИХ

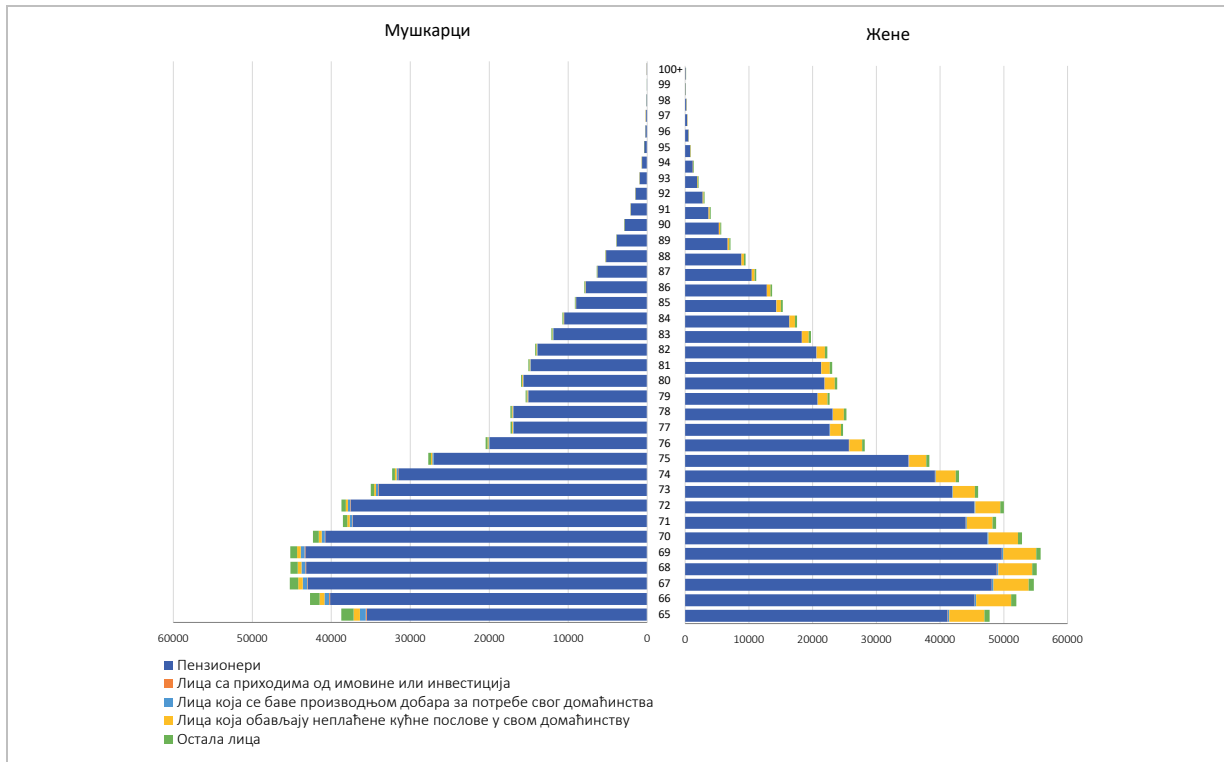
Приликом анализе економских структура најчешће се полази од поделе становништва на предрадни, радни и пострадни контингент, а старије становништво припада последњој групи оних који су завршили свој радни век. У прошлости, када је доминирао примарни сектор делатности, активност старијих је била везана за пољопривреду, а старији су у условима непостојања социјалног и пензионог осигурања били принуђени да раде до дубоке старости. Иако су, захваљујући наглашеном традиционализму и патријархату, имали неформалну помоћ породице, у претежно аграрним друштвима, старији су остајали дуже активни. Преласком са пољопривредне на индустријску производњу која је била праћена модернизацијом друштвених односа, нуклеаризацијом породице и миграцијама усмереним ка растућим градовима, дошло је и до увођења обавезног социјалног, пензионог и инвалидског осигурања. Законско право на пензионисање постаје доступно све већем броју радника који су били запослени код послодаваца или су радили у оквиру самосталне делатност, а уведе се и пољопривредне пензије. Симултано са процесом демографског старења дошло је до новог феномена, а то је све масовније пензионисање старијих становника. Ипак, уколико бисмо покушали да пратимо категорију „пензионера“ кроз пописе, наишли бисмо на методолошке препреке, јер су у пописима пре 2011. године они били сврставани (и нумерички исказани) у оквиру категорије „становништво са личним приходима“, поред активних и издржаваних. Последња два пописа практикују дихотомну поделу на активне и неактивне, где се природно налазе и пензионери као посебна категорија. Пошто је ревидирана методологија Анкете о радној снази, и у попису су коришћене комплементарне дефиниције, па приликом пописивања максимална старосна граница није дефинисана јер становници могу да буду активни и након што изађу из радног контингента, односно након старости од 65 година која „дели“ радни и пострадни контингент. Такође, сада се за економски неактивно становништво користи синоним – становништво „ван радне снаге“, и чине га лица која нису испуњавала критеријум за укључивање у запослено или незапослено становништво. То значи да од 24. до 30. септембра 2022. године нису радили нити тражили посао, и нису могли да почну да раде у наредне две седмице уколико би им се указала прилика да почну да раде. У становништво ван радне снаге у које се могу убројати старији становници спадају:

- пензионери,
- лица са приходима од имовине или инвестиција,
- лица која се баве производњом добара за потребе свог домаћинства,
- лица која обављају неплаћене кућне послове у свом домаћинству и
- остала лица (лица која не могу да се разврстају ни у једну од претходно наведених категорија)

Табела 4.14. Економска структура старих 65 и више година, Попис 2022.

	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Пензионери	1336433	318365	339289	377082	301697	...
Лица са приходима од имовине или инвестиција	1762	196	691	594	281	...
Лица која се баве производњом добара за потребе свог домаћинства	7769	552	1294	3609	2314	...
Лица која обављају неплаћене кућне послове у свом домаћинству	70402	8698	20672	22449	18583	...
Остала лица	24892	4859	7742	6317	5974	...
Запослени	25577	7959	6754	7122	3742	...
Незапослени	2020	393	475	628	524	...
Удео						
Пензионери	91,0	93,4	90,0	90,3	90,6	...
Лица са приходима од имовине или инвестиција	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	...
Лица која се баве производњом добара за потребе свог домаћинства	0,5	0,2	0,3	0,9	0,7	...
Лица која обављају неплаћене кућне послове у свом домаћинству	4,8	2,6	5,5	5,4	5,6	...
Остала лица	1,7	1,4	2,1	1,5	1,8	...
Запослени	1,7	2,3	1,8	1,7	1,1	...
Незапослени	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	...

За разлику од претходног пописа становништва 2011. године кад је пописано 1 194 215 старих 65 и више година који су неактивни, последњи попис је забележио 1 4412 58 из исте категорије. Пре 11 година је 86,96% укупног броја старих који имају 65 или више година примало неки вид пензионих бенефиција 2011. године (Девеџић, Стојилковић, 2015), а према најновијем попису из 2022. године, тај удео је порастао на чак 91%, што у апсолутним бројевима износи 1 336 433 пензионера (табела 4.14). Посматрано по регионима, највећи удео пензионера у старом становништву живи у региону главног града (93,4%), док је у осталим регионима тај проценат 90%. Следећа најбројнија економска категорија старих на републичком нивоу су домаћице (70 402), односно лица која обављају неплаћене послове у домаћинству, што значи да су то старије особе које нису стекле право на пензију, са уделом од 4,8%. Њихов најмањи број у апсолутној и релативној вредности је пописан у Београдском региону (2,6%), док је у осталим регионима прилична уједначеност од око 20 000 или 5,5%. Трећа категорија по бројности су запослени стари (25 577), са сличним бројем и уделом као и лица из категорије „остали”. Иако је по 1,7% старијих припало овим категоријама, постоје велике разлике кад се посматрају регионална одступања, па је прилично више старијих запослених у Београдском региону, док је најмање у Региону Јужне и Источне Србије, док је „осталих” најмање у престоници, а највише у Региону Војводине. Остале категорије економске активности старих партиципирају са изузетно ниским уделима, па је мало старијих који живе од прихода од имовине, производње добара за потребе свог домаћинства, а врло је мало и старијих који су прешли старосни лимит од 65 година, а и даље траже посао (2 020 незапослених).

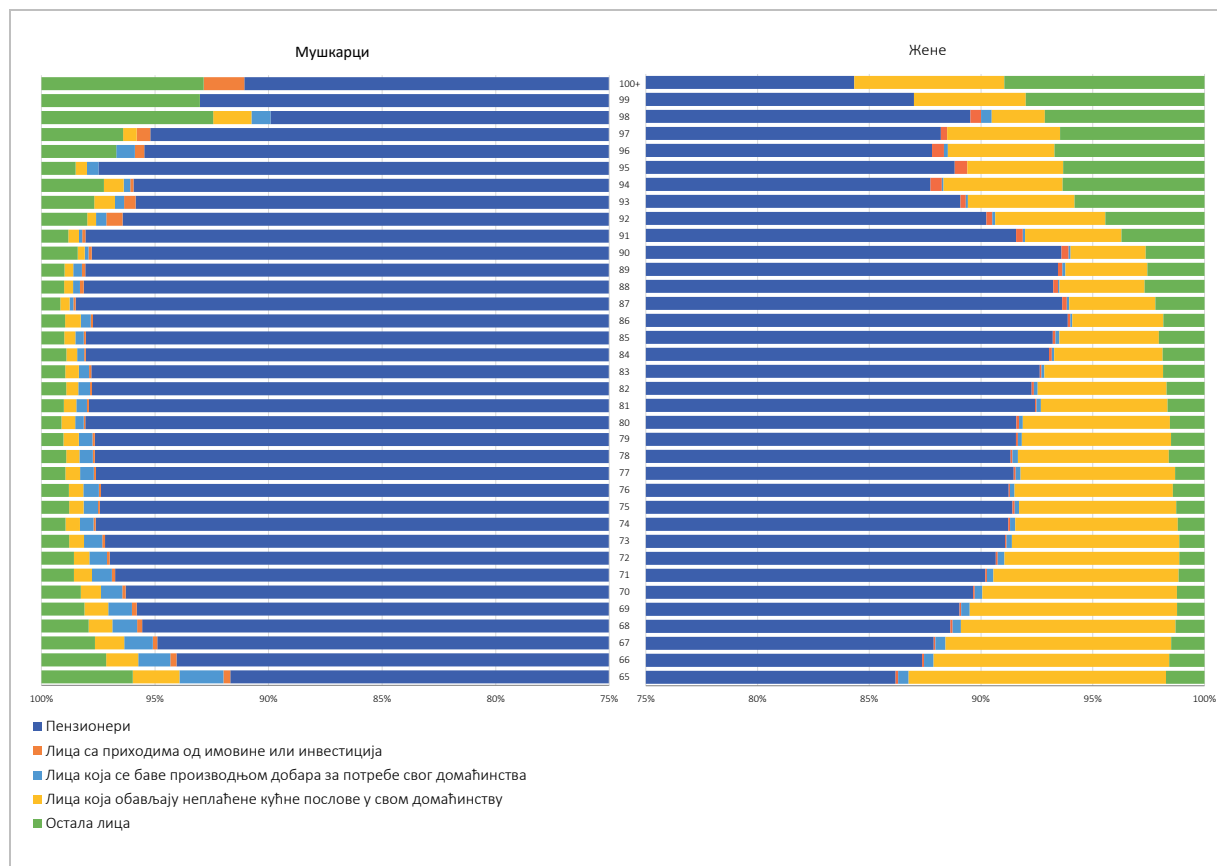
Графикон 4.23. Старосна пирамида старијих неактивних становника, Попис 2022.

Уколико бисмо поредили старосну пирамиду укупног старијег и старијег неактивног становништва, заправо би једине разлике биле у „базу“ пирамиде, јер су најмлађим категоријама старијих концентрисани активни запослени и незапослени, са израженом полном асиметријом јер су дате две групе чешће код мушкараца. Консеквентно, можемо очекивати да се полна диференцијација старог становништва транспонује и на економску (не)активност старијих, али како и код радноспособног становништва постоји родни јаз (Глигоријевић, Стојиљковић Ђњатовић, 2023), последично и код старијег становништва постоје одређене дистинкције (графикон 4.23). Од укупног броја старијих мушкараца (632 830), чак 589 934 су стекли услов за пензију, што говори о изузетно високој покривености старије мушке популације пензионим давањима, чиме се објашњавају осетно ниже стопе ризика од сиромаштва код мушкараца старости преко 64 године у односу на женско становништво изнад исте старости (Стојиљковић Ђњатовић, Тодоровић, Врачевић, 2024). Код женског становништва, од укупног броја оних које имају више од 64 године (836 025), право на пензионе бенефиције је стекло 746 499 жена. Поред тога што је више жена у старом становништву, као више жена пензионера, према попису из 2022. године, у односу на мушкарце је више него дупло припадница женског пола које су се налазиле ван категорије пензионисаног становништва (89 526 старијих жена и 42 896 старијих мушкараца).

Шта се „крије“ у бројевима старијег становништва које није обухваћено пензионим давањима? Код старијих мушкараца је то највећа група запослених јер је 18 315 становника мушког пола наставило да ради након 65 године. Код жена тај број износи само 7 262 становница. Затим, у категорији остала лица се налази око 10 000 мушкараца и њихов апсолутни број је најчешћи код млађих старијих, док изнад старости од 75 година постаје занемарљив. У друге две популационо мале категорије (лица која се баве производњом добара за потребе свог домаћинства и она која обављају неплаћене кућне послове у свом домаћинству) биле су заступљене са по пет и по хиљада старијих мушкараца. Код женског

становништва се ситуација драстично разликује, број жена из категорије домаћица, односно жене које обављају неплаћене кућне послове (64 883 старијих жена) заправо је већи од броја свих старијих мушкараца који (још увек) нису остварили пензионо право. Немали број жена се налази у групи лица која нису могла бити разврстана у остале категорије (12 487), што је мало више у односу на збирни број мушкараца из категорије лица која раде неплаћено или која привређују у оквиру домаћинства. Попис становништва не нуди податке о висини примања, али узевши да су пензиона права доживотна, а уколико урачунамо да је економска самосталност важна за квалитет живота у старости, чини се да су старије жене у подређеном положају у односу на старије мушко становништво.

Графикон 4.24. Структура старијег неактивног становништва, Попис 2022. (%)

Већа економска стабилност мушкараца се може приметити приликом анализе процентуалних вредности, па се као општи закључак може изнети да мушкарци у свим старостима након 65 година имају веће уделе пензионисаног становништва у односу на жене. Посматрамо ли неактивно старије становништво, однос броја пензионера и пензионерки износи 96,2% : 90,2%. Визуелна инспекција графикана 4.24 јасно нам указује да је скоро свака десета млађа неактивна старија жена домаћица, али да се њихов удео са годинама старости смањује. Удели категорије „остало” су код оба пола старијих на сличном нивоу и износе 1,7% код неактивних мушкараца, тј. 1,5% неактивних жена, с тим што код жена овај проценат расте динамичније са старосћу.

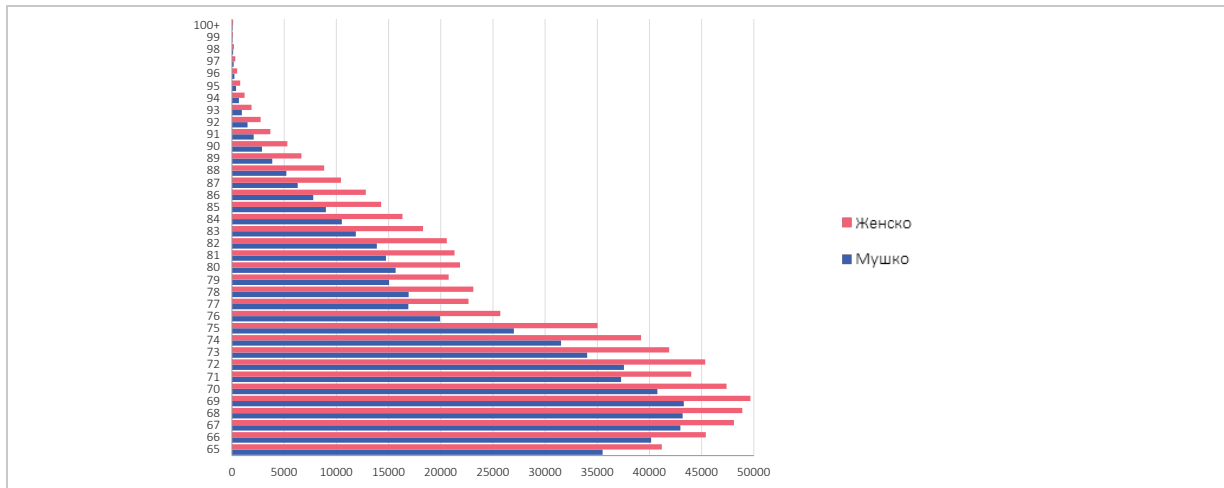
4.3.1 Демографске карактеристике пензионера

Иако је пензионисање феномен новијег датума, значај остваривања пензионих права постаје круцијално питање за појединце који (покушавају да) задовоље законске услове за одлазак у пензију, док истовремено поставља различите изазове креаторима политика. Престанак радне активности након пензионисања је најчешће перманентног карактера, што у условима интензивног старења становништва отвара многа питања, узевши „сазреле“ пензионе шеме. Када се говори о пензионерима, иако су прва асоцијација старији, пут до стицања пензионих права „прелазе“ и они који су млађи од 65 година, али ћемо се ми фокусирати на старије пензионере. Становници кроз задовољавање услова за старосну пензију, наслеђивања права од супружника или због инвалидности могу се наћи у категорији „пензионер – старији од 64 године“. Старосни лимити за добијање пензионих бенефиција нису били полно неутрални у прошлости, и жене су увек имале могућност да раније у односу на мушкарце стекну пензију. Чини се да је та пракса део прошлости, јер у већини земаља постоји тенденција изједначавања старосне границе за пензионисање између мушкараца и жена, а Србија није изузетак. Док је у прошлом веку старост за пензионисање мушкараца била 60 година, а за жене 55 година, уз испуњен услов од 40, тј. 35 година радног стажа, што је била старосна граница која се није мењала готово од успостављања, „игноришући демографске прилике и промене у привредној структури земље“ (Петраковић, 2007), почетак новог миленијума је донео скоковита повишења старости за пензионисање за оба пола. Тако су у 2022. години мушкарци могли да пређу у категорију „пензионер“ са 65 година старости и 15 година радног стажа, док је женама био потребан исти радни век, али нешто ниже године старости (63 године и 4 месеца), док би за једну деценију требало да постоји старосни егал између полова.

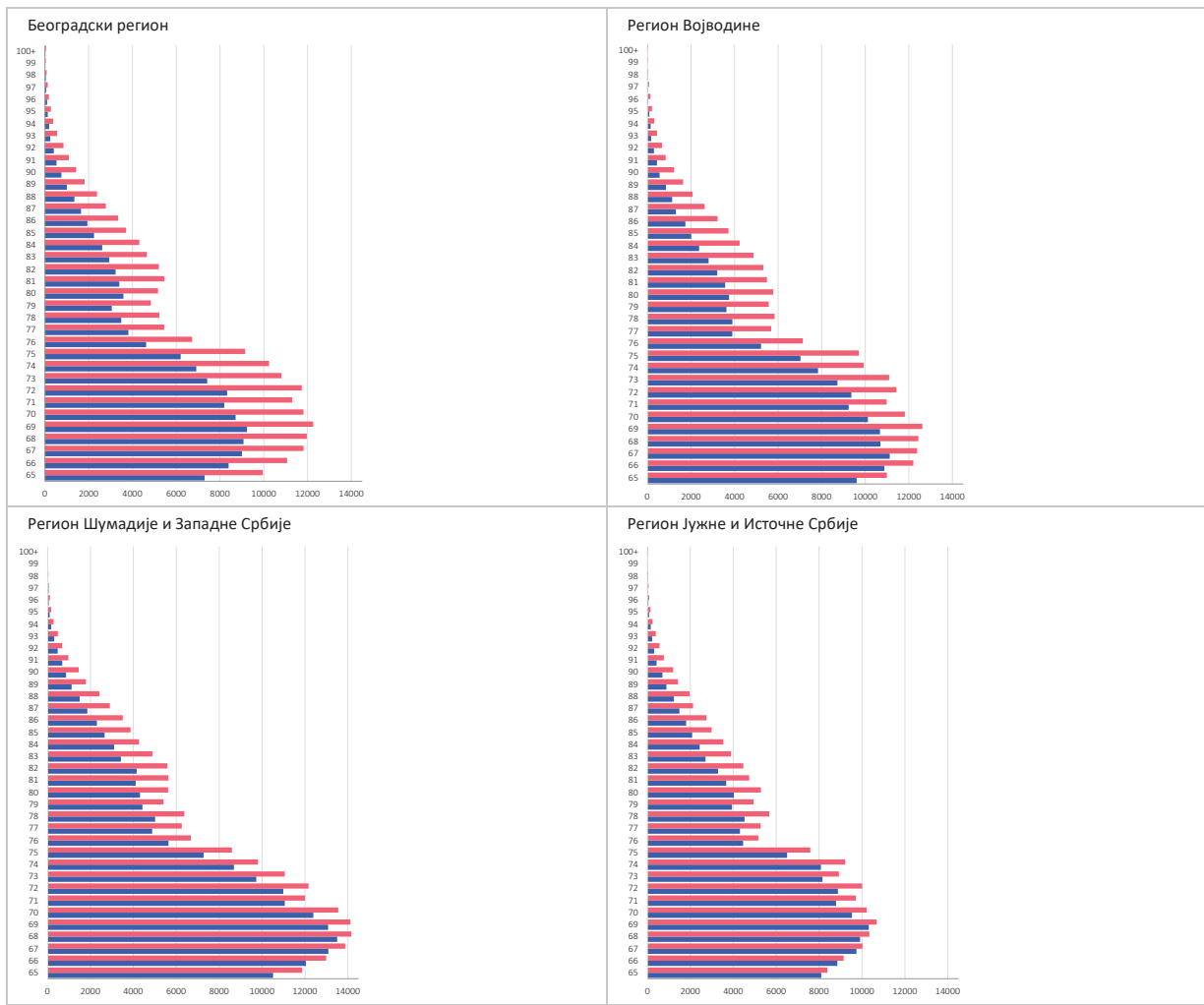
Због велике бројности категорије „пензионера“, намеће се истраживачка потреба да се овом подконтингенту економски неактивних становника посвети посебна аналитичка пажња, па ћемо пензионере посматрати кроз пресек других структура. Такође, ова категорија је имала изузетно динамичан пораст у међупописном периоду јер је број старијих пензионера порастао са 1 038 502 у 2011. години на 1 336 433 у 2022. години, дакле за 28,7%. Можда битнија индикација популационог обима пензионера је та што је број пензионера према Попису 2022. године заправо већи од броја укупног становништва старог 65 и више година које је забележио Попис 2011. године (1 250 316). Процеси који су се одвијали у „пресабирању“ старијег становништва, где је кохортно таласање један од доминантних између последња два пописа, довели су до подмлађивања старије популације, чему се и дугује овако драстично повећање. Док су беби-бумери били у категорији радноспособног становништва 2011. године, број пензионера је био осетно мањи, међутим, са кохортним померањем ове бројне генерације, дошло је и до тектонских поремећаја у броју старијих неактивних, односно броја пензионера као најбројније категорије.

Старосна пирамида пензионера (графикон 4.25) обелодањује „испупчење“ код млађих старих јер од укупног броја пензионера у последњем попису чак 61,5% „припада“ припадницима беби-бум генерације, а посматрано по полу 59,6% мушкараца и 64,0% жена пензионера су рођени између 1947. и 1956. године. Нешто старија кохорта од беби-бумера је рођена за време Другог светског рата, пензионери који су 2022. године имали између 77 и 81 године, па се на старосној пирамиди читава као „крња“ генерација. Пензионери у деветој и десетој деценији старости су бројчано врло мала група, а позивајући се на претходне закључке о значају ковид-кризе током прве две године друге деценије 21. века, добијамо утисак да би њихов број био нешто већи да није било пандемије као екстерног фактора старосне структуре.

Графикон 4.25. Старосна пирамида пензионера, Република Србија, Попис 2022.

Графикон 4.26. Старосна пирамида пензионера, по регионима, Попис 2022.

■ Женско ■ Мушко

Анализа старосне структуре према регионима (графикон 4.26) открива да постоје одређене (не)уједначености између региона према старосној композицији пензионера, а издвајамо малу варијацију удела беби-бум генерације. Наиме, у Београдском региону је најмање пензионера из ове генерације (60,8%), док је у регионима Војводине и Шумадије и Западне Србије тај удео нешто већи (62%), а у Региону Јужне и Источне Србије износи 61,2%.

Пошто је старо становништво оквир из којег анализирамо карактеристике пензионера у Србији, очекивано је да процеси који се дешавају у старијем становништву буду одреднице и демографских обележја пензионера. Како је процес подмлађивања старих имао и упечатљив ефекат на бројност пензионера и њихову старосну дистрибуцију између два пописа, последично и односи који постоје између полова у укупном броју старих би требало да (бар делимично) важе и за пензионере и пензионерке. Овде је неопходно нагласити чињеницу да пензионисање дуго није било „резервисано“ за жене у масовнијим бројевима, што је директна последица традиционалне фаворизације мушке радне снаге на тржишту рада. Особеност социјалистичког режима у Југославији је била прилична уједначеност мушке и женске активности, што се данас преноси на односе у бројевима пензионера.

На основу података из табеле 4.15, потврђујемо сумњу да бројчана доминација жена у укупном старом становништву није изолован феномен, већ да и код пензионисаног старијег становништва не постоји бројчана уравнотеженост између полова. У укупном броју пензионера, жене партиципирају са 55,9%, док између региона постоје приличне разлике. Највећи удео жена пензионера је у Београдском региону, где од укупног броја пензионисаних лица скоро $\frac{3}{5}$ чине пензионерке, а нешто више вредности од просека постоје и у Региону Војводине. Са друге стране, у регионима Србија – југ постоји мања дискрепанца између броја пензионера и пензионерки, па је код Региона Шумадије и Западне Србије тај однос 54% жена пензионера, а у Региону Јужне и Источне Србије је најнижи и износи 53,7%. Ови односи се значајно мењају са старашћу, а правило је да што је популација старија, то је мањи удео мушкараца пензионера, што је последица специфичне стопе морталитета по старости и полу.

Најнижа вредности односа између броја пензионера и пензионерки је евидентиран у старосној групи 65–69 година и износи 53,3% : 46,7%. Свака сукцесивна старија група показује веће полне дисбалансе, да би код најстаријих категорија становништва $\frac{2}{3}$ популације пензионера биле жене. Уколико укључимо регионалну компоненту, приметимо да у Београдском региону у свим старостима живи више пензионерки од пензионера у односу на републички просек. У Региону Војводине оваква констатација такође важи, с тим што се разлике са старашћу повећавају у односу на просек. Поредећи Регион Шумадије и Западне Србије са вредностима за Републику Србију, примећујемо да су у свим старостима ниже, посебно у старијим, а сличан закључак важи и за Регион Јужне и Источне Србије, где су чак у старости 65–69 година бројеви мушкараца и жена пензионера готово изједначени.

Податке о односу броја пензионерки и пензионера рефлектује и коефицијент феминитета, који показује вредности изнад 1 000 у свим регионима. Највећу полну неуједначеност видимо у Београдском региону, где износи 1 445 (што значи да је број жена пензионера за готово половину већи од мушкараца), и Региону Војводине са 1 316, док друга два региона имају нешто ниже вредности, око 1 160. Мање „драстична“ ситуација је код беби-бум генерације, али се већ примећене разлике и код њих пропадају. На подручју главног града живи 1 376 пензионерки на 1 000 пензионера, а у Региону Војводине 1 197. Најмање разлике су у регионима Србије – југ и износе 1 093 за Шумадију и Западу Србију и 1 079 за Јужну и Источну Србију. Закључци на основу вредности ових показатеља су релевантни приликом анализе још једне битне димензије, тј. оне према типу насеља, поготово што је у резултатима прошлог пописа издвојен закључак да у осталим насељима у најмлађој старосној групи живи више мушкараца као посебан „куриозитет“ (Девеџић, Стојилковић Ђњатовић, 2015). Познато је да је индустријализација привукла становништво у градове, али треба узети у обзир да је економски и

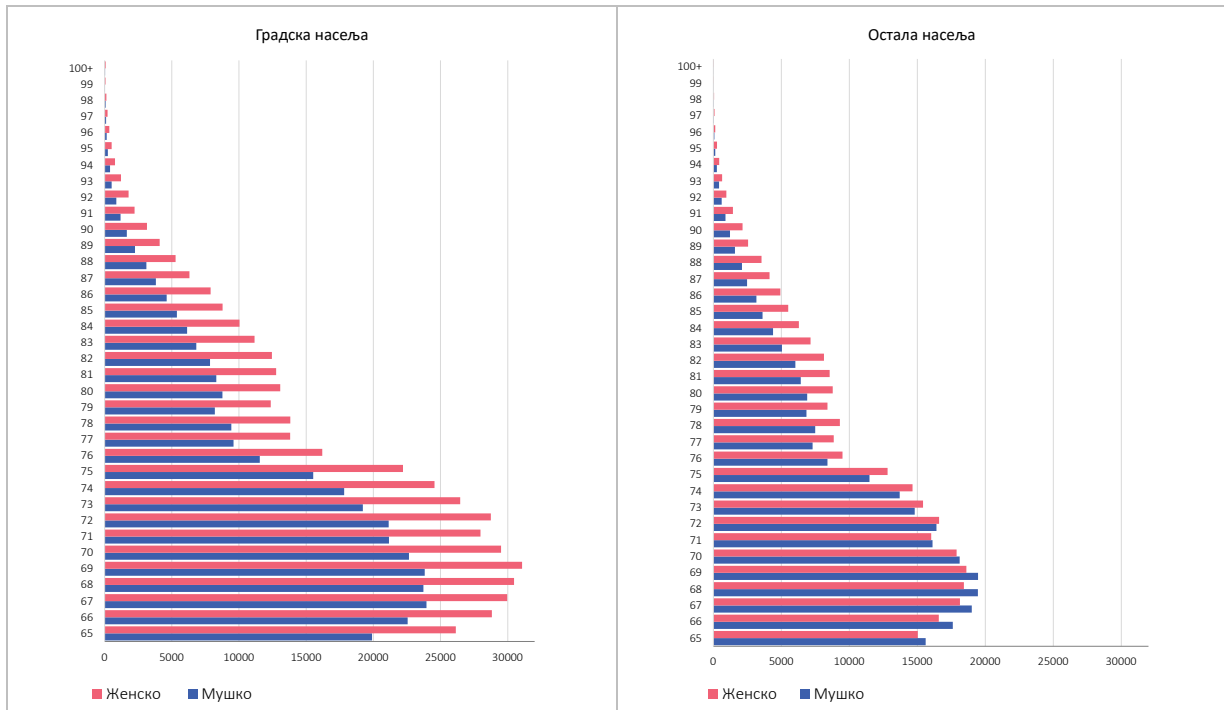
насеобински развој Југославије био обележен и бројним лицима која су иако запослена у градовима, и даље остајала у руралним насељима као месту живљења, тзв. полутани (Пенев, 1999). Да ли је дошло до неких промена, узевши у обзир да су генерације жена које су сада позициониране на „бази“ пирамиде старих оне које су имале веће могућности за плаћено занимање иако су живе у осталим насељима? Повезано са тим је и питање колико су миграције определиле бројеве млађих пензионера и пензионерки у различитим типовима насеља?

Табела 4.15. Удео старијих жена пензионера према старости и типу насеља, по регионима, Попис 2022.

	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Удео жена						
Укупно	55,9	59,1	56,8	54,0	53,7	...
65–69	53,2	57,0	53,4	51,8	50,9	...
70–74	54,6	58,6	55,0	52,6	52,5	...
75–79	57,0	59,7	58,9	55,0	54,7	...
80–84	59,6	61,1	62,0	57,7	57,6	...
85–89	62,3	63,1	65,3	60,6	60,0	...
90–95	64,8	66,9	68,2	60,7	63,6	...
95+	67,0	67,1	73,1	62,6	63,9	...
Градска насеља						
85–89	62,3	63,1	65,3	56,4	60,0	...
65–69	56,2	58,6	56,2	55,2	53,9	...
70–74	57,4	60,0	57,3	55,6	55,2	...
75–79	59,1	61,0	60,2	56,7	56,7	...
80–84	61,1	62,2	62,7	58,9	58,9	...
85–89	62,8	63,8	65,2	60,5	59,6	...
90–95	66,4	67,9	68,6	61,2	65,3	...
95+	67,6	66,7	71,5	66,0	65,5	...
Остала насеља						
Укупно	52,3	53,1	53,6	51,8	51,5	...
65–69	48,8	51,0	48,9	48,8	47,7	...
70–74	50,4	52,7	51,2	49,8	49,8	...
75–79	54,1	53,7	56,7	53,5	52,8	...
80–84	57,5	55,6	61,0	56,6	56,5	...
85–89	61,5	59,0	65,6	60,6	60,4	...
90–95	62,3	60,0	67,6	60,3	62,4	...
95+	65,8	71,0	76,4	59,7	62,2	...

Од укупног броја пензионера који имају 65 или више година, већи број живи у градским (797 110) него у осталим насељима (539 323). Старосна пирамида пензионера према типу насеља (графикон 4.27) јасно упућује на велике полне разлике које постоје у зависности од места пребивалишта старијих пензионера. Коефицијент феминитета у градским насељима износи 1 396, док је код осталих само 1 096. Док је код градских насеља јасна дистинкција између броја мушкараца и жена која „личи“ на ону код укупног становништва, код осталих насеља имамо контратенденцију. Супротно од очекиваног, а то је да број жена у старијим годинама буде већи од броја мушкараца, код пензионера који живе у насељима неградског типа имамо нешто већи број пензионера у односу на број пензионерки, све до старости од 71 године. Намеће се закључак да жене које живе у насељима руралног типа ређе долазе до пензионих права, а разлог што са старашћу број жена превазилази број мушкараца је вероватно због морталитета. На основу познавања економске структуре старијих становника, утемељена претпоставка би била да су жене из осталих насеља заправо у већој мери домаћице, чиме би се објаснила ова прилична полна равнотежа између пензионера и пензионерки у руралним насељима. Чак и у кохортама најстаријих старих пензионера, у градским насељима је видно већи број пензионерки, док је код насеља која спадају у групу осталих ова разлика прилично мала.

Графикон 4.27. Старосно-полна структура пензионера, по типу насеља, Попис 2022.

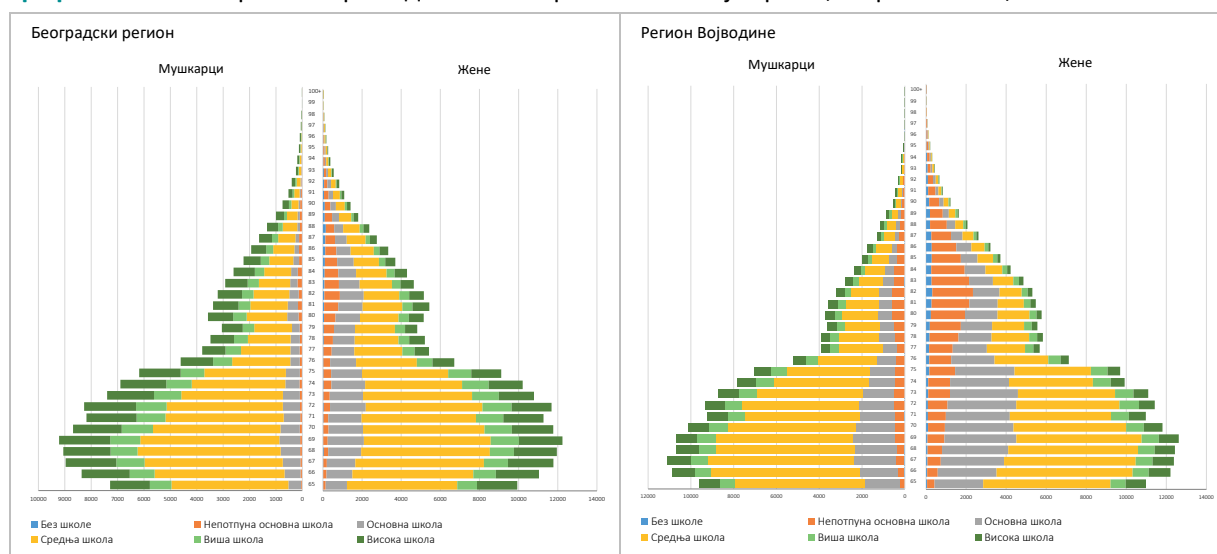
„Уживање” пензионог права представља добру заштиту од сиромаштва у старости, а једна од одредница висине пензије је свакако претходно образовање пензионера. Увођење обавезног образовања средином педесетих година поставило је темеље за широко описмењавање становника, чији су се позитивни ефекти преливали на тржиште рада током наредних деценија. Како бисмо установили да ли постоје разлике између старости, пола и региона у образовној структури, на графикону 4.28 приказане су старосне пирамиде које су класификоване према школској спреми пензионера за четири региона. Прво што привлачи пажњу јесте Београдски регион који одудара од осталих НСТЈ-2 целина по томе има изузетно мало пензионера који су без школе (само 190 пензионера

и 1 777 пензионерки нема никакве образовне квалификације и то у дубљим старостима). Код пензионера који имају непотпуну основну школу преовлађују жене из старијих кохорти старих, док су пензионери са завршеном основном школом осетно незаступљенији у односу на остале регионе. Сумарно:

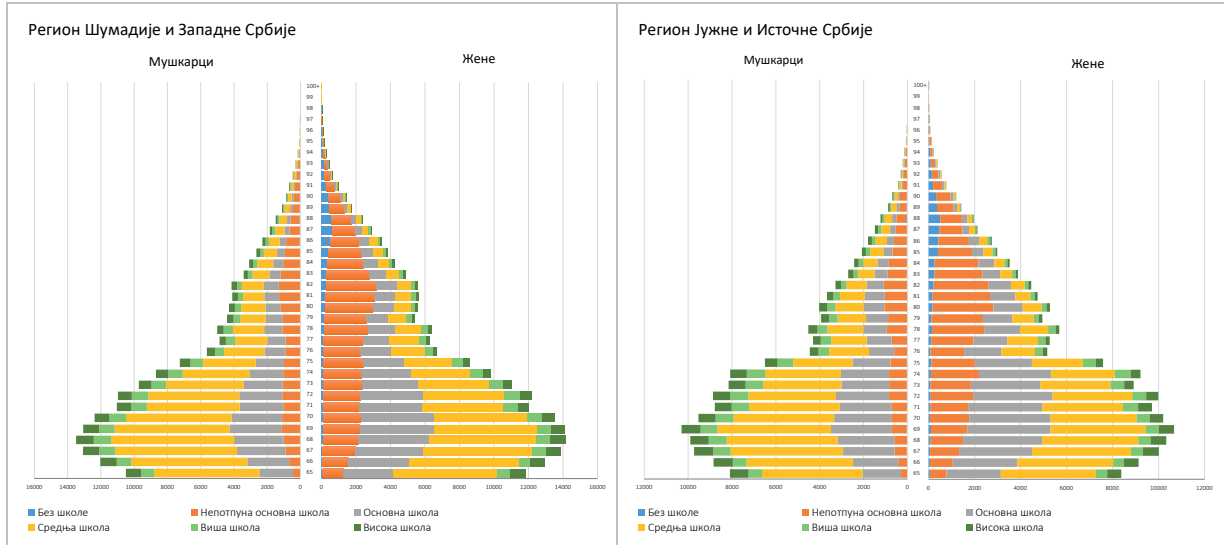
- сваки десети пензионер у Београдском региону није наставио школовање након основне школе, односно свака четврта пензионерка нема више квалификације од основних,
- сваки други пензионер односно свака друга пензионерка у Београдском региону имају средњошколско образовање,
- чешће него сваки трећи је завршио вишу школу или факултет (четвртина мушкараца има факултетску диплому), односно чешће него свака четврта пензионерка је са вишим или високошколским квалификацијама

Овако повољне образовне карактеристике пензионера у Београдском региону су узрочно-последично повезане са друштвеном и економском климом током година када су се садашњи пензионери школовали, почев од тога да је престоница и у прошлости била универзитетски центар, што је свакако олакшало становницима главног града стицање виших и високих звања. Велика полна усаглашеност пензионера по питању школске спреме у Београдском региону последица је миграција усмерених ка најатрактивнијем академском граду још током шездесетих и седамдесетих, који је привлачио студенте из целе Југославије. Концентрација економске активности у Београдској области је изискивала високообразовану радну снагу, што посредно можемо очитати у изузетно повољним карактеристикама пензионера према школској спреми данас.

Графикон 4.28. Старосна пирамида пензионера по школској спреми, по регионима, Попис 2022.

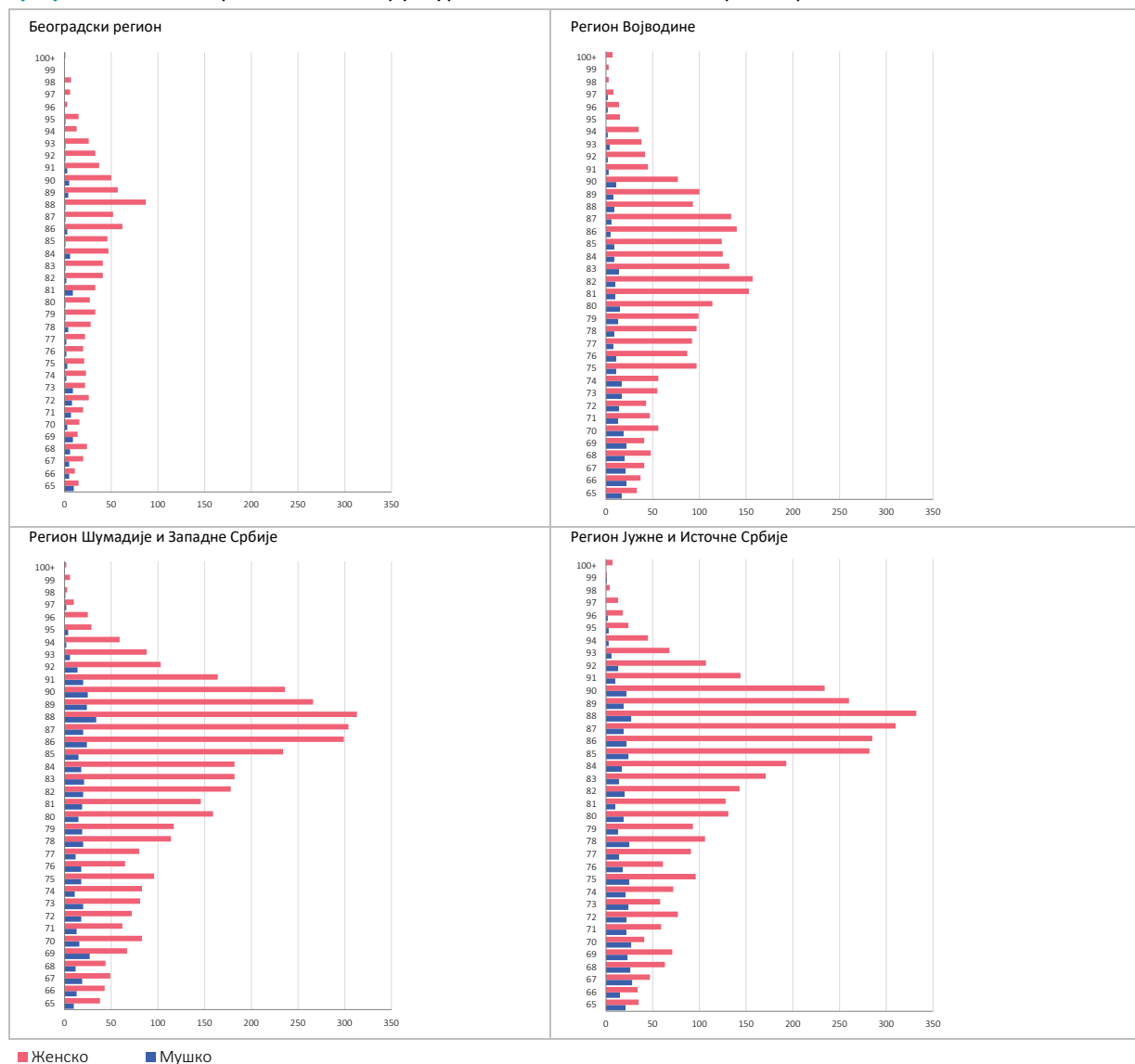
Графикон 4.28. Старосна пирамида пензионера по школској спреми, по регионима, Попис 2022. (наставак)

За разлику од Београдског региона који одликују врло похвални достигнути степени образовања пензионера, као и висока полна уједначеност у образовним квалификацијама, ситуација у осталим регионима се у мањој или већој мери разликује. Регион Војводине карактеришу нешто неповољнија анализирана обележја пензионера и пензионерки јер сваки четврти пензионер има (непотпуну) основну школу, мало више од половине је са средњом, а сваки пети је завршио вишу или високу школу. Када се у анализу укључе жене пензионери, закључујемо да су њихове образовне карактеристике неповољније од мушкараца пензионера, као и од жена пензионера из Београдског региона. У млађим кохортама је ситуација нешто боља, али просек за све жене показује да је 45% без или само са основном школом, 40% са средњом и само 14% са вишом и високом школском спремом. Пошто је образовање у прошлости често било „резервисано“ за мушку популацију, високи удели пензионера без или само са (непотпуну) основном школом се лако објашњавају, поготово што је овај удео код пензионисаних жена старијих од 80 година чак 68%, а код мушкараца само 36%.

За Регион Војводине можемо рећи да има карактеристике „прелазног“ образовног типа пензионера, јер је по одређеним обележјима ближи Београдском региону, док од њих осетно одступају међусобно хомогенији региони НСЈТ-1 Србија – југ. Подаци за Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије се разликују утолико што су у последњем региону вредности свих показатеља најнеповољније. Удео мушкараца пензионера са најнижим степеном образовања је у Региону Шумадије и Западне Србије 36,7%, средње образовање има 47% пензионера, а највише ниво образовања само 16%. Код жена пензионера је другачија ситуација, па је 55% без или само са основном школом, а свака трећа има средњу, односно свака десета пензионерка највиши степен образовања. Најдрастичнија разлика између полова у степену образовања најстаријих жена је забележена у Региону Јужне и Источне Србије, где чак 81% старијих пензионерки од 80 година има само ниже разреде основне или само основну школу.

Графикон 4.29. Старосно-полна структура неписмених пензионера, по регионима, Попис 2022.

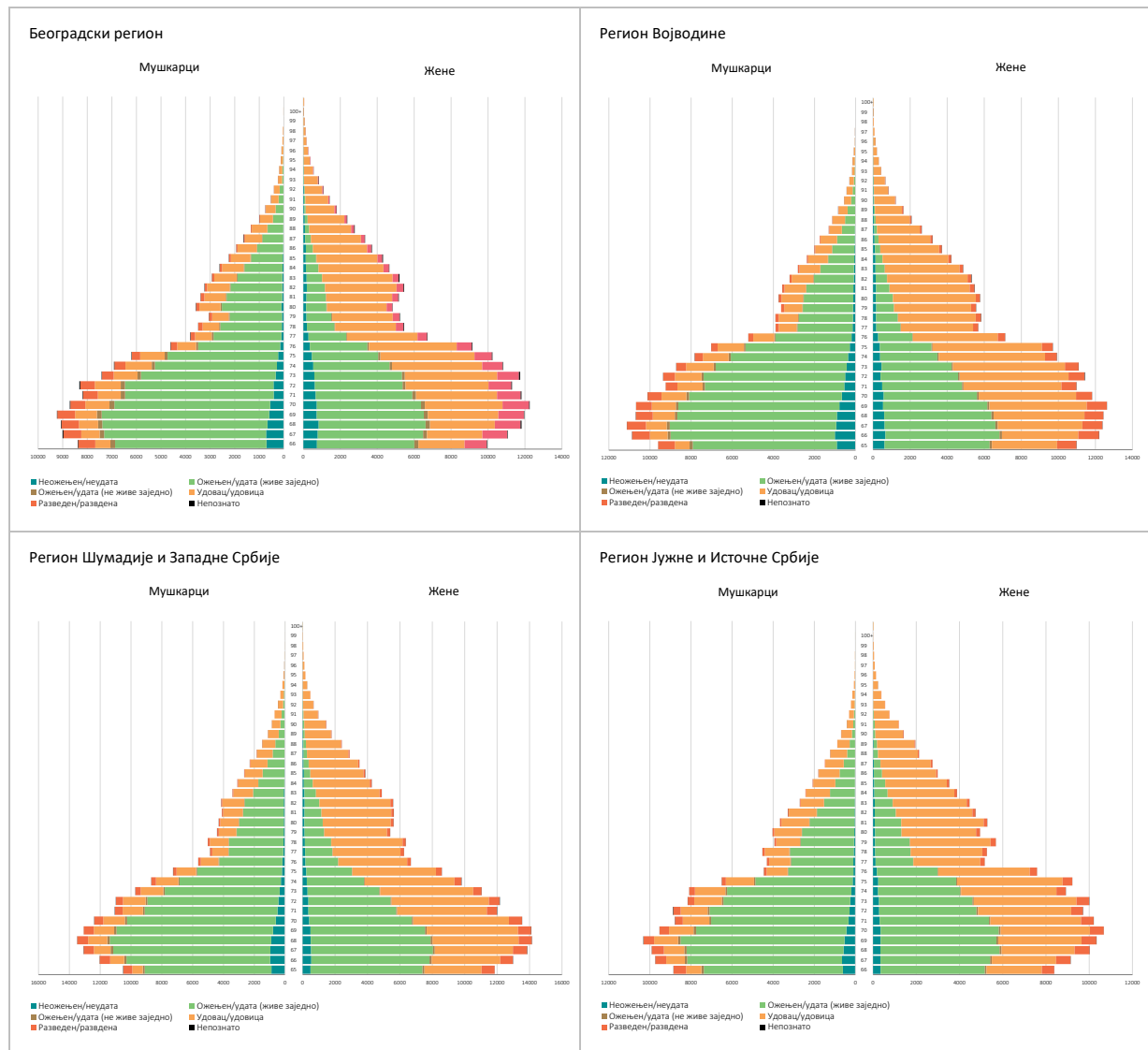

Још једна димензија која дубље осликава старосно-полне и регионалне дискрепанце у приступу образовању јесте она која се односи на неписменост. Иако неписменост у данашњој дигиталној ери добија нова значења, па осим о школској, говоримо и о компјутерској (не)писмености, у контексту старе популације је незаобилазна тема број старих који немају вештине читања и писања матерњег језика. Мада је писани језик цивилизацијска тековина која се усваја у процесу школовања, старије генерације нису имале увек идеалне услове за описмењавање, а ово се посебно односи на најстарије женско становништво које је живело у руралним областима. Графикон 4.29 показује старосно-полну структуру неписмених пензионера према Попису становништва 2022. године, и на основу њега можемо потврдити више хипотеза о економским и образовним карактеристикама старије популације. Наиме, у Београдском региону је пописан најмањи број неписмених пензионера, с тим што је код мушке популације тај број скоро непостојећи, а код жена број неписмених пензионерки лагано расте са старашћу. Овај налаз потврђује да је простор главног града фаворизовао образованију радну снагу,

па је само 116 мушкараца и 999 жена старијих од 64 године имало право на пензију иако нису овладали основним вештинама писмености.

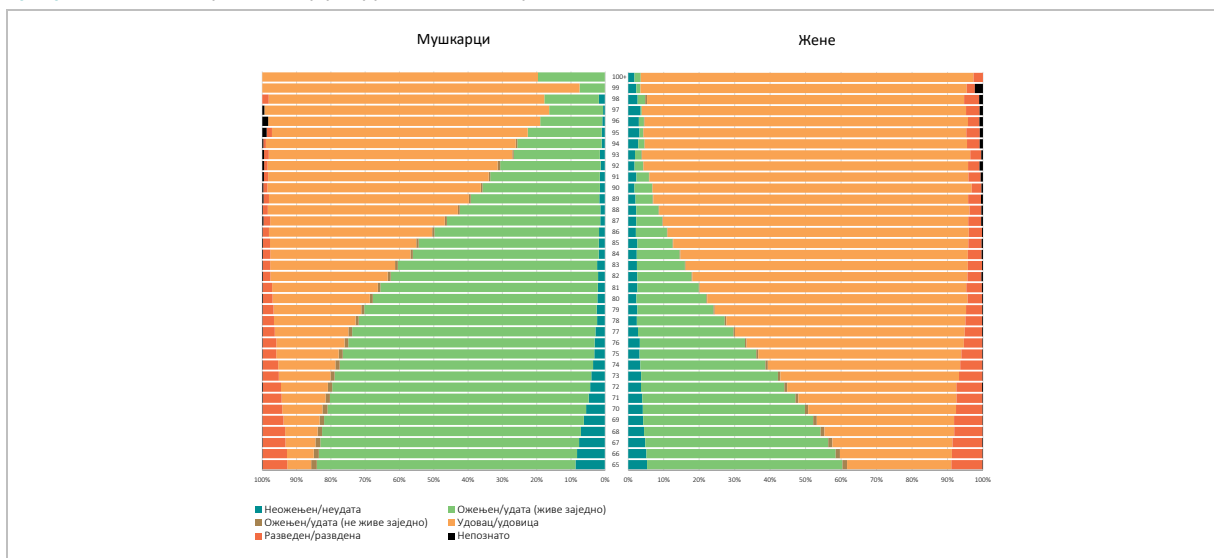
Као и код школске спреме, Регион Војводине се налази између два екстрема, са једна стране Београдског региона, у којем је неписменост старих пензионера скоро искорењена, и са друге стране региона НСТЈ Србија – југ, где су вредности анализираних обележја вишеструко веће. Општи закључак који се може извући јесте да су неписмени пензионери углавном жене и то оне које спадају у категорије најстаријих, као и да највећи број њих живи у Региону Шумадије и Западне Србије, односно Региону Јужне и Источне Србије. До сличних резултата су дошле и Девеџић и Стојилковић (2015), јер је и Попис из 2011. године открио сличне обрасце у пресеку економске неактивности старих и неписмености. Елаборација могућих узрока је валидна и даље, јер је најреалније објашњење за могућност да старији добију право на пензију, а да притом немају могућност језичког интерпретирања написаног јесте на основу претходног брачног стања (удовице) или на основу претходне пољопривредне активности.

Графикон 4.30. Старосна пирамида брачне структуре пензионера, по регионима, Попис 2022.

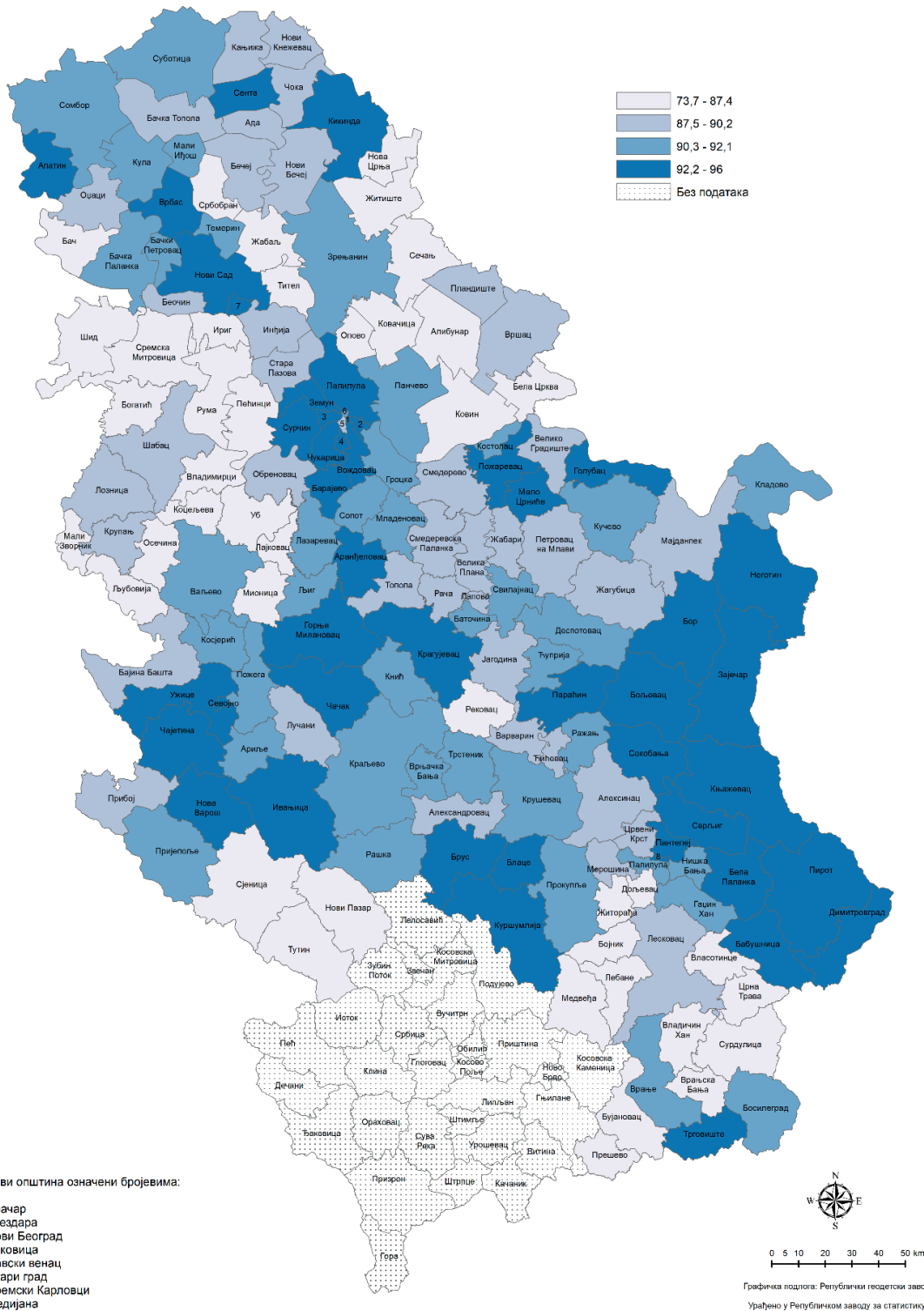
Брачна структура пензионера нам открива какви су међусобни величински односи између контингената оних који нису ступали у брак, оних који су у браку били у моменту пописа, оних који су изгубили брачног друга због смрти, као и оних који су судским путем прекинули брачну заједницу. На основу графикана 4.30 можемо добити увид у различите обрасце који постоје код старијих пензионера када је у питању брачна структура, што се чини посебно битним у контексту значаја подршке у старости. Најупечатљивија разлика која се издваја приликом анализе брачне структуре старијег становништва јесте осетно већи број удоваца у односу на број удоваца, патерн који је присутан у свим регионима. Издвајање Београдског региона и Региона Војводине има исти именитељ у већем броју разведених у односу на остале регионе, док је за Регион Јужне и Источне Србије карактеристичан мањи број старијих пензионера који никада нису ступали у брак у односу на остале територијалне целине.

Графикон 4.31. Брачна структура пензионера, Попис 2022. (%)

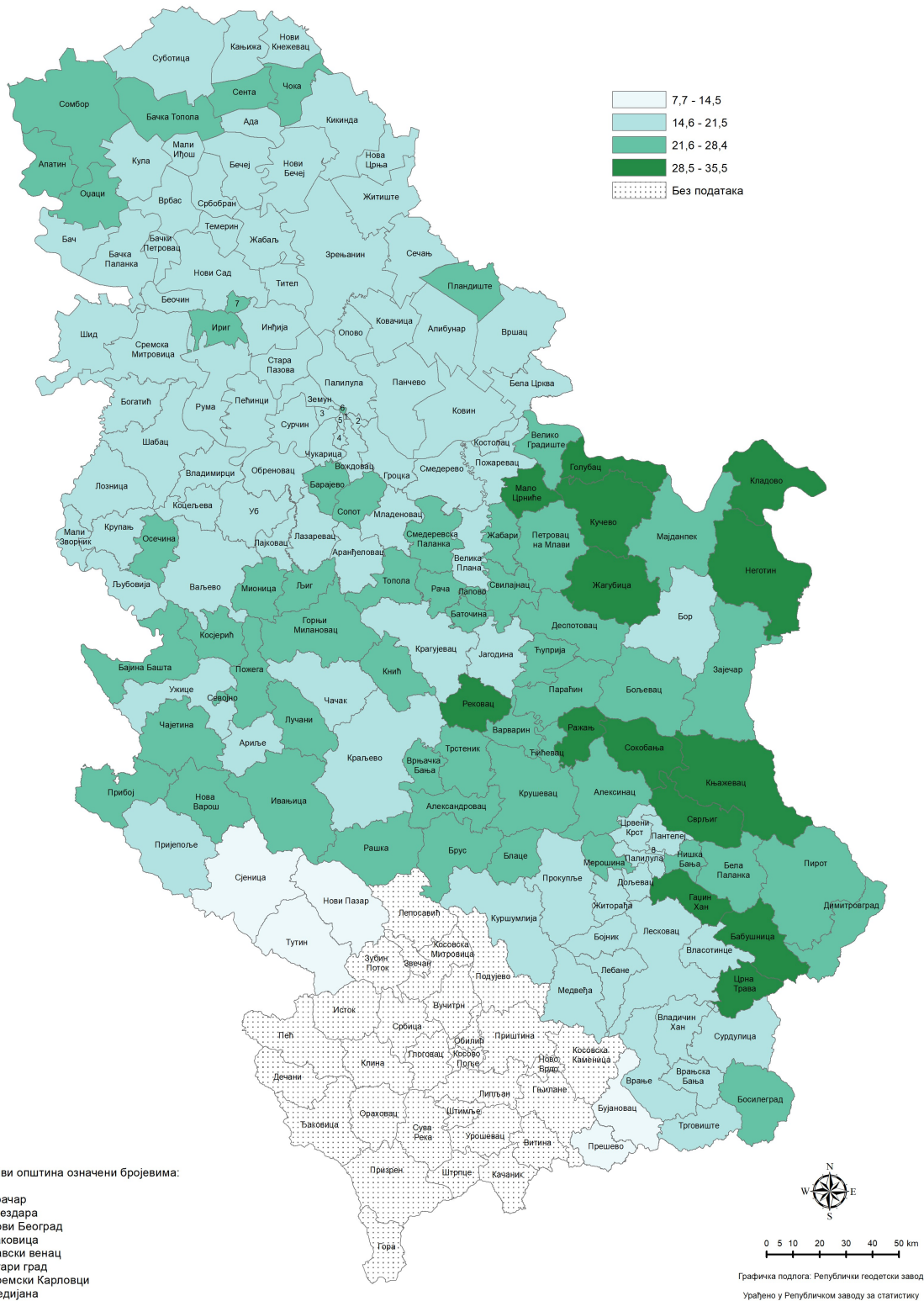

Најмлађи старији пензионери су у највећем постотку у браку, све до старости од 80 година је више од $\frac{2}{3}$ ожењено, а онда се са вишим старостима тај удео лагано смањује. Код жена је другачија ситуација јер већ у старости од 68 година мање од половине пензионерки су удате, а почев од старости од 73 година половина пензионерки су удовице, са 78 две трећине жена пензионерки изгубило је брачног друга. Након 90 година, 90% свих жена су удовице. Узевши у обзир чињеницу да брак игра протективну улогу када је у питању очекивано трајање живота (Маринковић, 2016), делује да мушкарци пензионери имају велике бенефиције када је у питању брачна структура.

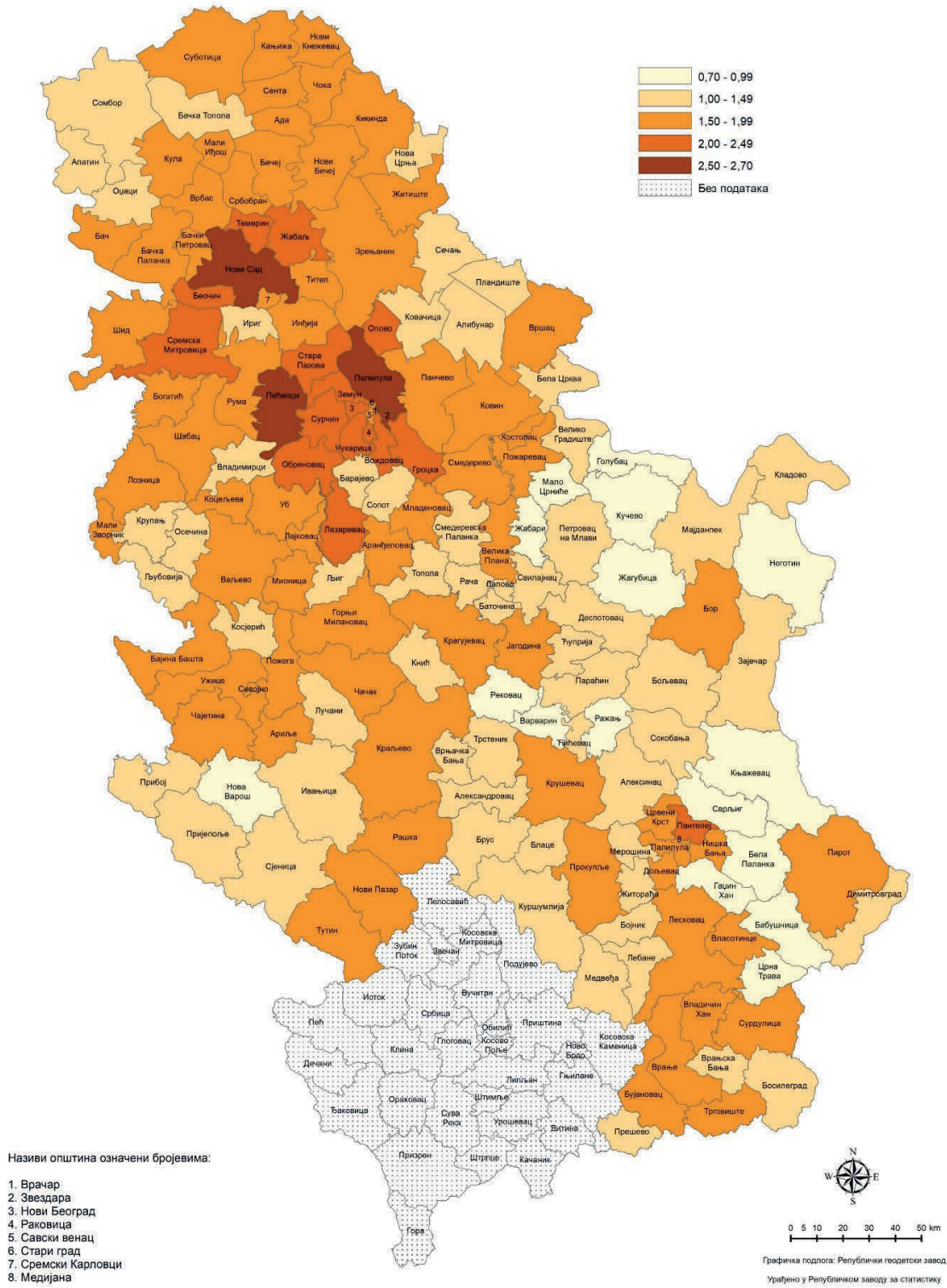
Карта 4.1. Удео старијих пензионера у укупном старом становништву општине/града, Попис 2022.

Карта 4.2. Удео старијих пензионера у укупном становништву општине/града, Попис 2022.

Карта 4.3. Однос запослених и пензионера општине/града, Попис 2022.

4.4 НАЦИОНАЛНА ОБЕЛЕЖЈА СТАРИЈЕГ СТАНОВНИШТВА

Питање старосне композиције може се укрстити са свим осталим структурама становништва, па када се анализирају карактеристике старијег становништва незаобилазна је и национална структура. Пошто су различите промене које се дешавају упоредо са старењем појединаца, а консеквентно и старењем популације нераскидиво повезане са заједницом којој припада старија особа, укључивање националних обележја чини се сасвим оправданим. Ова обележја не припадају у ред основних, већ допунских које државе, у зависности од националне односно верске хетерогености, укључују у пописницу. С обзиром на то да у Србији живи већи број националних група, односно да се исповеда више вера, одговори на ова питања су прикупљени од (готово) целокупног становништва. Због специфичности питања, Уставом Републике Србије сваком појединцу је гарантовано право да се не изјасни о својој националној припадности, због чега је у пописници ово питање дефинисано као отворено, са посебним нагласком да пописивачи не смеју да утичу на појединце приликом њиховог изјашњавања, као и да у пописницу морају унети непромењен одговор које је пописивано лице дало. Збирни број лица која су искористила уставом загарантовано право да не одговоре на ово питање исказан је као „нису се изјаснили“. Лица који су припадници етничких група које имају мање од две хиљаде припадника и лица која су се двојако/вишеструко изјаснила убројани су у категорију „остали“, док су они који су свој национални идентитет исказали према локалном месту живљења уписани под „регионална припадност“. За последњи попис становништва се од посебне важности издваја категорија „непознато“ јер су ту осим лица која јесу одговорила на питање о националној припадности иако тај одговор није валидан (најчешће кроз сатиричну димензију као што је нпр. ванземаљац, ђедај, космополита, хобит, вилењак), укључени и сви становници који су „импутирани“, односно који су укључени у укупно становништво без пописивања, на основу пронађене активности из административних извора (РЗС, 2023в).

Размере старења становништва у Србији могу се илустровати чињеницом да је број старијих Срба према последњем попису готово идентичан броју укупног старијег становништва у оном пре њега. Наиме, број старих 65 и више година је 2011. године био 1 250 316, док је број становника који су се изјаснили као Срби у 2022. години а имали су више од 64 године био 1 249 162. Као и до сада, Срби су најбројнија етничка група у Србији, с тим што је њихов удео у укупном становништву 80,64%, док је удео Срба у укупном броју старијих од 64 године 85,04%. Табела 4.16 приказује укупну бројност националних група, као и број старих 65 и више година, укључујући и њихове уделе, откривајући већу хомогеност код старијег становништва него код укупног.

Друга најбројнија група припада категорији „непознато“ и директна је последица методолошких решења да се, након теренског пописа, у укупно становништво укључи подскуп који није пописан методом САПИ¹⁴, већ на основу административних извора. Пошто дата лица нису пописана на класичан начин, њима није могло бити постављено питање о националној припадности, мада се у овој групи налазе и други становници који су одговорили на ово питање, али у маниру који није могао бити национално разврстан. Пошто је пописано укупно 322 013 становника непознатих етничких карактеристика, односно 4,84%, а из административних извора „пренесено“ око 3% популације, јасно је да постоји и велики број оних који су се декларисали тако да не могу бити разврстани. Потребно је апострофирати чињеницу да постоји велика разлика између удела непознатих у укупном становништву и у становништву старијем од 64 године који износи 3,3 пута мање у односу на општу популацију (1,46%).

¹⁴ Computer Assisted Personal Interview, односно попуњавање пописнице од стране пописивача директним уношењем одговора у програм на лаптопу.

Табела 4.16. Укупно и старије становништво према националној припадности (апсолутан број и удео), Попис 2022.

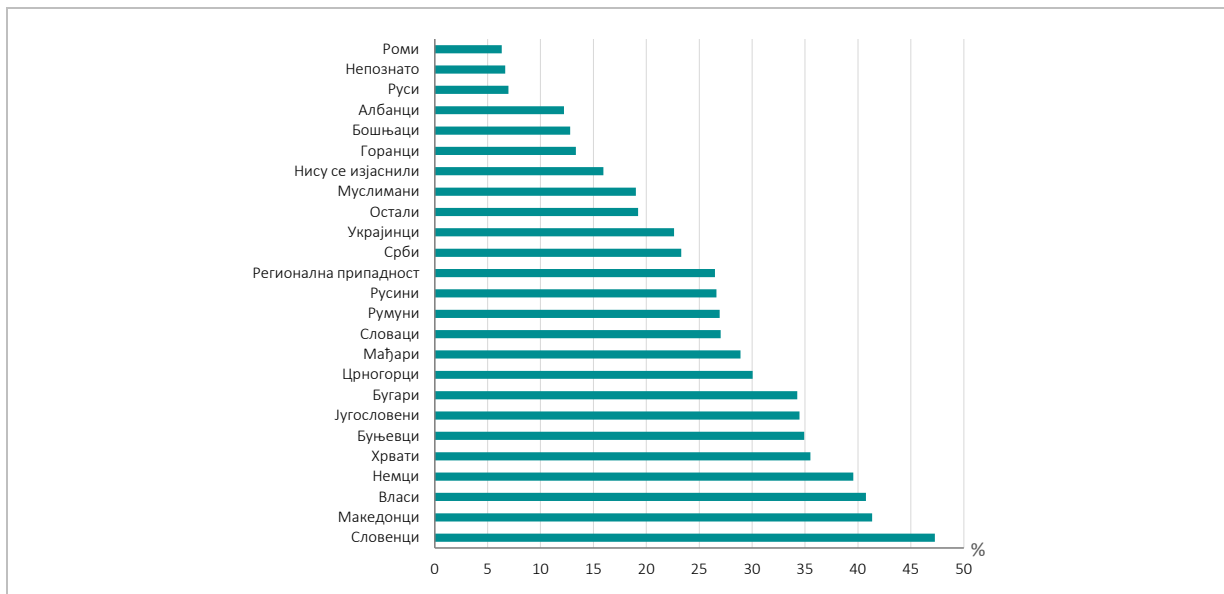
	Број становника	Удео у укупном становништву	Број старих 65+ година	Удео у старијем становништву
Срби	5360239	80,64	1249162	85,04
Непознато	322013	4,84	21435	1,46
Мађари	184442	2,77	53325	3,63
Бошњаци	153801	2,31	19674	1,34
Нису се изјаснили	136198	2,05	21712	1,48
Роми	131936	1,98	8366	0,57
Албанци	61687	0,93	7532	0,51
Словаци	41730	0,63	11278	0,77
Хрвати	39107	0,59	13885	0,95
Југословени	27143	0,41	9358	0,64
Румуни	23044	0,35	6208	0,42
Остали	21643	0,33	4163	0,28
Власи	21013	0,32	8563	0,58
Црногорци	20238	0,30	6082	0,41
Македонци	14767	0,22	6105	0,42
Муслимани	13011	0,20	2475	0,17
Бугари	12918	0,19	4425	0,30
Регионална припадност	11929	0,18	3161	0,22
Буњевци	11104	0,17	3877	0,26
Русини	11483	0,17	3058	0,21
Руси	10486	0,16	730	0,05
Горанци	7700	0,12	1028	0,07
Украјинци	3969	0,06	898	0,06
Немци	2573	0,04	1018	0,07
Словенци	2829	0,04	1337	0,09

Трећа најбројнија етничка група јесу Мађари са процентуалном заступљеношћу од 2,77% у укупној, односно 3,63% у старијој популацији, што нам индиректно открива да је у питању национална група која је демографски стара (слична ситуација је и била и код Срба), тако да би Мађари били други по уделу у старом становништву. За разлику од њих, Бошњаци, који су четврти по бројности у укупном становништву, уколико бисмо рангирали удео у старијем становништву, били би пети, тако да можемо наслутити да се ради у млађој етничкој групацији. Сличан закључак можемо извести и за оне које се нису изјаснили, као и за Роми, код којих постоји највеће одступање између удела укупном (износи 1,98%) и у старијем становништву (0,57%), мада слично неподударење постоји и код Албанаца и, у много мањем обиму, код Муслимана, Руса и Горанаца. Све остале етничке групе имају веће вредности удела код старијих него код укупног становништва, а највеће разлике су код Хрвата, Влаха, Југословена итд.

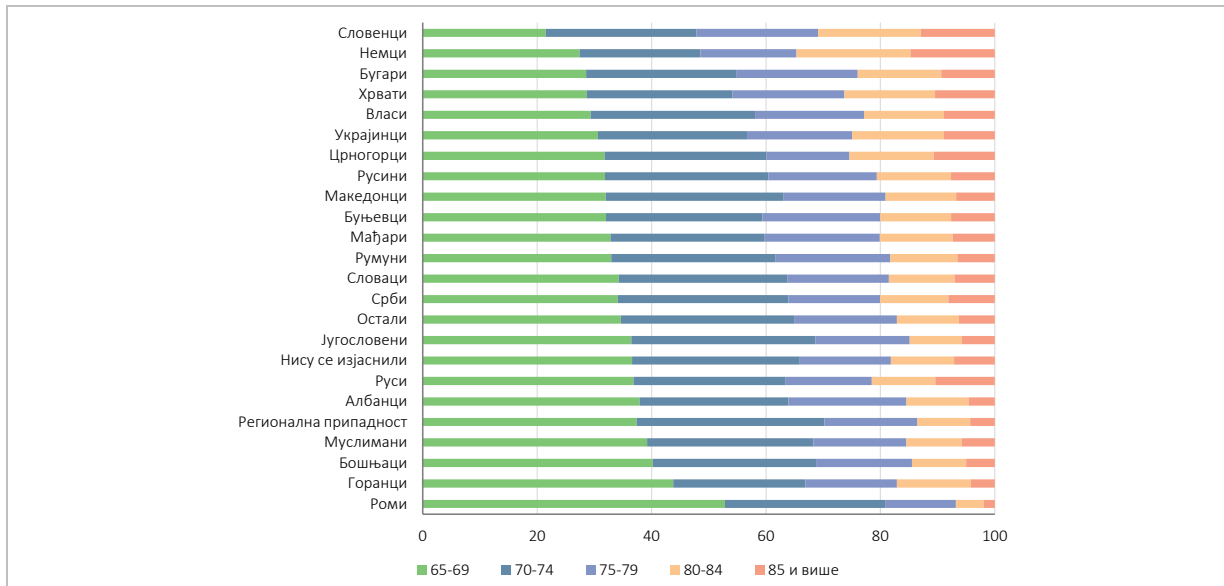
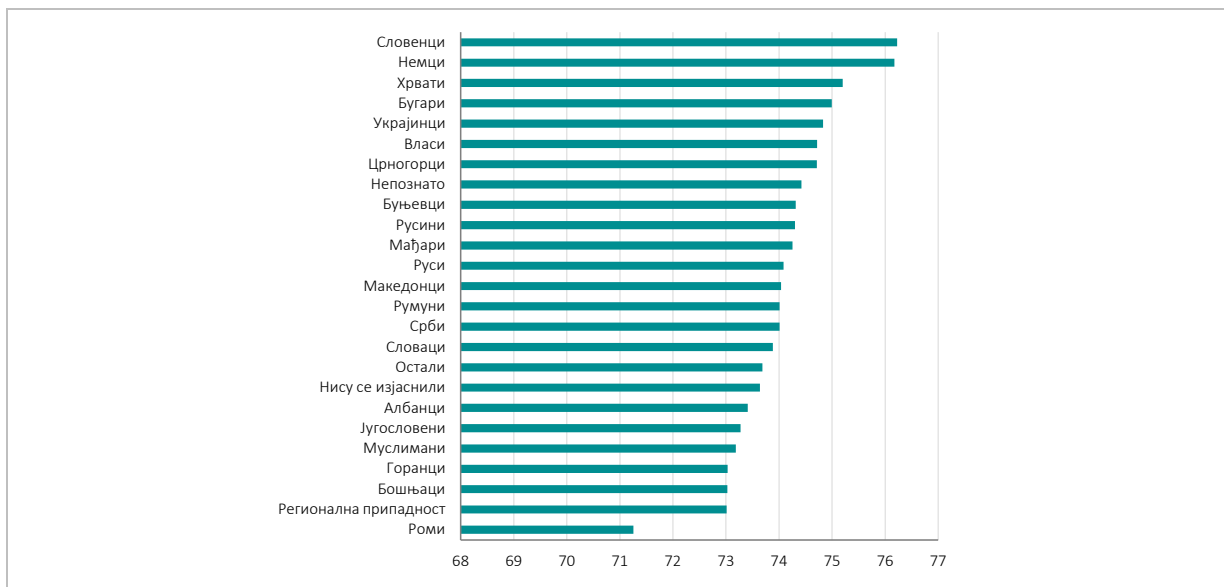
Дубље истраживање карактеристика старијег становништва по националности подразумева консултовање удела оних који имају 65 или више година у укупном броју изјашњених (графикон 4.32), који открива да постоје велике разлике између група са најмањим односно највишим уделом старијих.

Он се креће од само 6,34% код Рома до чак 47,26% код Словенаца. Да би Роми били најмлађа етничка група у Републици (што и јесу), демографски услов које морају „испунити” јесте да имају висок фертилитет, што и јесте случај. Овако низак удео старијих у укупном броју Рома не можемо директно приписати високим вредностима опште стопа морталитета, јер биолошка условљеност криве морталитета значи да укупан број умрлих није висок јер се смртност концентрише у дубљим старостима. Нажалост, очекивано трајање живота према националности не постоји као израчунат показатељ, али на основу познатих демографских референци, могли бисмо очекивати да је прилично ниско. Већ изнета „неусаглашеност” између удела у укупном и старом становништву код категорије непознате националне припадности наводи нас ка томе да се ради о млађој популацији, па се чини да је релативно мало старијих лица изјавило да припада етничким групама које нису могле бити класификоване, односно да је број старијих који су „преузети” из административних извора релативно мали. Етничке групе које су млађе у односу на национални просек удела старијих од 64 године који износи 22,10% обухватају још Русе, Албанце, Бошњаке, Горанце, оне који се нису изјаснили, Муслимане и „остале”. Осим Руса код којих миграторна компонента доминантно трасира демографску слику, код осталих група (не рачунајући национално неиздиференциране, неизјашњене и остале) присутан је виши ниво фертилитета, па је последично и удео старијих нижи.

Графикон 4.32. Удео старих 65 и више година по националности, Попис 2022.

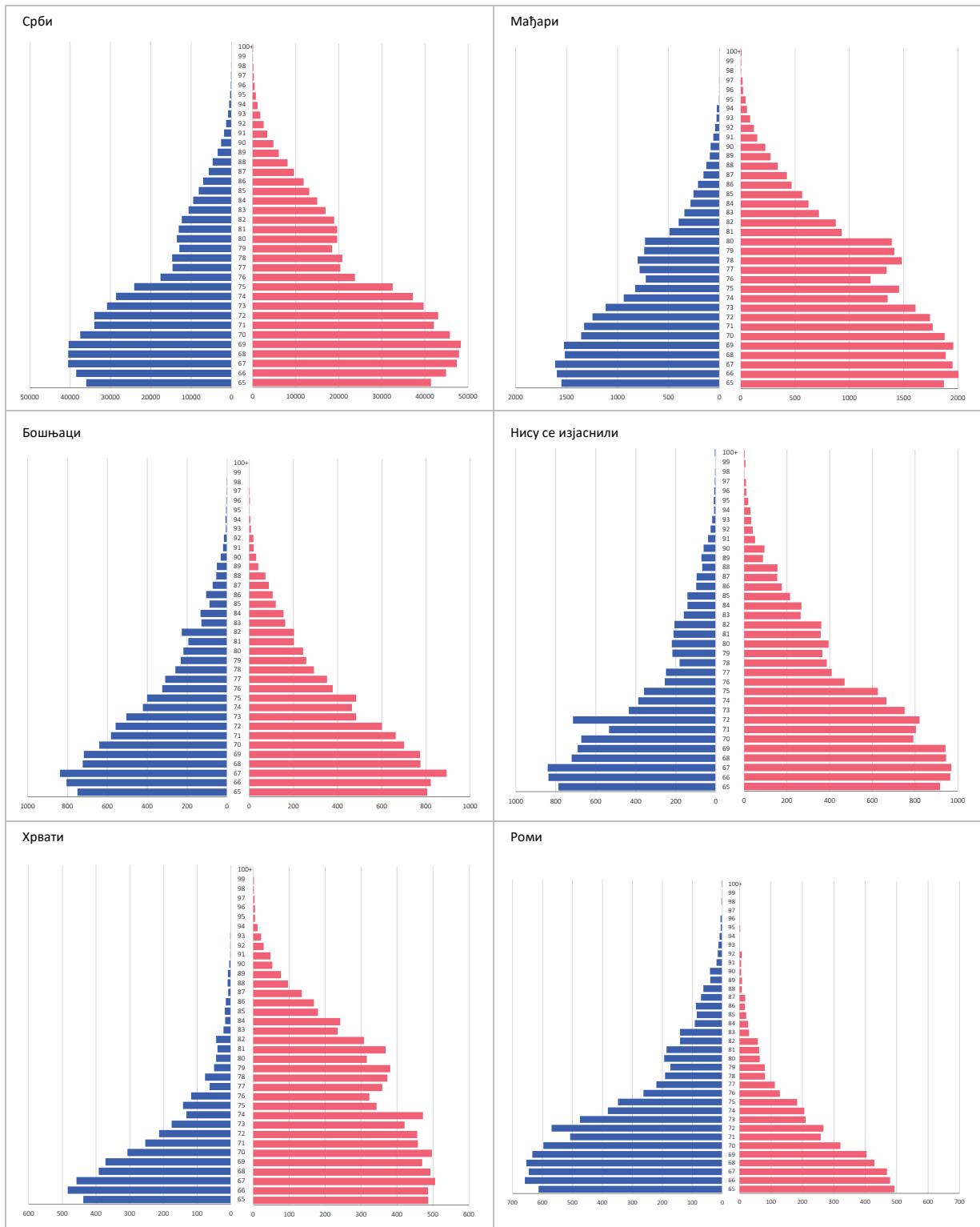

Овако варијабилне коефицијенте старости националних група можемо објаснити уколико анализирамо интерну структуру старости старијег становништва (графикон 4.33) који осветљава неколико битних карактеристика. Код етничких група које су млађе, много је већи удео млађих старих него других група, што је посебно изражено код старијих Рома, код којих је скоро сваки други старости 65–69 година. Још једна одредница удела старих је и наслеђена кохортна композиција, што можемо јасно приметити јер удео беби-бумера (који су се махом нашли у старосним групама 65–74) код готово свих етничких група заузима више од 60% укупног старог становништва. Најстарије етничке групе имају уједно и најниже уделе млађих старих, док су кохорте најстаријих старих присутне са више од трећине старијег становништва, као код Словенаца и Немаца. Треба посебно издвојити и Мађаре као бројчано велику групу старијег становништва, код којих је сваки пети старији становник старији од 80 година.

Графикон 4.33. Дистрибуција старијег становништва по старости и националности, Попис 2022.

Графикон 4.34. Просечна старост припадника етничких група старијих од 64 године, Попис 2022.

Показатељ просечне старости старих у зависности од етничке припадности (графикон 4.34) потврђује шири дијапазон градације старости између етничких група, која се креће од најниже вредности за Рома, где износи само 71,25 година, до највиших 76,22 година за Словенце. Вишеструко неповољни услови у којима (старија) ромска популација живи и стари виде се у прилично великој разлици у просечној старости старих Рома и следеће националне групе, код којих је вредност овог индикатора готово две године дужа – Бошњаци, Горанци и Муслимани са 73 године.

Графикон 4.35. Старије становништво по појединачним годинама старости, полу и националној припадности, Попис 2022.

■ Женско ■ Мушко

Осим „класичних“ детерминанти бројности старосних група, код националне структуре је један од фактора и начин изјашњавања о етничкој припадности. Анализом популационих пирамида старијег становништва по појединачним старостима (графикон 4.35), добијамо увид у сличности и разлике које постоје између националних група. Као две најсличније можемо издвојити Србе и Мађаре, код којих је процес старења становништва изузетно узнатредовао. Главна разлика јесте у бројности становништва у старостима 78–80 (рођени за време Другог светског рата) код Мађара, где се примећују испупчења на популационој пирамиди, за разлику од Срба. Друга два „пара“ би били Бошњаци и они који се нису изјаснили, јер се ради о прилично правилном облику пирамиде врха старосних разреда, што упућује на врло младу старосну структуру. Трећи не-пар би биле пирамиде старијег становништва Хрвата и Рома, које изгледају као одраз у огледалу. Док је код становника који су се изјаснили као „Хрват/Хрватица“ много више старијег женског становништва, код Ромске популације доминирају старији мушкарци. Као разлоге у првом случају можемо тражити у имиграционом профилу жена које су се декларисале као Хрватице, узевши историју југословенства на територији Србије, уз одређен број домицилног становништва. Такође, реално је објашњење везано за брачне миграције. Код Ромске популације се највероватније ради о повишеном материнском морталитету, јер једине земље на свету у којима постоји бројчана превага старијег мушког становништва спадају у ред најнеразвијенијих са високим вредностима материнског морталитета повезаног са вишеструким рађањем. Наравно, питање самоодређивања националности у попису може имати и различите мимикријске тенденције које могу замаглити реалну слику.

5

Фертилитет старијег становништва

Мада извор података о репродукцији старијег становништва могу бити анкетна истраживања, али узевши да су она ретка и никад не могу укључити сво старије становништво, попис становништва се издваја као најрелевантнији за анализу фертилитета старијих кохорти. Са друге стране, витална статистика нема могућност обухвата старије популације јер бележи само актуелне „уписе“, тако да старије жене које су завршиле свој репродуктивни период око 50. године не могу бити део текуће статистике. Зато наглашавамо значај пописа за анализу репродукције када су у питању старије кохорте, а треба додати и методолошку иновацију у Попису 2022. године пошто је први у којем су прикупљени подаци о фертилиту не само женског становништва, како је то била пракса, већ и мушке популације. У циљу унапређења обухвата, у Попису 2022. први пут је примењен метод импутације из административних извора лица (око 3%) за која је утврђено да су у време спровођења Пописа 2022. живела у Републици Србији, а која, из било ког разлога, нису пописана. Дата лица нису одговорила на питање о броју живорођене деце, што треба имати на уму. Дакле, последњи попис становништва нам по први пут даје механизам да испитамо репродуктивне карактеристике старијег становништва оба пола како бисмо адекватно сагледали коначни, ефектни фертилитет. Стопа кумулативног фертилитета нам у овом случају даје дубљи увид у репродуктивно понашање старијих генерација, што је од изузетне важности у условима интензивног старења становништва и потенцијалног притиска на геронтолошке сервисе. Осим тога, попис даје вредне податке о обиму неучествовања у репродукцији, односно о броју жена и мушкараца (само у Попису 2022. године за мушкарце) без деце. Подаци о млађим, репродуктивно способним женама често се користе као изузетно важна информативна база о потенцијалним правцима у којима треба трасирати популациону политику, узевши да је ниво рађања низак. Ипак, постоји прилични истраживачки маневарски простор и за истраживање репродуктивне историје старијих кохорти које би имале посебно место у политичком одговору на старење популације. Број жена и мушкараца који нису остварили потомство, као и стопа кохортног фертилитета, битне су одреднице будуће потенцијалне породичне потпоре на које старије становништво може да рачуна. Зато је и аналитички део ове студије замишљен да одговори на питања:

- колико старијих жена и мушкараца припадају групи „бездетних“?
- каква је старосна структура старијих кохорти које нису учествовале у репродукцији?
- да ли постоје регионалне разлике на нивоу НСТЈ-2?
- шта показују подаци у паритету?

- колико су деце у просеку родиле старије жене, а колико деце имају старији мушкарци?
- постоје ли регионалне разлике у степену кохортне репродукције?

Једна од битних области истраживања односи се на неучествовање у репродукцији жена због изузетне релевантности по различите друге демографске процесе и системе (Пенев, Станковић, 2021), мада као и код кохабитација, проучавања се често лимитрају границама репродуктивног контингента. Наше прво истраживачко питање о броју старијих од 64 године који нису учествовали у репродукцији (табела 5.1) нам открива да укупно 113 691 становника, односно 61 675 жена и 52 016 мушкараца нема живорођену децу. То значи да 7,74% укупног старијег становништва спада у категорију „бездетних“, односно 8,21% старијих мушкараца и 7,37% старијих жена. Уколико посматрано регионално, приметне су што апсолутне, а што релативне разлике, па можемо условно направити поделу између Србије – север и Србије – југ. Највећи број старијих жена (20 243) које немају децу је 2022. године пописан на територији Београдског региона, а затим у Региону Војводине (16 383), док је у јужним регионима мањи број жена које нису учествовале у репродукцији (Шумадија и Западна Србија 14 951 и Јужна и Источна 10 298). Када се искажу релативно, ови бројеви се преводе на скоро па сваку десету жену у Београдском региону (9,13%) и Региону Војводине (9,38%) које нису родиле децу. У Региону Шумадије и Западне Србије 7,98%, односно 6,26% жена у Региону Јужне и Источне Србије нису учествовале у репродукцији.

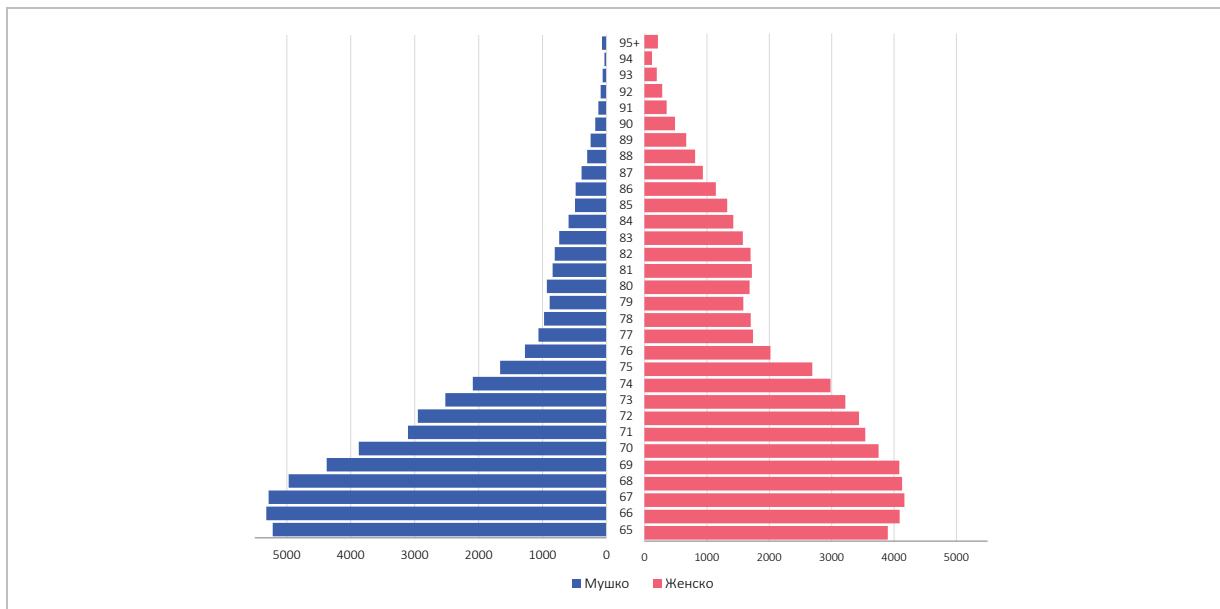
Када је у питању мушко становништво, постоји другачија регионална дистрибуција по укупном броју старијих мушкараца који су у попису изјавили да немају децу. Готово је изједначен број између региона Војводине и Шумадије и Западне Србије (скоро па 15 000), док је у Београдском региону за 2 000 мање. Најмање мушкараца који су старији од 64 године и улазе и категорију „бездетних“ су из Региона Јужне и Источне Србије (9 328). Уколико анализирамо релативне вредности, удео старијих мушкараца без деце по регионима мало се разликује у односу на женско становништво, у Београдском региону сваки десети старији мушкарац нема деце (9,92%). Нешто је мање старијих мушкараца односу на женску популацију, који немају децу су у Региону Војводине (7,47%), у Региону Шумадије и Западне Србије (6,47%), а у Јужној и Источној Србији 5,59%.

Табела 5.1. Дистрибуција старијег становништва према броју живорођене деце, по регионима, Попис 2022.

	Без деце	1 дете	2 детета	3 детета	4 детета	5 и више деце	Непознато
Жене							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	61675	185320	486161	77475	15301	7489	2604
Београдски регион	20043	50463	111600	15102	2388	950	1385
Регион Војводине	16383	47330	128688	20393	3813	1835	588
Регион Шумадије и Западне Србије	14951	45635	135431	25768	5769	2966	374
Регион Јужне и Источне Србије	10298	41892	110442	16212	3331	1738	257
Регион Косово и Метохија
Мушкарци							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	52016	114727	379402	66548	12877	5523	1737
Београдски регион	12956	28556	80771	13008	2168	713	919
Регион Војводине	14816	28905	93833	15937	2884	1214	298
Регион Шумадије и Западне Србије	14916	29148	112252	23155	4930	2193	313
Регион Јужне и Источне Србије	9328	28118	92546	14448	2895	1403	207
Регион Косово и Метохија

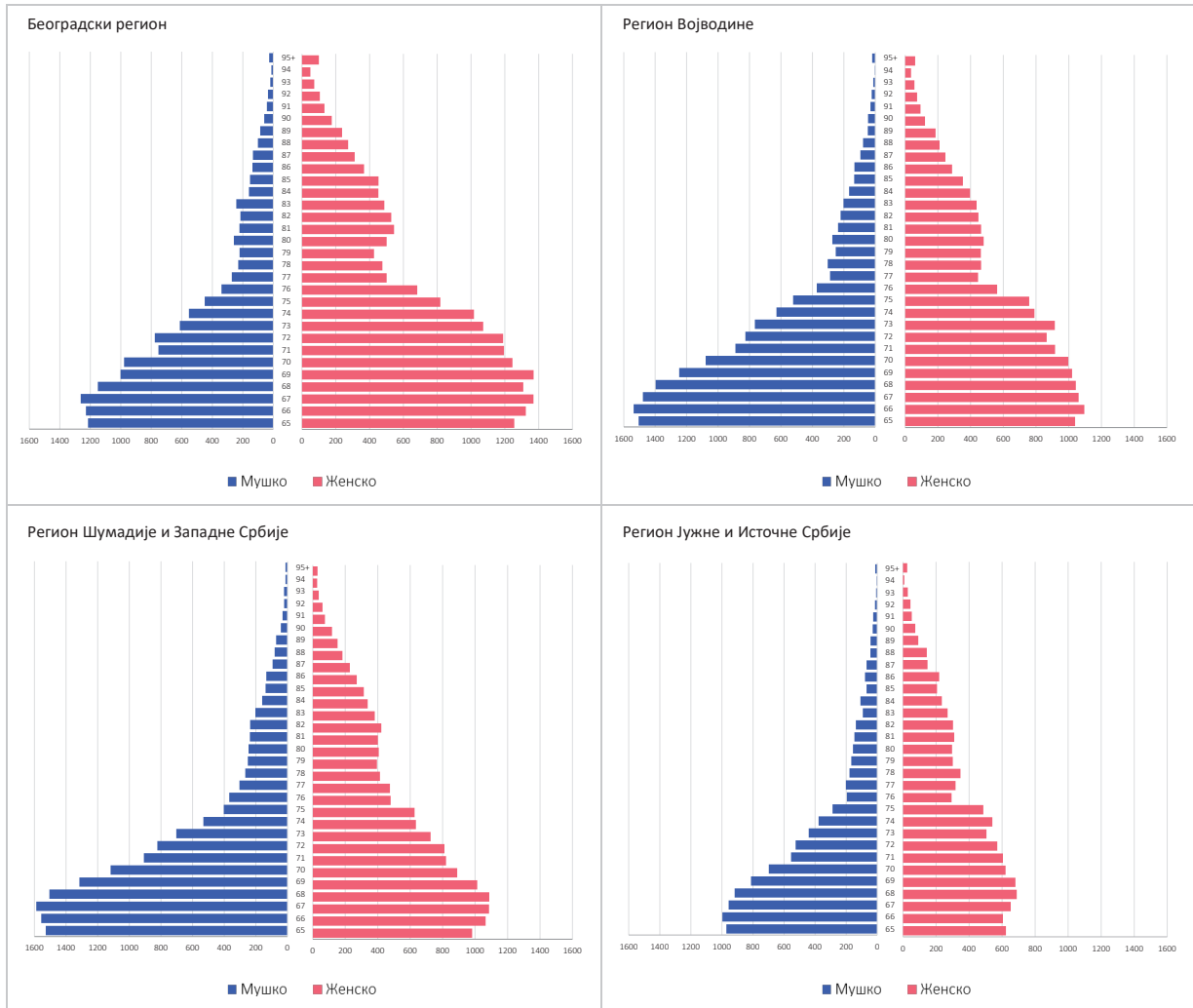
Каква је старосна структура старијих кохорти које нису учествовале у репродукцији? Одговор на ово питање илуструје графикон 5.1 на којем је приказана старосна пирамида старијих без деце, са које се могу прочитати неколико значајних карактеристика ове субпопулације. Број бездетних старијих становника прилично верно осликава и облик „врха“ пирамиде укупног старијег становништва од 64 године, па је концентрација у млађим старосним групама очекивана. Секуларне промене у фертилитету које су ишле у смеру смањивања броја рођене деце или одустајања од репродукције трају више од пола века, па се оне могу прочитати посебно код млађих старих који су припадници беби-бум генерације. Елаборација фактора који се могу издвојити као важни за ове трендове превазилази оквире ове студије, али ћемо издвојити експанзију образовања, масовнији излазак жена на тржиште рада и доступност контрацепције. Такође, уочљива је старосна неусаглашеност између старијих кохорти бездетних мушкараца и жена; са једне стране је видљив већи број мушкараца без потомства у старостима до 70 година. Разлике су највеће код најмлађих група, и крећу се од 33% више мушкараца у старости од 65 година у односу на жене исте старости, до 3% у старости од 70 година. У свим осталим старостима је број жена осетно већи, и већ код становништва старијег од 80 година има дупло више старијих жена, што је последица неједнаког очекиваног трајања живота старије популације.

Графикон 5.1. Старосна пирамида старијег становништва које није учествовало у репродукцији, Република Србија, Попис 2022.

На питање да ли постоје регионалне разлике на нивоу НСТЈ-2 у броју жена и мушкараца који нема децу а имају 65 и више година можемо дати врло јасан позитиван одговор (графикон 5.2). Највећу полну усаглашеност налазимо у Београдском региону и као главна разлика се издваја то што ни у једној кохорти нема више старијих мушкараца без деце у односу на жене, иако су удели бездетних највиши у односу на друге регионе. У осталим регионима приметне су сличне карактеристике као и за ниво Републике, па тек након 70 година има више жена без деце него мушкараца (осим у Региону Шумадије и Западне Србије где је то до 72 године). Битно је нагласити да Регион Јужне и Источне Србије има најмањи апсолутни и релативни број старијег становништва без деце, што може бити „предност“ за старију популацију због традиционално слабије покривености геронтолошким сервисима на овом простору.

Графикон 5.2. Старосна пирамида старијег становништва које није учествовало у репродукцији, по регионима, Попис 2022.

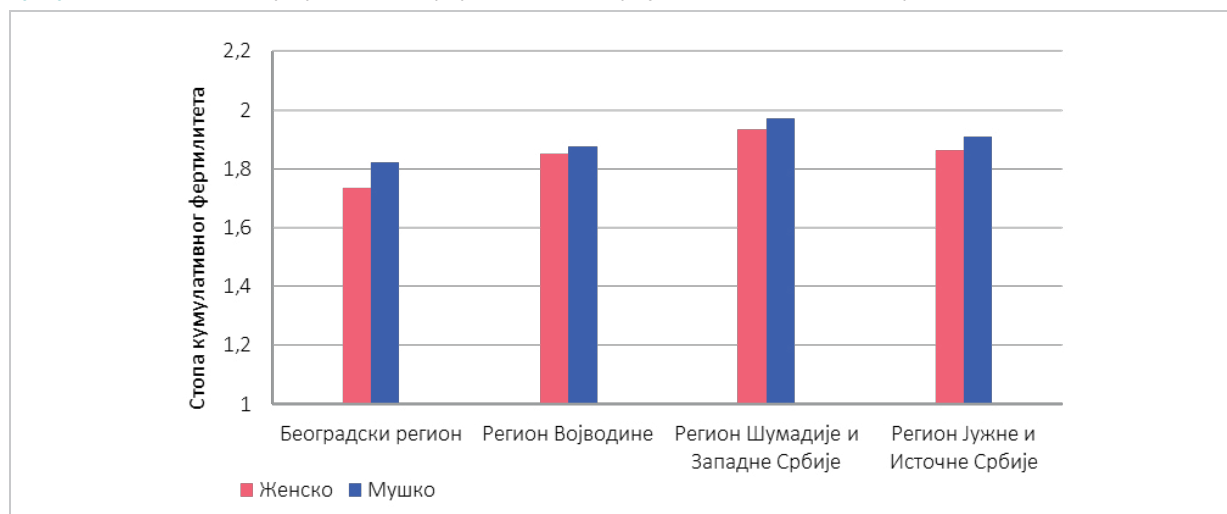
Подаци у паритету показују да је постојала доминација прворођења и другорођења код старијег становништва, јер је и код жена и код мушкараца највећи број оних који су добили једно или двоје деце (табела 5.2). Од укупног броја пописаних жена, 22,16% је родило једно, 58,15% је родило двоје, док је само 9,26% жена родило троје деце. Када су и питању мушкарци, од укупног броја, 18,12% је пријавило да има једно, 58% двоје, а 10,51% троје деце. Издваја се Београдски регион, где је више жена са једнорођењем, а мање са свим осталим паритетима, као и Регион Шумадије и Западне Србије, где је мање прворођења у односу на друге регионе, али је већи удео трећерођења. Иако ови подаци дају магловиту слику о репродуктивним моделима, односно о потенцијалној подршци коју старији становници могу да очекују у старости, треба нагласити да према методологији пописа, становници пријављују број живорођене деце, укључујући и ону која више нису у животу.

Табела 5.2. Удео старијег становништва према броју живорођене деце, по регионима, Попис 2022.

	1 дете	2 детата	3 детата	4 детата	5 и више	Непознато
Жене						
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	22,17	58,15	9,27	1,83	0,90	0,31
Београдски регион	24,99	55,27	7,48	1,18	0,47	0,69
Регион Војводине	21,61	58,75	9,31	1,74	0,84	0,27
Регион Шумадије и Западне Србије	19,76	58,66	11,16	2,50	1,28	0,16
Регион Јужне и Источне Србије	22,75	59,97	8,80	1,81	0,94	0,14
Регион Косово и Метохија
Мушкарци						
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	18,13	59,95	10,52	2,03	0,87	0,27
Београдски регион	20,53	58,07	9,35	1,56	0,51	0,66
Регион Војводине	18,31	59,43	10,09	1,83	0,77	0,19
Регион Шумадије и Западне Србије	15,59	60,06	12,39	2,64	1,17	0,17
Регион Јужне и Источне Србије	18,88	62,13	9,70	1,94	0,94	0,14
Регион Косово и Метохија

Када се подаци о паритету „преточе“ у показатељ, добија се стопа кумулативног фертилитета, добија се одговор на питање колико су деце у просеку родиле старије жене, односно колико деце имају старији мушкарци, а можемо сазнати и да ли постоје регионалне разлике у степену кохортне репродукције. Разлике између женског и мушког кохортног фертилитета постоје, и имају прилично стабилне више вредности код мушке популације. Ово јесте очекивано, јер су старије генерације често практиковале бракове у којима је мушкарац старији, тако да је одређени број старијих мушкараца „пријавио“ децу са женама које су млађе од 65 година. Особеност Београдског региона се примећује и у овој анализи, па је у односу на остале регионе ово простор са најнижим кохортним фертилитетом (1,73 код жена, односно 1,82 код мушкараца). Најмање разлике су у Региону Војводине, па овај индикатор показује да су жене у току свог живота родиле 1,85, док мушкарци имају 1,87 деце. Сличне вредности има и женско становништво Региона Јужне и Источне Србије (1,86), док је код мушкараца нешто виши (1,90). Регион са највећим стопама кумулативног фертилитета јесте Шумадија и Западна Србија, што се могло наслутити на основу података о паритету. Жене старије од 64 године у овом региону су родиле у просеку 1,93 деце, док мушкарци имају у просеку 1,97.

Графикон 5.3. Стопа кумулативног фертилитета старијег становништва, по регионима, Попис 2022.

Дати подаци могу бити релевантни за потенцијалне правце популационе политике у одговору на старење становништва, јер анализа помоћу алтернативног показатеља односа популационе групе старијих од 85 година и њихове „претпостављене“ деце (20–64 године) – коефицијента подршке родитељима, која је показала да је простор Јужне и Источне Србије у најнеповољнијем положају. Осим фертилитета који је опадао, и емиграција становништва је свакако допринела томе да имамо „неусклађене“ бројеве између кохорти најстаријих и оних који би могли да им буду подршка у старости (Стојилковић Гњатовић, 2023а).

6

Старији као мигранти

Постоји већи број демографских феномена где је старије становништво (неправедно) дуго било изостављено из истраживачког интереса (нпр. репродукција, брачност), а ту се дефинитивно може убројити и област миграција. Тако су старији мигранти виђени као пасивна и рањива група којој није посвећивана дужна пажња у демографским проучавањима (Bastia, Lulle, King, 2022). Са старењем популације, мења се и композиција старијег становништва, а како Попис 2022. године обухвата прилично хетероген „врх“ старосне пирамиде, упутно је испитати мигрантске карактеристике старијих. Пошто се беби-бум генерација комплетно „преселила“ у стари популациони контингент, а познајући различите особине ове генерација по којима се разликује од свих претходних, очекивано је да ће и по питању миграторне активности бити одређених одступања у односу на раније познате трендове.

Пописна методологија (РЗС, 2023г) објашњава како можемо добити одговоре на питања у којој мери је старије становништво аутохтоно/алохтоно, да ли постоје регионалне разлике у обрасцима миграционе активности, из којих држава се доселило, који су разлози повратка и у ком периоду су се преселили. Да бисмо сазнали да ли се старија популација селила у току свог живота, неопходно је познавати одговоре на два питања: место рођења и место пресељења. Место рођења се везује за место сталног становања мајке у време када је лице рођено, па попис прикупља податке о насељу и општини за рођене у Србији, односно држави за оне рођене у иностранству. Да би појединац био убројан у аутохтоно становништво (они који од рођења живе у истом насељеном месту), неопходно је да испуни следеће критеријуме:

- уколико је лице рођено ван места сталног становања мајке, да је непосредно након рођења донето у место где је мајка становала,
- да је краће од годину дана боравило у другом месту у оквиру државе или у иностранству
- да се селило због школовања или служења војног рока у Републици Србији или некој од република бивше СФРЈ
- да се селило унутар истог насеља.

Остали становници се сматрају досељенима, јер дуже од годину дана не живе у месту рођења, за њих постоје и подаци о претходном месту становања и времену досељења, а последњи попис је обогатио статистичку грађу и подацима о главном разлогу пресељења. Такође, пописна статистика располаже подацима да ли је лице икада живело непрекидно годину дана или дуже и у којој држави, а последњи попис је осим питања о години повратка у Републику Србију, укључио и питање о години одласка у иностранство.

За разлику од актуелних миграторних кретања у модерном друштву које карактерише изразита флуидност¹⁵, данашњи старији су живели у друштвима које је карактерисала већа друштвена кохезија која се претакала и на другачије миграторно искуство. Старије становништво је сведочио великим променама у готово свакој тачки животног циклуса, али је „свет“ у којем су се образовали, запошљавали, венчавали и добијали децу био у већој мери предвидљив у односу на данашњи. Ово се очитава и у разликама између „нових“ и „стarih“ миграција (Engbersen, Snel, 2013), па док су у прошлости старији били „гостујући радници“ са породицама, имали формално и дугорочно решено питање запослења, боравка и социјалног осигурања, данашње млађе генерације се упуштају у новије типове миграција које карактерише много мање сигурности и формалности. Ове дистинкције између генерација су од изузетне важности, јер су тренутне генерације старијих лица током свог радног (и мигрантског) века успевале да обезбеде пензиона права у великом броју. Ово потврђују и претходно анализирани подаци да је 91% старијих у статусу пензионера, а одређен број старијих је то право остварио кроз иностране пензије. Отворено је питање како ће старити млађе генерације које, пролазећи кроз друштвену атрофију институционалних система, треба да планирају очекивану старост.

Различити друштвени, економски и демографски процеси одређивали су смерове миграције у прошлости, тако да је данашње старије становништво често било у ситуацији да одлучује да ли остати (на селу, у граду, у држави) или се селити. Кратак преглед миграционе историје старих преко 64 године у Србији осликава различити карактер миграција, од присилних (Први и Други светски рат, сукоби на територији бивше Југославије током деведесетих), преко социо-политичких (аграрна колонизацијом Војводине становницима из других југословенских република) до економских миграција (експанзија индустријализације почев од педесетих, „привремени“ рад и боравак у иностранству почев од средине шездесетих).

Подаци о миграторном кретању старијег становништва нам омогућавају увид у степен покретљивости старијих генерација анализом удела аутохтног становништва (табела 6.1), а да бисмо испратили да ли је дошло до генерацијских промена, укључени су и подаци за 2011. годину. Упадљива је разлика у укупном броју старијих становника који нису мигрирали према већ наведеним дефиницијама до два критична момента (30. 09. 2011. и 30. 09. 2022. године), јер је број аутохтног становништва смањен са 415 207, у 2011, на 232 562, у 2022. години. Смањење аутохтоног становништва старог 65 и више година у периоду од 11 година за 44% јасно указује да је дошло до генерацијског „заокрета“ у миграцијском искуству старијих. Постоји још једна значајна димензија у променама миграционог обрасца старијих, а то је несразмерно опадање броја аутохтоног старијег мушког односно женског становништва. Док је код мушкараца између два пописа дошло до смањења за 23% (од 219 971 на 169 006), код жена је то смањење чак 67% (са 195 236 на 63 556). Уколико анализирамо уделе аутохтоног старијег (мушког и женског) становништва у односу на укупно, јасно уочавамо размере јаких миграционих кретања у које су били укључени данашњи старији. Док је 2011. године сваки трећи старији од 64 године од рођења живео у истом месту, у 2022. години је било дупло мање старијих који припадају категорији аутохтоног становништва. Посебно се истичу полне разлике, па је 2022. године мање старијих мушкараца који се нису селили него што је то било старијих жена 2011. године. Старије жене су биле миграторно активније што је често последица образовних, брачних и економских фактора, а посебно треба нагласити да је 2022. године удео оних које живе истом месту цео живот изузетно мали (7,6%).

¹⁵ Концепт флуидних миграција је инспирисан идејом флуидне модерности (liquid modernity) у којој се апострофира трансформација „густих“ и стабилних социјалних институција (класа, породица, тржиште рада, комшилук и национална држава) у „ређе“ и флексибилне облике институција (Engbersen, 2012).

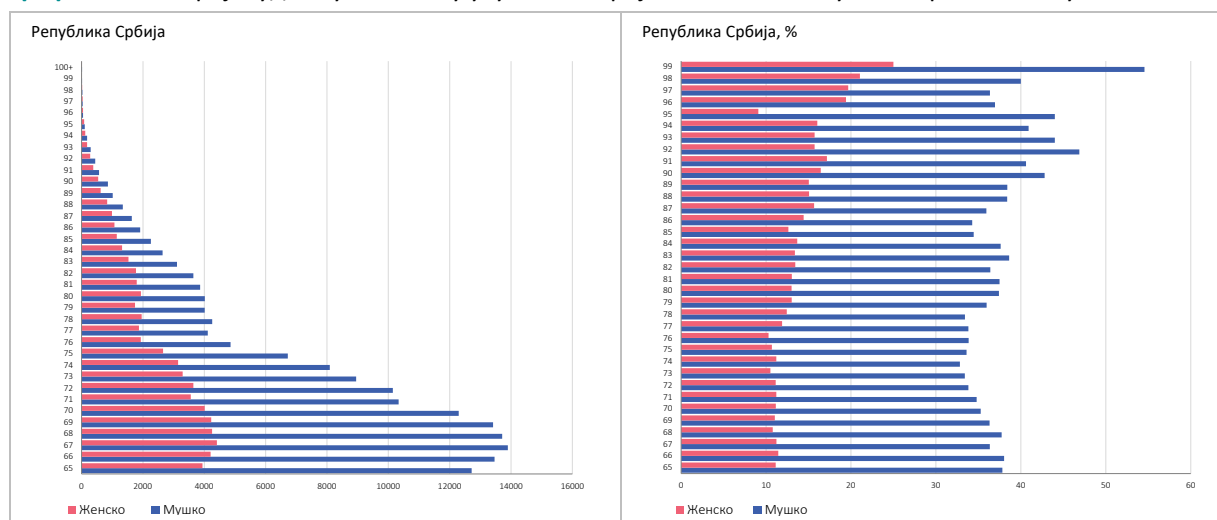
Табела 6.1. Број старијег аутохтоног и удео у укупном старијем становништву, пописи 2011. и 2022.

	Укупно	65–69	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95+
2022								
Свега	232562	88239	67474	34119	25630	12817	3844	439
Мушки	169006	67200	49820	23964	17277	8159	2346	240
Женски	63556	21039	17654	10155	8353	4658	1498	199
Удео старијег аутохтоног у укупном старијем становништву 2022.								
Свега	15,83	17,57	15,53	14,26	14,60	14,27	15,66	13,32
Мушки	26,71	29,10	26,00	24,11	25,18	24,77	28,24	23,23
Женски	7,60	7,76	7,27	7,26	7,82	8,19	9,23	8,79
2011								
Свега	415207	110742	111859	100924	64032	22878	4264	508
Мушки	219971	62710	61195	51846	32028	10113	1873	206
Женски	195236	48032	50664	49078	32004	12765	2391	302
Удео старијег аутохтоног у укупном старијем становништву 2011.								
Свега	33,27	32,42	31,32	33,94	36,93	35,10	36,88	29,67
Мушки	41,85	40,38	39,44	42,42	48,31	45,30	49,12	38,36
Женски	27,03	25,78	25,08	28,03	29,89	29,79	30,85	25,70

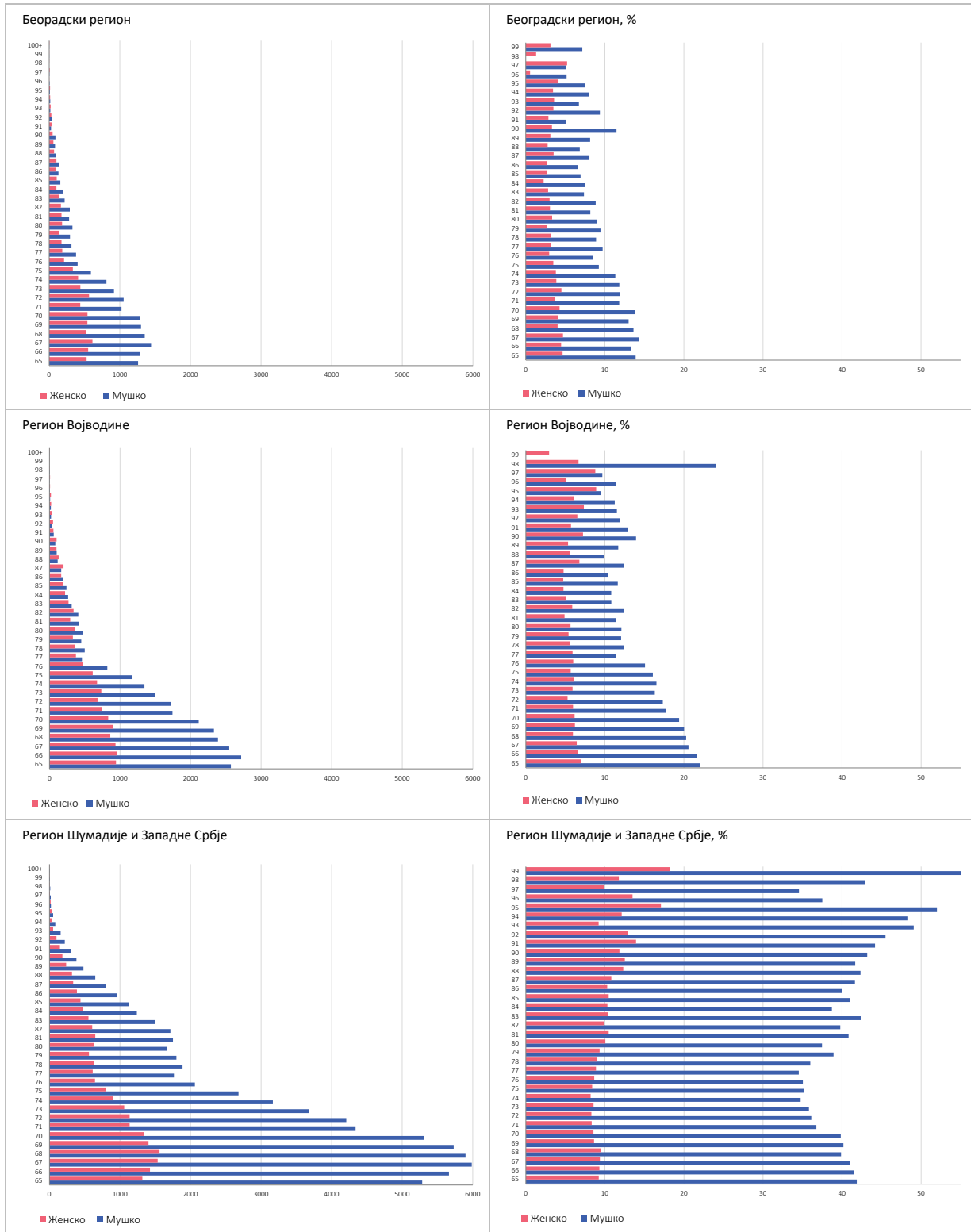
Извор: Девеџић, Стојилковић (2015), прорачун аутора

Анализом појединачних старости, као и удела сваке старосне групе у укупном становништву потврђују се изузетно велике полне разлике у питању миграторних образаца старијег становништва у прошлости (графикон 6.1). У свим старостима након 64 године има више мушкараца који су цео живот живели у једном месту, мада се разлике у дубљим старостима смањују као последица неједнаке смртности. Постоји стабилност у уделима старијих према полу, са прилично малим варијацијама код старијег женског становништва (стандардна девијација само 0,73), док је код мушкараца изражена нешто већа варијација (2,48). Коефицијент маскулинитета показује да су највеће полне диспропорције забележене код беби-бумера, тако да овај индикатор код популације старости 66–75 година износи у просеку око 3 000, односно три пута више мушкараца бумера који се нису селили у односу на бумерке.

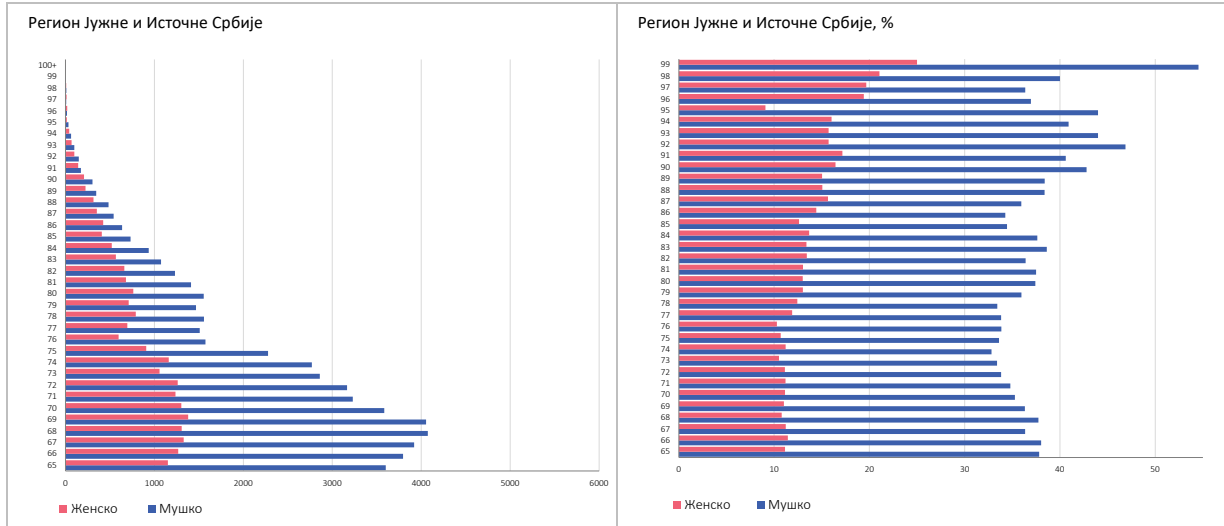
Графикон 6.1. Број и удео аутохтоног у укупном старијем становништву, по старости и полу, Попис 2022.

Графикон 6.2. Број и удео аутохтоног у укупном старијем становништву, по старости, полу и регионима, Попис 2022.

Графикон 6.2. Број и удео аутохтоног у укупном старијем становништву, по старости, полу и регионима, Попис 2022. (наставак)

Истраживање миграторних карактеристике старијег становништва на републичком нивоу „маскира“ регионалне разлике, с обзиром на велике просторне неједнакости. Са једне стране, постоје економски и друштвено девастирана подручја са којих су миграције покренуте пре много деценија, док на другом полу имамо београдски гравитациони систем са израженим привлачним особинама. Приказани апсолутни и релативни бројеви старијег аутохтоног становништва по полу (графикон 6.2) верно осликавају динамичку миграторну историју Србије. Београдски регион се издваја као најактивнији по питању миграција оба пола, јер је у просеку 9,07% старијих мушкараца рођено и даље живи у њему, односно само 3,36% старијих жена. Урачунамо ли све предности које је главни град нудио у прошлости данашњим старијим, од образовања, преко запослења, до културних елемената, делимично је очекивано то да се огромна већина старије популације у току свог живота доселила у престоницу. Прилични имиграциони карактер се примећује и у Региону Војводине, узевши да је била дестинација колонизације, али и место пријема великог броја избеглица током деведесетих година. Ипак, удели су нешто мањи него у Београдском региону, тако да 13,95% старијих мушкараца и 5,97% жена рођено и остарило у овом региону. Региони на југу Србије се издвајају по другачијим миграторним особинама старије популације, па за разлику од активног севера, имамо пасивнији југ. Чак 40,81% старијег мушког становништва у Региону Шумадије и Западне Србије и 37,80% у Региону Јужне и Источне Србије није мењало место становања, осим краће од годину дана или за потребе школовања, односно одслужења војног рока. Код жена је проценат аутохтоног становништва у Региону Шумадије и Западне Србије доста мањи и износи 10,57%, што је доста већа вредност у односу на два северна региона. Ипак, ово није максимум, јер је удео жена која се нису селиле из свог насеља највећи у Региону Јужне и Источне Србије и износи 13,82%.

Табела 6.2. Период и држава досељења старијег становништва, Попис 2022.

Година досељења	Досељено из:												
	Другог насељеног места у Републици Србији	Босне и Херцеговине	Северне Македоније	Словеније	Хрватске	Црне Горе	Аустрије	Немачке	Француске	Швајцарске	САД	Друге државе	непознато
Укупно	759320	96960	15042	5793	79892	19640	12883	16755	6209	7217	1782	15986	171
%	73,18	9,34	1,45	0,56	7,70	1,89	1,24	1,61	0,60	0,70	0,17	1,54	0,02
1980 и раније	490297	61880	11825	2888	36143	14095	2635	5194	2008	604	249	4378	26
1981–1990	74606	6446	1384	1007	3081	1882	1084	2307	870	643	179	2389	8
1991–1995	16935	15405	500	956	29393	623	402	593	135	364	97	884	8
1996–2000	30874	4049	220	131	5602	529	699	1027	301	654	87	1232	4
2001–2010	37542	4047	332	268	2384	1134	2526	2691	966	1438	288	2284	7
2011 и касније	55804	3733	430	442	2320	920	4984	4470	1766	3316	813	4375	21
Непознато	53262	1400	351	101	969	457	553	473	163	198	69	444	97
%													
1980 и раније	64,57	63,82	78,61	49,85	45,24	71,77	20,45	31,00	32,34	8,37	13,97	27,39	15,20
1981–1990	9,83	6,65	9,20	17,38	3,86	9,58	8,41	13,77	14,01	8,91	10,04	14,94	4,68
1991–1995	2,23	15,89	3,32	16,50	36,79	3,17	3,12	3,54	2,17	5,04	5,44	5,53	4,68
1996–2000	4,07	4,18	1,46	2,26	7,01	2,69	5,43	6,13	4,85	9,06	4,88	7,71	2,34
2001–2010	4,94	4,17	2,21	4,63	2,98	5,77	19,61	16,06	15,56	19,93	16,16	14,29	4,09
2011 и касније	7,35	3,85	2,86	7,63	2,90	4,68	38,69	26,68	28,44	45,95	45,62	27,37	12,28
Непознато	7,01	1,44	2,33	1,74	1,21	2,33	4,29	2,82	2,63	2,74	3,87	2,78	56,73

Иницијално упознавање са миграторним карактеристикама старије популације преко броја и удела аутохтоног становништва могу бити продубљени подацима о временским и просторним одредницама алохтоног становништва. Од укупног броја старијих који су се селили током свог живота (1 037 650), доминантно највећи број припада групи интерних миграната (759 320), односно 73,18%. Ипак, треба нагласити да се највећи број и удео становника старих преко 64 године према Попису 2022. године преселио из другог насељеног места у оквиру граница државе пре више од четири деценије (скоро $\frac{2}{3}$ старијих је као време последњег пресељења навело годину пре 1980. године). Сличне вредности удела за дати период постоје и за старије становнике који су се доселили из Босне и Херцеговине (63,82%), а чак су већи за старије досељене из Северне Македоније (78,61%) и Црне Горе (71,77%), а мање од половине старијих је дошло из Словеније (49,85%) и Хрватске (45,24%). По правилу, велики удео старијих се доселио током 1991–1995. године из држава бивше Југославије (осим из Северне Македоније), што је директно повезано са ратним сукобима и избегличким миграцијама. Највише је старијих који су у том периоду избегли из Хрватске (36,76% свих досељених из Хрватске), затим из Словеније (16,50%, мада је удео оних који су дошли 1981–1990. чак већи – 17,38%) и Босне и Херцеговине (15,89%).

За разлику од старијих интерних мигранта и оних са територије некадашње заједничке државе који су се већином преселили у време када су били млађи (најмлађи старији мигрант је могао имати 23 године уколико је година пресељења 1980. година), код старијих миграната који су дошли из европских држава или САД постоји другачија периодизација доласка/повратка. Постоје слични обрасци међу одређеним државама: старији који су имигрирали из Немачке и Француске су се вратили делимично још пре 42 године (31% односно 32,34%), односно у 11 година пре последњег пописа (26,88%, тј. 28,44%). Док се петина старијих вратила из Аустрије још пре 1980. године, више од половине (58,29%) вратили су се у последњих 20-ак година. Са друге стране, старији који су дошли из Швајцарске или САД већином су се враћали у последњем међупописном периоду.

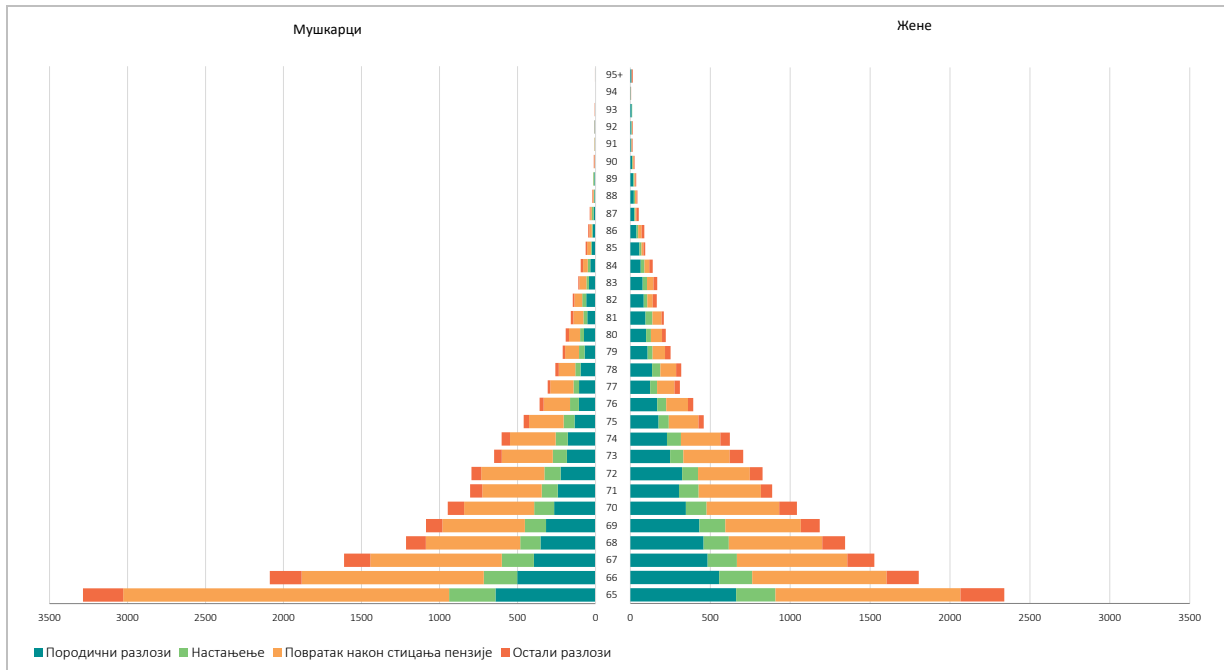
Табела 6.3. Разлози повратка становништа старости 65 и више година, по регионима, Попис 2022. (%)

	Укупно	Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије		Регион Косово и Метохија
		укупно	%	укупно	%	укупно	%	укупно	%	
Породични разлози	30440	11533	37,89	7265	23,87	7314	24,03	4328	14,22	...
Настањење	5345	1590	29,75	1792	33,53	1183	22,13	780	14,59	...
Повратак након стицања пензије	15841	1733	10,94	2481	15,66	5140	32,45	6487	40,95	...
Остали разлози	7726	2696	34,90	2092	27,08	1578	20,42	1360	17,60	...
Непознато	3741	1419	37,93	744	19,89	763	20,40	815	21,79	...
Мушкарци										
Породични разлози	15113	5688	37,64	3562	23,57	3752	24,83	2111	13,97	...
Настањење	2641	769	29,12	847	32,07	625	23,67	400	15,15	...
Повратак након стицања пензије	8785	969	11,03	1336	15,21	2897	32,98	3583	40,79	...
Остали разлози	4153	1470	35,40	1054	25,38	858	20,66	771	18,56	...
Непознато	1799	628	34,91	346	19,23	405	22,51	420	23,35	...
Жене										
Породични разлози	15327	5845	38,14	3703	24,16	3562	23,24	2217	14,46	...
Настањење	2704	821	30,36	945	34,95	558	20,64	380	14,05	...
Повратак након стицања пензије	7056	764	10,83	1145	16,23	2243	31,79	2904	41,16	...
Остали разлози	3573	1226	34,31	1038	29,05	720	20,15	589	16,48	...
Непознато	1942	791	40,73	398	20,49	358	18,43	395	20,34	...

Да би се боље разумели фактори који су „покренили“ дате миграције, консултоваћемо и податке о разлозима повратка старијих (табела 6.3) који открива да су породични разлози најчешћи „pull“ фактор повратка старијих. Иако су у пописници понуђени одговори о разлозима повратка као што је посао, школовање и принудно пресељење, за потребе ове студије укључили смо породичне разлоге, настањење, повратак након стицања пензије и остале разлоге. Готово половина старијих која се доселила у Србију из датих разлога (63 093) наводе породичне разлоге као главни мотив за имиграцију, а четвртина су се вратили након стицања права на пензију. Ипак, постоје одређене регионалне разлике, па је највећи број оних који су се вратили из породичних разлога дошао у Београдски регион,

највише се настанило у Региону Војводине, а у Региону Јужне и Источне Србије се „уселило“ највише пензионера. Укључивање полне димензије открива да готово не постоје разлике између старијих мушкараца и жена који су се вратили, тако да можемо претпоставити да се често ради о (заједничким) породичним одлукама. То потврђује и изузетно симетрична популациона пирамида (графикон 6.3), на којој се једино код мушкараца у старости од 65 до 70 значајније разликују, да би у дубљим старостима постојала прилична усаглашеност између полова. Разлоге највероватније можемо тражити у старосној дисонанци између супружника, односно нешто старијим мушкарцима у односу на жене у браку.

Графикон 6.3. Разлози повратка старијег становништва у Републику Србију, по старости и полу, Попис 2022.

7

Старији у домаћинствима

У оквиру пописа становништва, као најкомпликованије статистичке акције, прикупља се обиље података не само о појединцима, кроз пописницу као инструмент пописивања, већ и о домаћинствима и становима, кроз одговарајући упитник. Како би се стекла што прецизнија представа о условима у којима живи старије становништво, у анализу су укључена и обележја која се могу добити на основу података о асоцијацијама и локацијама у којима је пописано старије становништво. Подаци о домаћинствима се традиционално прикупљају у свим пописима становништва, а према међународним препорукама спадају у основну пописну јединицу, док се питање о броју чланова домаћинства на основу међусобних односа пописаних мора извести током обраде података. Подаци о домаћинствима које прикупља Републички завод за статистику (2023) добијени су путем концепта којим се под домаћинством подразумева да појединци заједно живе и заједно троше средства (*housekeeping* концепт). Ова стамбена и економска димензија концепта домаћинства која ставља акценат на „одржавање” домаћинства од великог је значаја приликом анализе података о старијем становништву јер индиректно открива и карактеристике квалитета живота старијих. Такође, треба нагласити да на бројност и географску дистрибуцију домаћинства има утицај и концепт сталног становништва који се користи у попису. Последња два пописа су користила „уобичајено становништво”, што је значило да се под домаћинством сматрала заједница у којој је бар један члан испунио критеријуме уобичајеног становника.¹⁶ Узевши да постоји варијабилитет по питању тога са ким и где појединци живе, потребно је издвојити две поделе домаћинства:

- на приватна (индивидуална) и колективна, тј. институционална (о њима се брине одређена институција, а неке просторије су заједничке)
- самачка (лице не дели средства за подмиривање потреба независно да ли живи само или са другима у стану) или вишечлана (лица која могу али не морају бити сродници која деле трошкове животног простора и исхране).

¹⁶ Појединац се сматрао уобичајеним становником оног места у којем живи сам (формирајући самачко домаћинство) или са члановима свог домаћинства (независно од тога где има пријављено пребивалиште или боравиште), уз ограничење да је настањен непрекидно најмање 12 месеци пре критичног момента пописа (30. 09. 2022. године), или уколико живи краће од 12 месеци, да има намеру да у њему остане најмање годину дана.

Као истраживачке теме у овој студији су се, сходно потребама анализе, наметнуле одређене категорије домаћинства – старачка домаћинства (односно она домаћинства у којима су сви старији од 64 године); старачка самачка домаћинства (она у којима старији становници сами троше средства на становање и исхрану), као и колективна домаћинства у којима је заступљено старије становништво – домови за стара лица. Анализа је извршена према полу, старости носиоца домаћинства, као и (не)породичним¹⁷ карактеристикама, а консултовани су и подаци о величини старачких домаћинства, а у зависности од потреба, подаци су исказани за ниво региона, односно по типу насеља.

7.1 ДОМАЋИНСТВА СА СТАРИЈИМ ЛИЦИМА

Вишечлана домаћинства као економско-стамбене асоцијације лица сумирају велики број анализираних карактеристика старије популације, па се структуре старијих према полу старости, брачности, економским карактеристикама и дистрибуција према типу насеља „преламају“ кроз односе у домаћинству. Између два пописа становништва дошло је до повећања броја домаћинства у којима је бар један становник старији од 64 године за 141 905, са 965 107 у 2011. години на 1 107 012 домаћинства, што је последица интензивнијег старења становништва и повећања броја старог становништва (за 218 539 лица). Старији становници су 2022. године махом живели у домаћинствима у којима је носилац старији од 64 године (85,34%), што је мало повећање удела у односу на 2011. годину. За разлику од укупног становништва, где је више жена него мушкараца, уколико посматрамо домаћинства у којима живи бар један становник стар 65 или више година, већи је број оних која се воде на мушко лице (652 963) у односу на женско (454 049). Ипак, пописано је укупно 162 260 домаћинства у којима живе становници старости 65+ година, али је носилац млађа особа. Број домаћинства у којима живе старији, а која се „воде“ на особе млађе од 65 година расте са годинама старости носиоца, а регионалних разлика има изузетно мало. На основу ових података, можемо закључити да становници стари 65 и више година махом живе сами или са другим члановима домаћинства који су старији, а уколико то није тако, највероватније живе са својом децом која су одређена као носилац домаћинства. Како бисмо потврдили ову слутњу, ангажоваћемо и изведено обележје „породице“.

Табела 7.1. Домаћинства у којима је бар један члан стар 65 и више година, према старости носиоца домаћинства, по регионима, 2011. и 2022. године (укупно и %)

	Укупно	Ипод 25	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65+
2022											
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1107012	1107	2381	4710	10103	18788	28144	30784	30147	36096	944752
Београдски регион	258047	259	551	1119	2452	4271	5737	5952	6037	8098	223571
Регион Војводине	286869	306	681	1364	2951	5479	7364	7632	7685	9685	243722
Регион Шумадије и Западне Србије	314611	296	619	1171	2602	5102	8573	9656	9100	9944	267548
Регион Јужне и Источне Србије	247485	246	530	1056	2098	3936	6470	7544	7325	8369	209911
Регион Косово и Метохија

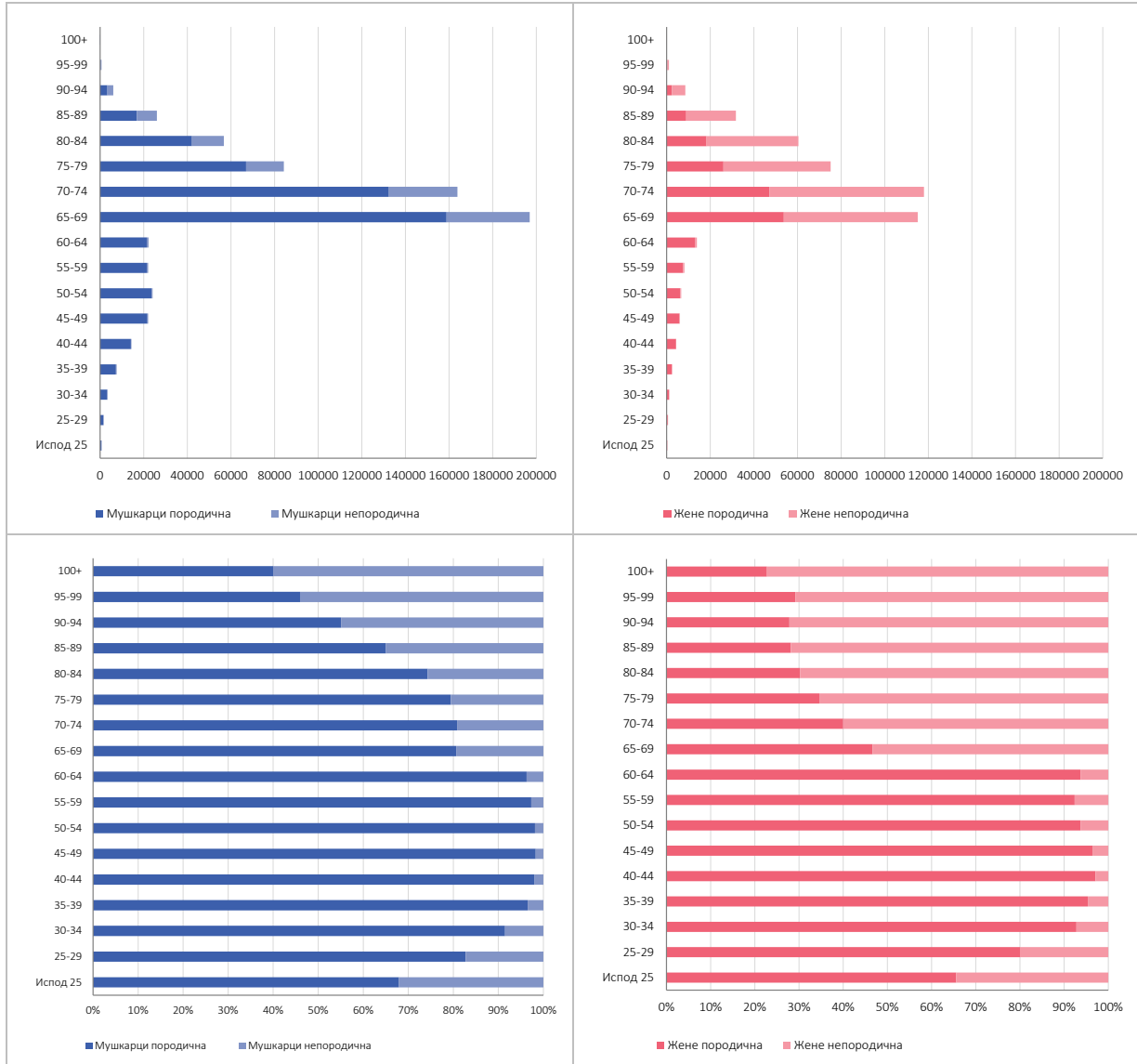
¹⁷ Под породицом се подразумева заједница која се састоји само од брачних или ванбрачних партнера или од родитеља (оба или једног) и њихове деце. Да би се сматрало „дететом“, лице мора да испуни следеће критеријуме: да живи у домаћинству с једним или оба родитеља и да у том домаћинству нема свог (ван)брачног партнера и(ли) своје дете, невезано за старост.

Табела 7.1. Домаћинства у којима је бар један члан стар 65 и више година, према старости носиоца домаћинства, по регионима, 2011. и 2022. године (укупно и %) (наставак)

	Укупно	Ипод 25	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65+
2022%											
РЕПУБЛИКА СРБИЈА		0,10	0,22	0,43	0,91	1,70	2,54	2,78	2,72	3,26	85,34
Београдски регион		0,10	0,21	0,43	0,95	1,66	2,22	2,31	2,34	3,14	86,64
Регион Војводине		0,11	0,24	0,48	1,03	1,91	2,57	2,66	2,68	3,38	84,96
Регион Шумадије и Западне Србије		0,09	0,20	0,37	0,83	1,62	2,72	3,07	2,89	3,16	85,04
Регион Јужне и Источне Србије		0,10	0,21	0,43	0,85	1,59	2,61	3,05	2,96	3,38	84,82
Регион Косово и Метохија
2011											
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	965107	1290	2643	5314	11044	22431	36513	40271	39707	34688	771206
Београдски регион	212356	224	493	1088	2220	4366	6663	7350	7476	7129	175347
Регион Војводине	248077	282	696	1430	3091	5979	9351	9800	8854	8000	200594
Регион Шумадије и Западне Србије	276791	408	781	1536	3267	6982	11902	13394	12960	9297	216264
Регион Јужне и Источне Србије	227883	376	673	1260	2466	5104	8597	9727	10417	10262	179001
Регион Косово и Метохија
2011%											
РЕПУБЛИКА СРБИЈА		0,13	0,27	0,55	1,14	2,32	3,78	4,17	4,11	3,59	79,91
Београдски регион		0,11	0,23	0,51	1,05	2,06	3,14	3,46	3,52	3,36	82,57
Регион Војводине		0,11	0,28	0,58	1,25	2,41	3,77	3,95	3,57	3,22	80,86
Регион Шумадије и Западне Србије		0,15	0,28	0,55	1,18	2,52	4,30	4,84	4,68	3,36	78,13
Регион Јужне и Источне Србије		0,16	0,30	0,55	1,08	2,24	3,77	4,27	4,57	4,50	78,55
Регион Косово и Метохија

С обзиром на то да се могу конституисати домаћинства породичног и непородичног типа, можемо анализирати (не)породичну структуру домаћинстава у којима живе старији, а према старости и према полу носиоца домаћинства. Од укупног броја домаћинстава у којима живе старији, 733 758 су породичног типа (76,28%), док остала трећина припада непородичном типу (373 254). Интересантно је то што је код породичних домаћинстава много чешће носилац мушкарац (535 741 мушкарац носилац у односу на 198 017 жена), док је код непородичних обрнута ситуација (117 222 : 256 032). Такође, код породичних домаћинстава, већином се ради о домаћинствима без других чланова уколико је носилац мушкарац (82,04%), у односи на то кад је носилац жена (43,61%). Од укупног броја породичних, највише је оних где је пописан (ван)брачни пар без деце (41,06%) док пар са децом и мајке са децом учествују са по 15%. Код непородичних постоји изузетно велики удео самачких (преко 92%), неvezано за пол носиоца.

Графикон 7.1. Домаћинства у којима је бар један члан стар 65 или више година према старости лица на које се води домаћинство и породичном саставу, Република Србија, Попис 2022. (укупно и %)

Да бисмо проникли у породичне и полне обрасце формирања домаћинстава са старијим особама, анализираћемо појединачно мушкарце и жене носиоце домаћинстава у којима је бар једна особа старија од 64 године (графикон 7.1). У великом броју случајева код оба пола, уколико старија особа живи у домаћинству, носилац домаћинства је особа стара 65 или више година, мада постоје разлике између породичних (око 79%) и непородичних домаћинства (98%). Уколико старија особа живи у домаћинству у којем је носилац особа која је млађа од 65 година, у огромном броју случајева се ради породичним домаћинствима. Једини случајеви када су удели нижи од 90% јесу када је особа на коју се води домаћинство млађа од 30 година, па је претпоставка да су то домаћинства са бакама и декама и пунолетним унуцима и слични модалитети. Најупечатљивија разлика по типу (не)породичног домаћинства између полова постоји када је носилац домаћинства лице старо 65 или више година. Удели код жена старости 65–69 година су слични уделима код мушкараца носиоца старости 95–99

година – око 45% породичних домаћинстава. Претходно анализирани структуре старијег домаћинства су дале адекватан увод за тумачење ових података, јер смо већ нагласити да је старије мушко становништво у диспропорционално већим бројевима у браку, док је код старијих жена чешћи модалитет „удовица“.

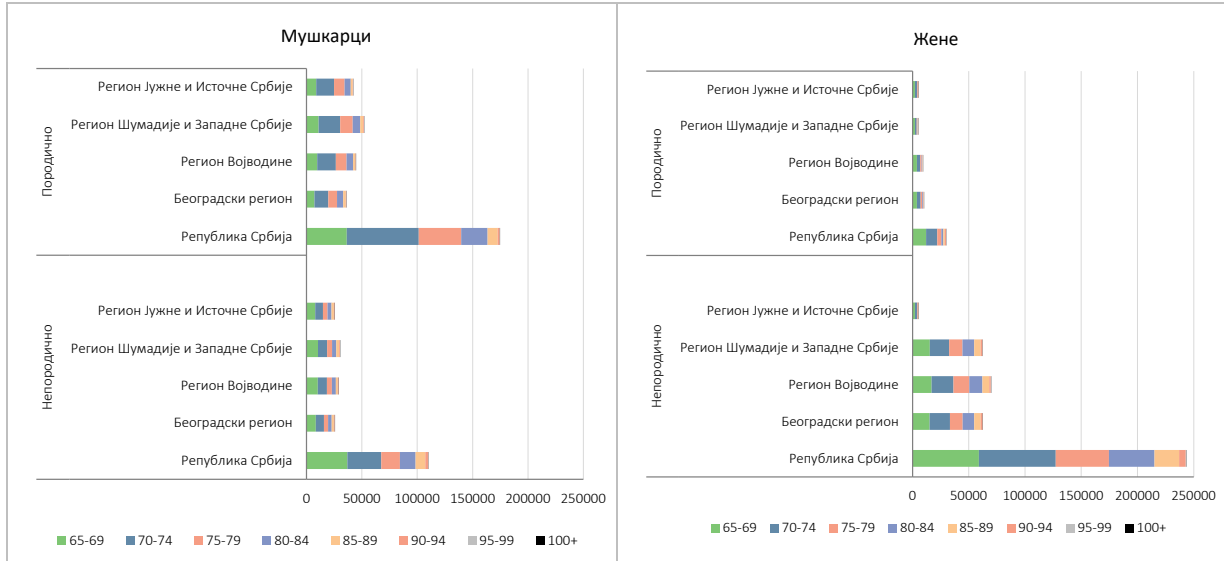
7.2 ОСТАРЕЛА ДОМАЋИНСТВА

„Старачка домаћинства” је уобичајен термин који се користи за овај тип домаћинства, али с обзиром на потребу лингвистичког прилагођавања у адресирању старијег становништва, односно искључивања потенцијалног „ејџистичког” призвука, у раду ће се наизменично користити и термин „остарела домаћинства” или „домаћинства са старијима” у маниру Анђелковић и Пауновић Радуловић (2024). Она представљају специфичну поткатоорију, јер су у њима сви становници старији од 64 година, па њихово истраживање синтетиче више димензија старења становништва – кохортну, економску, брачну и стамбену. Удео укупног броја остарелих домаћинства у укупном броју пописаних домаћинства је сличан укупном уделу старијег становништва (као и 2011. године), и износи 21,57% (табела 7.2). Постоје регионалне разлике када је у питању удео старачких домаћинства у рангу од најмањег процента у Београдском региону (19,31%) до 23,25% у Региону Јужне и Источне Србије.

Табела 7.2. Удео остарелих у укупном броју домаћинства и број остарелих домаћинства, по старости носиоца домаћинства и регионима, Попис 2022.

	Удео у укупном броју домаћинства	Укупно	65–69	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95–99	100+
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	21,57	558576	144412	173770	106189	80141	41202	11326	1438	98
Београдски регион	19,31	134175	34622	41210	24394	19523	10734	3162	490	40
Регион Војводине	21,87	152761	40823	47397	29596	21450	10380	2709	383	23
Регион Шумадије и Западне Србије	22,29	149665	38861	46535	27971	21397	11413	3140	335	13
Регион Јужне и Источне Србије	23,25	121975	30106	38628	24228	17771	8675	2315	230	22
Регион Косово и Метохија

Графикон 7.2. Број породичних и непородичних старачких домаћинстава према старости лица на које се води домаћинство, по полу, Попис 2022.

Бројност старијих мушкараца и жене који су носиоци остарелих домаћинстава показује само суптилне разлике (284 883 мушкарца и 273 693 жене). Ипак, постоје наглашене полне разлике у типу старачких домаћинстава, као што је већ уочено код свих домаћинстава у којима живи бар једна особа која има више од 64 године. Док мушкарци који су носиоци остарелих домаћинстава у већем броју живе у породичним домаћинствима, код жена постоји апсолутна доминација непородичних (графикон 7.2). Број мушкараца носилаца остарелих домаћинстава која су породичног типа јесте 174 651 (61,30% од укупног броја), док је број жена са истим карактеристикама готово четвртина милиона са уделом 89,02%. Такође, због своје бројности, беби-бумери су у великом проценту носиоци старачких домаћинстава, и ту не постоје велике регионалне диспропорције, откривајући да су старији мушкарци у остарелим домаћинствима у предности због могуће подршке коју могу да добију од другог или других чланова домаћинства.

Табела 7.3. Укупан број домаћинстава и старачка домаћинства према типу насеља, Попис 2022.

	Укупан број остарелих домаћинстава		Удео укупног броја остарелих домаћинстава (%)		Укупан број домаћинстава		Удео укупног броја домаћинстава (%)	
	градска	остала	градска	остала	градска	остала	градска	остала
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	340333	218243	64,69	35,31	1675091	914253	60,93	39,07
Београдски регион	112019	22156	84,60	15,40	587784	107034	83,49	16,51
Регион Војводине	95359	57402	63,85	36,15	445962	252490	62,42	37,58
Регион Шумадије и Западне Србије	72128	77537	52,02	47,98	349310	322190	48,19	51,81
Регион Јужне и Источне Србије	60827	61148	55,67	44,33	292035	232539	49,87	50,13
Регион Косово и Метохија

Остарела домаћинства се функционално разликују од других због чињенице да их формира једна или више особа које су старије од 64 године, па се њихове потребе значајно разликују у односу на друге типове (млађих) домаћинстава по питању расподеле времена и приоритета, као и буџетирања новца. Зато је потребно „сместити“ старачка домаћинства у просторну анализу која се може повезати са типом насеља у којем је лоцирано остарело становништво. У односу на удео укупног броја домаћинстава који живи у градским насељима (табела 7.3) који износи 64,69%, код остарелих домаћинстава тај проценат је 60,93%. Нешто претежнију „руралност“ остарелих домаћинстава срећемо у свим регионима, мада је највећа разлика у корист градских насеља забележена у Региону Јужне и Источне Србије (55,67% у укупном, 49,87% код старачких), као и Региону Шумадије и Западне Србије (52,02% у укупном и 48,19% код остарелих).

Табела 7.4. Број домаћинстава, број и удео остарелих домаћинстава, по регионима, Попис 2022.

	Укупно	1 члан	2 члана	3 члана	4 и више чланова
Број домаћинстава					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2589344	773945	711946	459926	643527
Београдски регион	694818	232252	184158	125617	152791
Регион Војводине	698452	215429	198871	123327	160825
Регион Шумадије и Западне Србије	671500	181716	182605	117984	189195
Регион Јужне и Источне Србије	524574	144548	146312	92998	140716
Регион Косово и Метохија
Број остарелих домаћинстава					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	558576	348177	206311	3974	114
Београдски регион	134175	86475	46789	888	23
Регион Војводине	152761	97369	54512	861	19
Регион Шумадије и Западне Србије	149665	91155	57353	1121	36
Регион Јужне и Источне Србије	121975	73178	47657	1104	36
Регион Косово и Метохија
Удео остарелих у укупном броју домаћинстава					
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	21,57	44,99	28,98	0,86	0,02
Београдски регион	19,31	37,23	25,41	0,71	0,02
Регион Војводине	21,87	45,20	27,41	0,70	0,01
Регион Шумадије и Западне Србије	22,29	50,16	31,41	0,95	0,02
Регион Јужне и Источне Србије	23,25	50,63	32,57	1,19	0,03
Регион Косово и Метохија

Како остарела домаћинства у просеку имају 1,6 чланова, што је за скоро једног члана мање у односу на републички просек, индиректно наслућујемо да је велики број оних који формирају тип старачког, уједно и тип старачког самачког домаћинства. Од укупног броја једночланих домаћинстава која су пописана у Републици Србији 2022. године (773 945), готово 45% су остарела (348 177), са прилично великим регионалним разликама. У Београдском региону је најмањи удео остарелих домаћинстава у једночланим (37,23%) што је логична последица врло високе урбане пренасељености у престоници. Са

друге стране, Регион Војводине је на републичком нивоу са 45,20% старачких самачких домаћинстава од укупног броја једночланих. Јужни региони имају истоветне вредности, па свако друго једночлано домаћинство у Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије уједно је и домаћинство које формирају особе које имају више од 64 године. Детаљнија анализа самачких остарелих домаћинстава је самим тим више него упутна.

7.3 СТАРИЈИ САМЦИ

Посебну пажњу у контексту демографског старења заслужују самачка остарела домаћинства, јер се ради о појединцима који имају преко 64 година и (највероватније) живе сами и сами троше средства за живот. Као и код остарелих домаћинстава, одређене породичне, брачне, економске и организационе околности се рефлектују на број самачких остарелих домаћинстава, али на њихове друге демографске одлике, као што је пол носиоца домаћинства и регионална дистрибуција (табела 7.5). Укупан број домаћинстава у којима је пописан само један становник или становница који имају 65 или више година (348 177) представљају готово $\frac{3}{5}$ свих остарелих домаћинстава у Републици Србији (62,33%), што се могло наслутити из података о броју чланова старачких домаћинстава. Ипак, постоје одређене просторне разлике, па је највећи удео самачких у броју старачких у Београдском региону (64,45%) и Региону Војводине (63,74%), док су удели код два јужна региона око 60%. Такође, постоји тенденција да се са старашћу удео самачких у старачким домаћинствима повећава као последица природног одлива старијих генерација.

Табела 7.5. Број самачких старачких домаћинстава и њихов удео у старачким, по полу и регионима, Попис 2022. (%)

	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
	Укупно						Удео самачких у старачким домаћинствима					
Укупно	348177	86475	97369	91155	73178	...	62,33	64,45	63,74	60,91	59,99	...
65–69	93892	23027	26720	25282	18863	...	65,02	66,51	65,45	65,06	62,66	...
70–74	97270	24866	27192	24923	20289	...	55,98	60,34	57,37	53,56	52,52	...
75–79	63382	14937	18373	16066	14006	...	59,69	61,23	62,08	57,44	57,81	...
80–84	54041	13230	14946	14070	11795	...	67,43	67,77	69,68	65,76	66,37	...
85–89	30185	7806	7764	8275	6340	...	73,26	72,72	74,80	72,51	73,08	...
90–94	8318	2243	2075	2291	1709	...	73,44	70,94	76,60	72,96	73,82	...
95–99	1015	338	279	239	159	...	70,58	68,98	72,85	71,34	69,13	...
100+	74	28	20	9	17	...	75,51	70,00	86,96	69,23	77,27	...

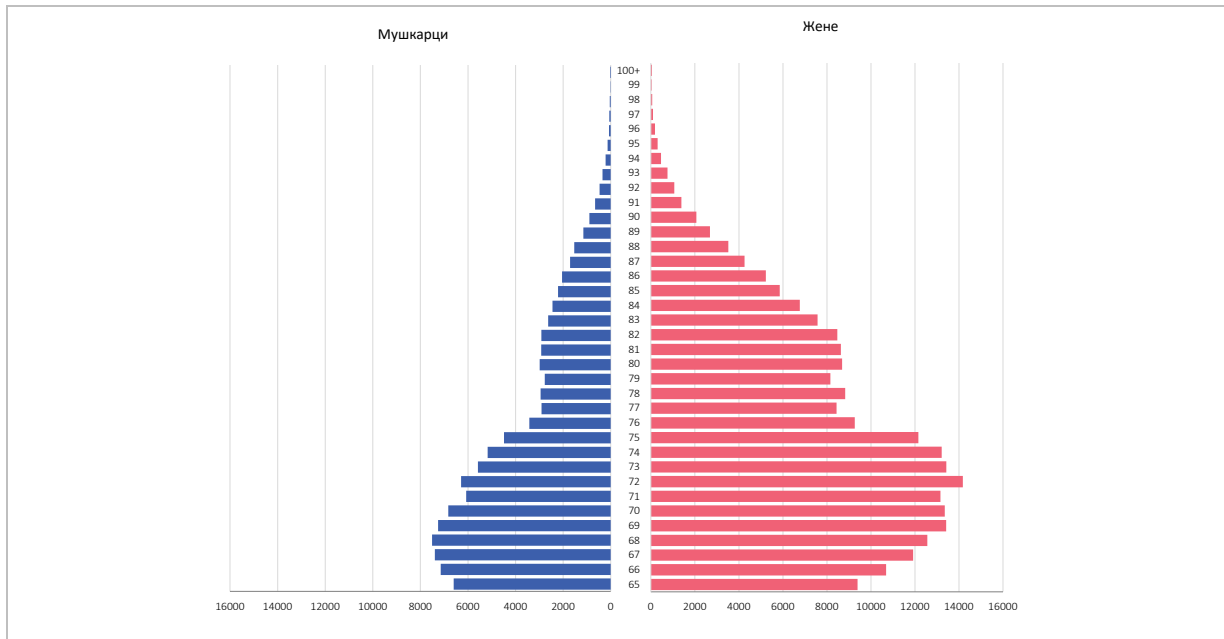
Табела 7.5. Број самачких старачких домаћинстава и њихов удео у старачким, по полу и регионима, Попис 2022. (%) (наставак)

	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија	РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Мушко						%						
Укупно	107895	24975	28364	29683	24873	...	37,87	40,59	38,53	36,10	36,84	...
65–69	35911	8141	9990	10095	7685	...	49,02	52,36	50,18	47,53	46,40	...
70–74	29949	7186	8041	8026	6696	...	31,30	36,31	32,16	28,82	29,06	...
75–79	16534	3683	4410	4340	4101	...	30,01	31,57	30,90	27,80	30,26	...
80–84	13906	3155	3407	3791	3553	...	36,66	36,29	36,57	35,22	38,78	...
85–89	8651	2061	1864	2536	2190	...	48,41	46,33	46,28	48,30	52,85	...
90–94	2583	630	568	794	591	...	57,86	53,34	59,41	57,87	61,88	...
95–99	335	110	79	96	50	...	62,73	61,11	61,24	68,57	58,82	...
100+	26	9	5	5	7	...	68,42	64,29	71,43	71,43	70,00	...
Женско						%						
Укупно	240282	61500	69005	61468	48305	...	87,79	84,65	87,19	91,15	88,70	...
65–69	57981	14886	16730	15187	11178	...	81,49	78,04	79,99	86,18	82,54	...
70–74	67321	17680	19151	16897	13593	...	86,21	82,55	85,51	90,42	87,20	...
75–79	46848	11254	13963	11726	9905	...	91,70	88,42	91,11	94,87	92,80	...
80–84	40135	10075	11539	10279	8242	...	95,10	93,03	95,10	96,66	95,75	...
85–89	21534	5745	5900	5739	4150	...	92,30	91,41	92,88	93,12	91,59	...
90–94	5735	1613	1507	1497	1118	...	83,58	81,42	85,97	84,67	82,21	...
95–99	680	228	200	143	109	...	75,22	73,55	78,74	73,33	75,17	...
100+	48	19	15	0	10	...	80,00	73,08	93,75	0,00	83,33	...

Најистакнутији образац код самачких домаћинстава јесте доминација бројности женског становништва, који сумира многе претходно анализирани демографске процесе код старијег становништва – старење старих, феминизацију старих, претежно удовиштво жена у односу на раширеност броја старијих мушкараца у браку, велики удео пензионисаних у укупном старом становништву, висока образованост млађих старих, висок морталитет током пандемије, урбанизацију старења итд. Врло је информативно консултовати и апсолутан број самачких старачких домаћинстава, јер нам он говори у броју старијих становника који живе и функционишу самостално. Док „само“ 107 895 старијих мушкараца живи само и троши своја средства, чак је 240 282 старијих жена је у истом статусу. Од укупног броја старијих мушкараца који живе у старачким домаћинствима само 37,87% формира самачко домаћинство, док је тај проценат код жена чак 87,79%. Такође, постоје „контра“ регионалне разлике код старијег мушког становништва, док је у Београдском региону тај удео виши (40,59%) као последица дужег очекиваног трајања живота старијих мушкараца, у Региону Војводине је на републичком нивоу, а у два јужна региона испод националног просека. Уколико посматрамо по старости, код жена постоји стабилно повећање удела самачких домаћинстава, осим код највиших старости, док се код мушкараца примећује да након половине кохорте 65–69 година који живе у

самачким, од 70–79 година само 30% старачких јесу и самачка домаћинства које „носе” мушкарци. Разлог је динамика између пораста/пада броја старачких домаћинстава чији је носилац мушког пола и броја самачких, јер у старостима 70–74 године постоји велики пораст старачких домаћинстава код којих је носилац мушкарац, док је у 75–79 присутан огroman пад мушких самачких домаћинстава.

Графикон 7.3. Старосна пирамида старачких самачких домаћинстава, Попис 2022.

Дати процеси су посебно видљиви на популационој пирамиди самачких старачких домаћинстава (графикон 7.3), где је у свакој старости приметан већи број старијих жена које саме живе и саме троше средства. Подаци о коефицијенту феминитета откривају да код млађих од 70 година има преко 50% више жена, а након 80 чак два пута више домаћинстава у којима је жена сама у односу на број код мушког становништва. Изузетна полна неизбалансираност пирамиде самачких остарелих домаћинстава индиректно указује на правце политичког деловања узевши да је старење у месту становања (ageing in place) концепт (Pani-Harreman et al, 2021) који је комплементаран са парадигмом активног старења. Испитивање потреба (посебно старијег женског становништва) у домену „одрживе” самосталности након 65. године, у условима интензивног старења, требало би да валоризује предности а не недостатке самачког живота након навршених 65 година, са циљем да се друштвена партиципација подржи, а стамбена самосталност одржи.

ЗАКЉУЧАК

У односу на претходни попис, данашњи старији су бројнији, млађи, образованији и дигитално писменији, што се готово у потпуности може приписати уласку беби-бум генерација у старије становништво. Преласком комплетне „џиновске“ генерације рођене између 1947. и 1956. године у контингент старих 65 и више година дошло је до конституисања другачијих обележја која нису била карактеристична за старије становништво у прошлости. Из тог разлога је потребно направити „отклон“ према увреженим стереотипима који су деценијама везивани за старију популацију. Данашњи старији су другачији, а то можемо потврдити тако што ћемо „развејати“ митове о старијој популацији из прошлости.

Иако се често верује да је старење становништва везано за развијене земље, у реалности имамо све већу универзалност процеса демографског старења. У Србији постоје подручја која се налазе у „зачараном кругу депопулације и спорог развоја“ (UNDP, 2022), у којима је старење посебно наглашено, тако да спор економски развој и неповољне карактеристике старосне структуре у нашем случају јесу коинцидентни. Данашња старија популација је прошла кроз већи број криза, како економских, тако и политичких, а на крају и здравствених. Уколико посматрамо животне токове старије популације, најпозитивнији је био период од неколико деценија након Другог светског рата, када је општи народни ентузијазам покренуо индустријализацију, а образовање омогућило великом броју младих (данас већ старијих) да побољшају свој материјални статус. Деведесете су прекретница у развоју укупне популације (Пауновић Радуловић и др., 2024), али и битна одредница неповољних трендова кроз које је прошло (данашње) старије становништво, што се читава смањеним вероватноћама доживљења у овој декади. Ипак, старија популација је успела да „избори“ велику покривеност пензијама упркос осиромашењу током деведесетих и економској транзицији, а након тога и глобалној кризи почетком миленијума, јер 91% свих старијих јесу у статусу пензионера.

Старији представљају хетерогену групу према готово свим обележјима, тако да и биолошке и социо-економске структуре откривају да постоје наглашене диспропорције између старијих становника. Карактеристике старије популације варирају по полу, па у свим старостима има бројчану превагу женског становништва, али уколико прикажемо бројчане односе по полу кроз просторну димензију, долазимо до закључака да у јужним регионима имамо већи број мушког становништва, али само у малим и планинским насељима. Старосна хетерогеност је последица неуједначених кохортних токова који су се „уливали“ у старије становништво, па смо сведоци различитих ефеката у зависности од тога да ли долази компензациона или крња генерација групу старијих. Генерације рођене за време ратова су формирале усеке популационој пирамиди, што се транспоновало и на старије становништво, а најевидентније су кохорте рођене током Другог светског рата, који је у поређењу чак и са старијим годиштима мање. Са друге стране, демографски многобројном генерацијом беби-бумера отпочео је кохортни талас који је почев од 2012. па све до 2021. године постепено „подмлађивао“ старију популацију. Ови ефекти ће трајати још неколико деценија, с тим што ће, протоком времена, доћи и до интензивнијег старења старије популације, како беби-бумери буду улазили у контингент старијих од 80 година. Старење старих је реалност, а повећан број најстаријих становника ће захтевати одређену подршку. Степен подршке остарелим родитељима је био релативно висок и у прошлости јер је управо многобројна беби-бум генерација била та која је до сада пружала подршку најстаријима. Тако се ова генерација наша „у сендвичу“ између своје деце и старих родитеља, а поставља се суштинско питање – ко ће бринути о овој многобројној генерацији у будућности.

Осим код биолошких, постоји и разноликост старије популације по питању социоекономских структура, али и репродукције, мада се ове разлике најјасније увиђају када се старија популација анализира по старости и по полу. Низак фертилитет не значи само мањи број деце него и мањи број сродника који су доступни да се брину о старијим становницима, што је посебно битно због старења старих. Потенцијална подршка остарелим родитељима зависиће и од величине генерације „деце”, што је у скорашњем периоду била беби-бум генерација. Међутим, старењем ове кохорте и сужавањем сродничке базе, биће неопходан институционални одговор јер млађе генерације немају довољно „демографских ресурса” да се брину о (остарелим) беби-бумерима. Уз то, постоји географска неуједначеност између локације развијених геронтолошких центара и општина и градова у којима је забележена велика концентрација старог становништва. Питање од изузетног значаја јесте да ли ће брига о старијима у будућности бити формална или ће се, као данас, заснивати на огромним ресурсима које издвајају они који се неформално брину у остарелима. Уколико се консултују налази о брачној структури и репродуктивним нормама које су имале старије жене и старији мушкарци, знамо да ће број удовица, као и незанемарљиво велик број старијих без или са малим бројем деце највероватније искусити усамљеност током старења.

Изузетни здравствени изазови током пандемије „закочили” су напредак у очекиваном трајању живота старије популације, а највероватније и успорили продужење година проведених у здрављу. Од великог је значаја одговор на питање да ли би промене у животном стилу довеле до продужења очекиваног трајања живота или само до смањења мордибитета, као и да ли се паралелно са повећањем броја и удела старих становника повећава и број оних који су немоћни и тешко болесни. Србија има изузетно високе вредности здравих година живота у односу на европске земље (Stojilković Gnjatović, Paunović Radulović, Mirić, 2016), али због субјективности која је уграђена у методолошки поступак ово не можемо аутоматски схватити као показатељ доброг здравља популације. И овде до изражаја долазе полне разлике, али не оне које су очекиване. На примеру популације Србије могли смо да тестирамо „мушко–женски здравствени парадокс” који је показао да хипотеза да дужи животни век жена не значи и дуже здраве године живота може бити потврђена. Наиме, иако жене живе дуже у односу на мушкарце, оне проведу већи проценат свог живота у неповољном здравственом статусу. Ово је врло битан моменат приликом преиспитивања феномена старења јер постоје одређени односи између проспективних и здравих година живота који захтевају посебну пажњу креатора популационе политике. Жене имају виши проспективни праг у односу на мушкарце, што их чини добрим кандидатом за повећање старосне границе за пензионисање, са друге стране, морају се узети у обзир и неповољне карактеристике здравих година живота и на основу њих преиспитати да ли би требало даље значајно модификовати већ постојеће границе.

Због чињенице да је активно старење мултидимензионални феномен, за његово мерење је развијена посебна методологија која операционализацијом преко индекса активног старења омогућава праћење промена и стварање научне базе за дефинисање популационе политике у свим доменима активног старења. Тако вишедимензионални приступи успевају да активно старење сагледају реалније јер га не посматрају из перспективе „млађих старијих” који су већ активни, већ као парадигму која обухвата много хетерогенију групу. Кључни елементи агенде активног старења заснивају се на потреби да се демографско старење надогради „друштвеним старењем”, што је немогуће уколико се демографско старење схвата само из ретроспективног угла. Зато је прихватање проспективног концепта старости посебно значајно за правилан развој парадигме активног старења. „Друштвено старење” представља социјални конструкт који укључује проспективну старост, промене у здравственом статусу, очекивано трајање живота, морбидитет и морталитет, способност за рад, когнитивни капацитет итд. Социјална старост се пре везује за преостале него за проживљене године живота (Zaidi, et al., 2013). Рашчлањивање индекса активног старења је показало колики је домен запослености осетљив на економске турбуленције, што је и изражено преко индекса запослености који

је претрпео знатан пад у кратком року. Враћање стопа запослености на ниво пре почетка економске кризе значило би бољу финансијску сигурност старијих који нису обезбедили право на пензију, али и приближавање европском просеку. Иако је Србија најбоље рангирана према домену који мери учешће у друштву старијих становника, потребно је рашчланити појединачни допринос индикатора и нагласити да наши старији значајно заостају по питању волонтерског и политичког ангажмана. Са друге стране, по питању помоћи око деце и унука, стари у Републици Србији су изузетно активни. Најшири простор за деловање постоји уколико би се радило на унапређењу независног, здравог и сигурног живота старијих, пошто је Србија најлошије пласирана у овом домену. Препорука за креирање појединачних, али диригованих политика у оквиру парадигме активног старења према сегментима у овом домену захтевала би родно сензитивни приступ. Док би мушкој популацији требало понудити програме који су везани за физичко активирање, код женске популације више би се требало оријентисати ка здравственом и финансијском аспекту. На крају, само активно старење је одређено капацитетом који зависи од менталног благостања старијих становника, а које је у Србији, поготово код жена, изузетно лоше оцењено. Интегрални приступ који постоји код концепта активног старења је зато и потребан, јер напретком у једном домену или чак једном показатељу, позитивне промене се претачу и на друге сегменте. Тако би побољшање степена социјалних контаката вероватно имало позитиван учинак и на ментално благостање старије популације, а повећање употребе информационих технологија може бити пренето на оба наведена индикатора итд. Овај ефекат системске међуусловљености интегралних показатеља активног старења би требало искористити као начин да се конкретним деловањем добију вишеструке користи за старије, али и за укупно становништво кроз дату синергију.

Један од битних углова посматрања активног старења јесте и већ приближен термин „компресије морбидитета” јер укључује стратегију побољшања здравља као теорије која стоји иза ове парадигме. Заправо се компресија морбидитета може посматрати као функција танатолошке структуре која је структурирана према преосталим годинама живота. Морбидитет је често коришћен синоним за одсуство здравља, док је инвалидитет мера за оцењивање морбидитета, па би одлагањем морбидитета дошло до побољшања здравља, док би одлагање морталитета довело до пораста неповољног здравственог статуса. Оно што до данас највише омета истраживање на овом пољу јесте недостатак адекватних података о морбидитету па је, самим тим, и теоретско устоличење (активног) старења успорено. Суштина Fries-овог учења да хроничне болести настају рано у животном циклусу, да напредују подмукло, као и да превенција може значајно модификовати ток болести, данас су основа за активно старење. Ипак, треба уважити и реалност да постоји разлика између развијених и земаља у развоју, па су у мање развијеним земљама социо-економски и здравствени ресурси мање доступни ширим слојевима становништва. Тиме настаје двостепени изазов за земље које се суочавају са погоршаном економском ситуацијом, као и здравственим и образовним проблемима: као прво, потребно је свеобухватним политикама унапредити здравље становника који старе, а као друго, неопходно је промовисати здраве стилове живота за млађе кохорте. Овде настаје простор за битан теоретски заокрет јер је потребно верификовати да је улагање у здравље старијих заправо инвестиција у будућност, а не преузимање ресурса млађим генерацијама (Fries, 2011; Kalache, Aboderin, & Hoskins, 2002). То је посебно битно у нашој земљи, јер је због економских потешкоћа често тешко оправдати значај улагања у становништво које се стеротипно сматра пасивним и остарелим. Активно старење становништва у Србији је пре индивидуални начин живота него стратешки дефинисан друштвени циљ, а индекс активног старења то потврђује релативном удаљеношћу у односу на земље које највише улажу у активирање старије популације. Најповољнији показатељи активног старења потврђују традиционалност нашег друштва, док изузетно велике полне разлике указују да политика активног старења мора бити родно сензитивна. Изузетно лоше рангирање Републике Србије у домену независног, здравог и сигурног живота је алармантно и требало би бити основно полазиште популационе политике ка старијем сегменту популације.

Стандардизација популационог старења кроз адекватан методолошки апарат омогућава релативизацију процеса промене старосне структуре као последице додавања релевантних демографских карактеристика. Тако етаблирани показатељи демографског старења постају недовољни за самостално руковођење будућим истраживањима, па захтевају испомоћ алтернативних приступа у дефинисању старења и старости како би се трасирали најреалнији правци развоја (старог) становништва. Традиционални приступ истраживања старења становништва је ригидан и анахрон јер не уважава реалне друштвене промене као што је продужен период адолесценције или генерацијске разлике између старијих становника у различитим периодима. Необјективно одређивање старосног контингента младих или старих становника на основу критеријума који су предмет субјективне оцене треба заменити варијаблама које су просторно и временски упоредиве и непристрасне. На тај начин, старење становништва престаје да буде производ статичних старосних лимита, већ постаје феномен који укључује релевантне друштвене и биолошке промене.

Треба нагласити да будућа истраживања старије популације треба да искористе комплементарост класичних и алтернативних индикатора старења становништва што отвара могућности за комплексније анализе. Док традиционални методолошки апарат даје грубу основу за истраживање процеса демографског старења, употребом иновативних теоријско-методолошких приступа се испитивање надограђује новим концептима и индикаторима који могу да открију и одређене флукуације у односу на опште трендове. На пример, проспективна парадигма потврђује да постоји узнапредовао процес демографског старења, али му даје и нове атрибуте тиме што укључује очекивано трајање живота у анализу. Такве варијације могу бити од значаја за политички одговор због неповољних последица старења становништва, јер оне успевају да расветле праве „ресурсе“ којима старији становници располажу у здравственом, друштвеном и економском домену. У случају пандемије КОВИД-19, проспективни праг, односно старост када очекивано трајање живота опада испод 15 година је реаговало моментално. Висока смртност старијих је имала тренутни ефекат на смањење проспективног прага у Републици Србији, чиме су деценијски напреси ресетовани. Колико је битно прилагођавање тренутној ситуацији, најконкретније се видело на примеру Португала, где је старост приликом пензионисања смањења због пандемије¹⁸.

Познавање свих структура старије популације на основу пописних података почетна је тачка са које треба кренути у напреднију анализу старења и старијих. Изолована употреба класичних показатеља старења становништва у времену изузетно интензивних промена старосне композиције није довољна због баријера са којима се суочавају аналитички оквири традиционалних показатеља. Савремен приступ проучавању демографског старења захтева укључивање класичних и алтернативних индикатора старења становништва на основу којих је могуће добити релевантне политичке одговоре. Успостављање „информатичке базе“ мера старења становништва неопходан је корак у решавању неминовних изазова на различитим пољима како би се омогућило праћење промена у будућности. Тако би употреба проспективних индикатора могла имати апликативну функцију и у пензионим и здравственим политикама, јер даје вредна сазнања о потенцијалном животном веку старих. Здраве године живота представљају одличну допуну јер откривају и лични доживљај здравственог стања популације, што је донекле одређено и културолошким факторима. Значај индекса активног старења је тај што се на основу њега могу одредити домени које треба више развијати, што је свакако битна смерница за популациону политику. Интегрални приступ старењу становништва, који би подразумевао адекватно адресирање свих постојећих и потенцијалних изазова, требало би да уважи постојеће разлике међу половима, као и просторне диспропорције које постоје.

¹⁸ https://news.industrial-europe.eu/documents/upload/2022/1/637768820042062699_PT%20-%20Retirement%20age.pdf

Општи је закључак да је „терет“ старења становништва неопходно адекватно оценити, па показатељи оптерећености старењем становништва показују да постоје три сценарија. Старење становништва ће „поднети“ млади, радно активни или стари: или ће млади због задуживања како би се финансирале пензије морати да враћају дугове у будућности; или ће повећањем запослености тренутно радноспособног становништва доћи до повољније економске киме или ће доћи до смањења пензија. Симулација алтернативних сценарија је показала да би повећање запослености имало најповољније ефекте, што је последица врло ниских вредности овог показатеља у европским оквирима.

САЖЕТАК

Старење становништва представља деликатан процес промене старосне структуре чије последице често нису директне и јасно видљиве, што не значи да нису изузетно озбиљне и значајне за различите сегменте друштвене реалности. Циљ студије је детаљна анализа свих релевантних обележја старије популације у Републици Србији која би нудила солидну информатичку базу о контингенту старијих. Уз помоћ традиционалног методолошког апарата, контингент старих 65 и више година је адекватно валоризован, тако да су достигнути најдужи временски и најситнији територијални аспекти у анализи. Процес демографског старења је регионално различит без обзира на концепт истраживања, где се издвајају градска насеља која својим функцијама успевају да одрже повољнији однос старосне композиције популације, а са друге стране, мале неградске општине су уједно и нискофертилитетне и неразвијене. Анализа је потврдила да демографски постулат да жене живе дуже у односу на мушко становништво има врло јасне бројчане консеквенце, тако да постоји превага у броју и уделу старијих жена јер сваки пети мушкарац припада категорији старијих, односно свака четврта жена је старија од 64 године. Нагли скокови у уделима старих 65+ година који су евидентирани између пописа 1991. и 2002. године, као и они између 2011. и 2022. године су најконкретнија последица неједнаког популационог обима различитих генерација које старе. Подмлађивање старије популације је један од најзначајнијих процеса не само за старије него и за укупно становништво у Републици Србији, а последица је уласка многобројне беби-бум генерације у старије становништво. Наиме, многобројне генерације са правом на пензионисање готово сигурно постављају институционални изазов, а подаци показују да је већи број пензионера у 2022. години него што је био укупан број старијих од 64 године у Попису 2011. године. Старија популација данас је заправо у повољнијем пензионем статусу, јер је имала довољно година (деценија) рада за остваривање пензионих права у масовнијим бројевима, што ће бити велики изазов за млађе генерације због „разводњених“ институција. Утицај пандемије КОВИД-19 током 2020. године, а посебно 2021. године (када је смртност била највиша) ишао је у смеру осетног смањења млађих старијих мушкараца и најстаријих жена, што је „релаксирало“ бројеве старог становништва. То је један од разлога зашто је и даље присутна феминизација старије популације, а овај процес не егзистира одвојено, већ има уплив у готово све остале структуре. Најочљивији се може приметити у анализи брачне структуре становништва, где је (невезано да ли живе заједно са партнером или не) број жена у односу на број мушкараца у браку мањи, док је код удовица њихов број за 3,7 пута већи у односу на број удоваца. Приметне су диспропорције код образовне структуре, па су жене те које су неписмене, односно имају нижу школску спрему. У случају образовања је неопходно укључити и старосну димензију, јер би општи закључак био да је беби-бум генерација капитализовала доступност образовања у младости, компресујући неписменост код старијег становништва. Такође, издваја се и чињеница да је постоји (апсолутна) полна равноправност по питању компјутерске писмености, тако да је број старијих жена из ове категорије чак нешто виши од броја мушкараца (84 935 жена : 83 638 мушкараца), а код старосне групе 65–69 година затичемо осетно већи број жена које умеју да раде на рачунару. Млађе старије генерације су заправо „подигле“ не само формалну, већ и дигиталну компјутерску писменост старијих. Полне асиметрије старијих су присутне и код домаћинства, а најупечатљивије разлике се виде код остарелих и самачких домаћинства, где постоји доминација женског становништва. Код домаћинства у којима живи бар једна особа која има 65 година постоји јасан образац да уколико је носилац мушкарац, највероватније су то породична домаћинства, док уколико је носилац старија жена, то су непородична домаћинства, што је блиско повезано са брачном структуром старијих.

SUMMARY

Population aging is a delicate process of changing age structure, the consequences of which are often not direct and clearly visible, which does not mean that they are not extremely serious and significant for various segments of social reality. The aim of the study is a detailed analysis of all relevant characteristics of the older population in the Republic of Serbia, which would offer a solid information base on the contingent of the elderly. With the help of traditional methodological apparatus, the contingent of those aged 65 and over is adequately valued, so that the longest time and the smallest most detailed territorial aspects in the analysis are achieved. The process of demographic aging is regionally different regardless of the research concept, where urban settlements stand out that, through their functions, manage to maintain a more favourable ratio of the age composition of the population, and on the other hand, small non-urban municipalities are simultaneously with low fertility both low-fertility and underdeveloped. The analysis confirmed that the demographic postulate that women live longer than men has very clear numerical consequences, so there is a preponderance in the number and share of older women, since every fifth man belongs to the elderly category, or every fourth woman is older than 65 years. The sharp jumps in the shares of people over 65 recorded between the 1991 and 2002 censuses, as well as those between 2011 and 2022, are the most concrete consequence of the uneven population size of different aging generations. The rejuvenation of the older population is one of the most significant processes not only for the elderly but also for the total population in the Republic of Serbia and is a consequence of the entry of a large baby boom generation into the older population. Namely, the numerous generations with the right to retire almost certainly pose an institutional challenge, and the data show that there will be a larger number of retirees in 2022 than the total number of people over 65 in 2011 census. The older population today is actually in a more favourable retirement status, because they have had enough years (decades) of work to exercise pension rights in larger numbers, which will be a major challenge for younger generations due to "diluted" institutions. The impact of the Covid-19 pandemic during 2020, and especially in 2021 (when mortality was the highest), was in the direction of a significant decrease in younger older men and the oldest women, which "relaxed" the numbers of the elderly population. This is one of the reasons why the feminization of the older population is still present, and this process does not exist separately, but has an impact on almost all other structures. The most obvious can be seen in the analysis of the marital structure of the population, where (regardless of whether they live with a partner or not) the number of women in relation to the number of married men is lower, while among widows their number is 3.7 times higher compared to the number of widowers. Disproportions are noticeable in the educational structure, so it is women who are more frequently illiterate, or have lower educational attainment. In case of education, it is necessary to include also the age dimension, because the general conclusion would be that the baby boom generation capitalized on the availability of education in youth, compressing illiteracy among the older population. Also, noteworthy is the fact that there is (complete) gender equality in terms of computer literacy, so that the number of older women in this category is even slightly higher than the number of men, and in the age group 65-69, we find a significantly higher number of women who know how to work on a computer. The younger older generations have actually "raised" not only the formal, but also the digital computer literacy of the elderly. Gender asymmetries of the elderly are also present at the household level, and the most striking differences are seen in elderly and single households, in which there is a dominance of the female population. In households where at least one person aged 65 lives, there is a clear pattern that if the head is male, these are most likely family households, while if it is an elderly woman, these are non-family households, which is closely related to the marital structure of the elderly.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић, М. Пауновић Радуловић, Д. (2024). „Старачка домаћинства у Србији од почетка 21. века: (социо)демографска перспектива”. Демографија, 21, 1–23. Београд: Географски факултет.

Бурсаћ, М., Бјељац, Ж., Никитовић, В. (2001). „Старење и национална структура становништва Војводине”. Зборник Матице српске за друштвене науке, 147–156. Нови Сад: Матица српска.

Глигоријевић, В., Стојилковић Ђатовић, Ј. (2023). *Увод у економску демографију*. Београд: Географски факултет.

Гречић, В. (2000). „Исељавање младих као један од фактора старења становништва Србије”. Геронтологија, 123–142. Београд: Геронтолошко друштво Србије.

Гудац Додић, В. (2009). „Старење женског становништва у Србији у другој половини 20. века”. Геронтологија, 143–153. Београд: Геронтолошко друштво Србије.

Девеџић, М., Војковић, Г. (2003). „Старење становништва у функцији регионализације”. У М. Спасовски (ур), Демографске основе регионализације Србије (стр. 147–169). Београд: Географски институт „Јован Цвијић”.

Девеџић, М., Стојилковић, Ј. (2015). *Демографски профил старог становништва*. Београд: Републички завод за статистику.

Драгишић Лабаш, С. (2016). *Активно старење у Београду*. Београд: Социолошко удружење Србије и Црне Горе.

Коматина, С. (2002). „Старење становништва Београда од 1948. до 1991. године”. Геронтологија, 20–25. Београд: Gerontološko društvo Srbije.

Маринковић, И. (2006). „Просторни аспекти демографског старења становништва у Србији 1991–2002”. Седми национални геронтолошки конгрес (стр. 85–92). Београд: Геронтолошко друштво Србије.

Маринковић, И. (2010). „Демографски аспекти феминизације старих у Србији”. Осми геронтолошки конгрес (стр. 42–51). Београд: Геронтолошко друштво Србије.

Маринковић, И. (2016). Разлике у смртности становништва Србије по полу. Универзитет у Новом Саду: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство (докторска дисертација).

Мијатовић, Б. (2004). „Социјално-економски положај старих у Србији”. Социолошки преглед, 225–240. Београд: Српско социолошко друштво.

Никитовић, В. (2006б). „Процес демографског старења у Војводини и Централној Србији током последње две деценије 20. века”. Зборник Матице српске за друштвене науке, 249–258. Нови Сад: Матица српска.

Пауновић Радуловић, Д., Секулић, Љ., Анђелковић, М., Суботић, С (2024). *Пројекције становништва Републике Србије 2022–2052*. Београд: Републички завод за статистику.

Пенев, Г. (2006). „Структура становништва према старости и полу”. У Рашевић, М. (ур,), Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године (стр. 107–138). Београд: Републички Завод за статистику, ЦДИ и Друштво демографа Србије.

- Предојевић Деспић, Ј. (1998). „Процес старења становништва у централним београдским општинама”. Пети геронтолошки конгрес (стр. 31–35). Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Радевић, С. (2017). Родно специфичне особености старења становништва Републике Србије (докторска дисертација). Крагујевац: Медицински факултет.
- Ранчић, М. (1993). „Старење становништва и миграције”. Геронтологија, 10–12. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Рашевић, М. (1995). Развитак становништва Србије 1950–1991. Београд: Институт друштвених наука.
- Рашевић, М. (2006). „Феномен старења становништва Србије”. Демографија, 3, 43–58. Београд: Географски факултет.
- Рашевић, М., & Мијатовић, Б. (2004). „Ка задовољењу потреба популације старих лица”. Социолошки преглед, 481–506. Београд: Српско социолошко друштво.
- РЗС. (2003). Старост и пол. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2008). Два века развоја Србије – статистички преглед. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2012). Старост и пол. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС (2017). О два века развоја Србије, Белешке Миодрага Николића. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2023). Старост и пол. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2023а). Школска спрема, писменост и компјутерска писменост. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2023б). Брачни статус. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2023в). Националност. Београд: Републички завод за статистику.
- РЗС. (2023г). Миграције. Београд: Републички завод за статистику.
- Стојилковић, Ј. Девеџић, М. (2010). „Однос пензионера и запослених у контексту старења становништва у Србији”. Зборник Матице српске за Друштвене науке, 131, 177–186. Нови Сад: Матица српска.
- Стојилковић, Ј., Филиповић, М., Кокотовић, В. (2011). „Стадијуми старења етничких група”. Зборник радова са скупа Трећи конгрес српских географа (стр. 447–456). Бања Лука: ПМФ.
- Стојилковић, Ј. (2012). „Утицај ниског фертилитета на старење становништва у Србији”. У Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе. (стр. 287–294). Београд: Географски факултет.
- Стојилковић Ђатовић, Ј. (2020). „Да ли жене живе дуже од мушкараца?”. У Костић, В., Ђукић Дејановић С., Рашевић, М. (ур.) Србија Род, Политике, Становништво. 90–111. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Tripković, A. (2017). Uticaj demografske promene starenja stanovništva na saobraćajno projektovanje urbanog saobraćajnog sistema. Beograd: Saobraćajni fakultet (doktorska disertacija).
- ***
- Antonović, J. (1999). „Starenje seoskog stanovništva Jugoslavije”. Stanovništvo, 1–4, 73-92. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bastia, T., Lulle, A., King, R. (2022). Migration and development: The overlooked roles of older people and ageing. Progress in Human Geography, 46, 4, pp. 1009–102. California: Sage.
- Bobić, M. Dragišić Labaš, S. (2020). *O udovicama ili o jednoj društvenoj nepravdi*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bourdelais, P. (1999). “Demographic Aging: A Notion to Revisit”. History of the Family, 31–50. Abingdon: Taylor and Francis.

- Boudiny, H. (2013). „‘Active ageing’: from empty rhetoric to effective policy tool”. *Ageing & Society*, 33, pp. 1077–1098. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boudiny, K., Mortelmans, D. (2011). „A Critical Perspective: Towards a Broader Understanding of ‘Active Ageing’”. *Electronic Journal of Applied Psychology*, 7, 1, pp. 8–14. DOI: 10.7790/ejap.v7i1.232
- Brenn, T., Ytterstad, E. (2016). “Increased risk of death immediately after losing a spouse: Cause-specific mortality following widowhood in Norway”. *Preventive Medicine*, 89, 251–256. Amsterdam: Elsevier.
- Breznik, D. (1978). „Demografski proces starenja s posebnim osvrtom na situaciju u Jugoslaviji”. Društvo i starost (str. 83–90). Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Breznik, D. (1984). Stanovništvo po starosti i polu. U M. Živković (ur.), *Stanovništvo i domaćinstva SR Srbije prema popisu 1981* (str. 55–73). Beograd: Savezni zavod za statistiku.
- Brinzac, M., Kuhlmann, E., Dussault, G., Ungureanu, M., Chereches, R. (2023). “Defining medical deserts—an international consensus-building exercise.” *European Journal of Public Health*, Vol. 33, No. 5, 785–788. Oxford: Oxford University Press
- Davidović, M. (1999). *Deca stranih radnika – druga generacija jugoslovenskih ekonomskih emigranata u zemljama Zapadne Evrope*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Denton, F., Spencer, B. (2000). “Some Demographic Consequences of Revising the Definition of ‘Old’ to Reflect Future Changes in Life Table Probabilities”. SEDAP Research Paper No. 22, University of British Columbia, Queen’s University, Université de Montréal, and the University of Toronto: McMaster University.
- Denton, F., Spencer, B. (1996). “Population aging and the maintenance of social support systems”. ESOP Research Paper No. 9, McMaster University: Health Canada’s Seniors’ Independence Research Program.
- Devedžić, M., & Stojilković, J. (2012). „Novo poimanje starosti – prospektivna starost”. *Stanovništvo*, 2, 45–68. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Devedžić, M., Stojilković, J., & Gligorijević, V. (2011). „Starost stanovništva zemalja jugoistočne Evrope iz nove pespektive”. Treći kongres srpskih geografa (str. 365–371). Banja Luka: PMF
- de Santis, G. (2012). *The Family, the Market or the State? Intergenerational Support Under Pressure in Ageing Societies*. New York: Springer.
- Fuchs, V. (1984). “‘Though much is taken’ – reflections on aging, health, and medical care”. National bureau of economic research, NBER working paper series no. 1269, Massachusetts: Cambridge.
- Gavrilova, N., Gavrilov, L., Evdokushina, G. & Semyonova, V. (2003). „Early-life Predictors of Human Longevity: Analysis of the XIXth Century Birth Cohorts”. *Annales de Démographie Historique*, 2, pp. 177–198. Paris: Université de Paris-Sorbonne. DOI: 10.3917/adh.106.0177
- Grant, J., Hoorens, S., Sivadasan, S., van het Loo, M., DaVanzo, J., Hale, L. (2004). *Low Fertility and Population Ageing*. Santa Monica: RAND.
- Hamblin, K. (2013). *Active Ageing in the European Union, Policy Convergence or Divergence*. London: Palgrave MacMillan.
- Henry, P. (2011). *Active Ageing and Intergenerational Solidarity: findings, issues and perspectives*. Brussels: Pour La Solidarite.
- Hofman, K. (2008). *Povratak iz Afrike*. Book & Marso. Užice: Grafoplast Plus.
- Hutchison, T., Morrison, P., & Mikhailovich, K. (2006). *A Review of the Literature on Active Ageing*. Camberra: University of Canberra.
- EESC. (2012). *European Year for Active Ageing and Solidarity between the Generations 2012*. Opinion CESE 1377/2010 –SOC/389
- Elwert, F., Christakis, N. (2008). “The Effect of Widowhood on Mortality by the Causes of Death of Both Spouses”. *American Journal of Public Health*, 98, 11. Washington, DC: American Public Health Association.

- Engbersen, G., Snel, E. (2013). Liquid Migration: Dynamic and Fluid Patterns of Post-accession Migration Flows. In Glorius, B., Grabowska, I., Kuvik, A. (eds.) *Mobility in Transition Migration Patterns after EU Enlargement*, pp. 22–40. Amsterdam: Amsterdam University Press.
<https://doi.org/10.1515/9789048515493-002>
- Engbersen, G. (2012). Migration transitions in an era of liquid migration. In Okólski, M. (ed). *European Immigrations, Trends, Structures and Policy Implications*, pp. 91–105. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- IIA. (1994). *Demographic aspects of population ageing and its implications for socio-economic development, policies and plans*. Malta: International Institute on Ageing.
- Katsiferis, A., Bhat, B., Mortensen, L.H., Mishra, S., Westendorp, R. (2023). “Sex differences in health care expenditures and mortality after spousal bereavement: A register-based Danish cohort study”. *PLOS ONE*. San Francisco: PLOS. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0282892>
- Kertzner, D. (1995). „Toward a Historical Demography of Aging”. In Kertzner, D. Laslett, P. (eds) *Aging in the Past, Demography, Society, and Old Age*, pp. 4–79. Berkeley: University of California Press.
- Kinsella, K., Gist, Y. (1995). „Older Workers, Retirement and Pensions: A Comparative International Chartbook”. Washington D.C.: United States Census Bureau.
- Krneta, M. (1976). „Dugoročne promene starosne strukture poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva SR Srbije”. *Stanovništvo*, 1–2, 217–228 Beograd: Institut društvenih nauka.
- Kurek, S. (2007). Population ageing research from a geographical perspective – methodological approach. *Bulletin of Geography (Socio-economic Series)*, 30–49. Toruń: Nicolaus Copernicus University.
- Kurek, S. (2008). *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Krakov: Wydawnictwo Naukowe AP.
- Kharitonova, O. (2016). *The active ageing index pilot studies for Serbia and Turkey*. UNECE Population Unit.
- Lukić, V. M., & Stojilković Gnjatović, J. N. (2019). “Ageing in Serbia: Perceptions and experiences of nursing home residents”. *Sociološki pregled*, 53, 3, 1271–1292. Beograd: Srpsko sociološko društvo.
<https://doi.org/10.5937/socpreg53-21572>
- Lutz, W., Skirbekk, V., & Rita Testa, M. (2006). “The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and fewer births in Europe”. *Vienna Yearbook of Population Research*, 167–192. Vienna: Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.
- Maksimović, B. (1964). „Formiranje radne snage u Jugoslaviji u zavisnosti od starenja stanovništva”. *Stanovništvo*, 3, 273–283. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Matković, G. (2012). Dugotrajna nega starih u Srbiji – stanje, politike i dileme. *Stanovništvo*, 1, 1–18. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Matković, G. (1989–1990). „Starenje ekonomski aktivnog stanovništva na području SR Srbije van teritorije SAP”. *Stanovništvo*, 1–2, 33–44 Beograd: Institut društvenih nauka.
- Moudi, A., Shahinfar, S., Razmara, M., Salehiniya, H. (2020). “Is the quality of life different in single and remarried elderly? “. *Journal of Education and Health Promotion*, 9, 5, 1–5. Philadelphia: Wolters Kluwer.
- Nikitović, V., & Lukić, V. (2010). Could Refugee have Significant impact on the Future Demographic Change in Serbia? *International Migration*, 106–128. Wiley-Blackwell. Nikitović, V. (2006a). „Zašto gradska populacija Srbije stari brže od seoske?”, *Sedmi nacionalni gerontološki kongres*, (str. 101–107). Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Onofri, P. (2004). *The Economics of an Ageing Population*. Cornwall: Edward Elgar Publishing.
- Oksuzyan, A., Brønnum-Hansen, H., Jeune, B. (2010). „Gender gap in health expectancy”. *European Journal of Population Ageing*, 7, pp. 213–218. New York: Springer. DOI 10.1007/s10433-010-0170-4

- Pani-Harreman, K. Bours, G., Zander, I. Kempen, G., van Duren, J. (2021). „Definitions, key themes and aspects of ‘ageing in place’: a scoping review”. *Ageing & Society*, 41, 2026–2059.
- Petraković, D. (2007). Reforma sistema penzijsko-invalidskog osiguranja u Srbiji. *Industrija*, 2, 29–46. Beograd: Ekonomski institut.
- Penev, G. (1984–1985). „Starenje i feminizacija poljoprivrednog stanovništva SR Srbije”. *Stanovništvo*, 115–129. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Penev, G. (1987). Osnovne determinante, karakteristike i posledice starenja stanovništva Jugoslavije (magistarski rad). Beograd: Ekonomski fakultet.
- Penev, G. (1990). „Odnos migracija i starosne strukture stanovništva”. *Migracijske teme*, 173–182. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Penev, G. (1998). „Trendovi demografskog starenja i feminizacije starih u Srbiji”. *Stanovništvo*, 3–4, 43–60. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Penev, G. (1999). Prirodno kretanje seoskog stanovništva Jugoslavije s posebnim osvrtom na fertilitet početkom 1990-ih. 45–72 *Stanovništvo* 1–4, 1999. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Penev, G. Stanković, B. (2022). Bezdetnost fertilnih žena u Srbiji iz demografske perspective *Stanovništvo*, 59, 2, 1–22. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pecija Urošević, R. (2009). Društveni položaj i modeli socijalne zaštite starih lica u Beogradu. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
- Petrušić, N., Todorović, N., & Vračević, M. (2015). Uvod u starenje i ljudska prava. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Petrović, R. (1964). „Povezanost promena u broju i strukturi stanovništva”. *Stanovništvo*, 2, 141–153. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Penev, G. (1997). „Demografske determinante starenja stanovništva SR Jugoslavije – modelski pristup”. *Stanovništvo*, 3–4, 109–130. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Petrović, R. (1972). „Starenje seoskog stanovništva (Uzroci i posledice)”. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 15–25. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Predojević-Despić, J. (2010). „Međunarodne migracije starih – potreba za društvenom akcijom”. *Osmi nacionalni gerontološki kongres* (str. 52–61). Beograd: Геронтолошко друштво Србије.
- Pretzsch, F. (2012). *Active Ageing and Age Discrimination Legislation*. Tilburg: Tilburg University.
- Radivojević, B., Nikitović, V. (2014). „Održivost radne snage u uslovima intenzivnog demografskog starenja”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 455–464. Novi Sad: Матица српска.
- Radivojević, B., Veljanović-Morača, B. (2004). „Značaj bio-medicinskih i socio-ekonomskih faktora za porast očekivanog trajanja života”. 42, 1–4, 93–107. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Radivojević, B., Penev, G. (2014). „Demographic losses of Serbia in the First World War and their long-term consequences”. *Ekonomski anali*, vol. 59, no. 203, 29–54. Beograd: Ekonomski fakultet.
DOI:10.2298/EKA1403029R
- Radovanović, S. (1993). „Starost stanovništva Republike Srbije sa posebnim osvrtom na neke karakteristike prema nacionalnoj pripadnosti”. *Геронтологија*, 13–18. Beograd: Геронтолошко друштво Србије.
- Raduški, N. (2002). „Starosna struktura etničkih zajednica u Srbiji”. *Шести геронтолошки конгрес Југославије* (стр. 28–30). Beograd: Геронтолошко друштво Србије.
- Rasul, A., Abdul Nasir, J., Jasilionis, D., Jdanov, D. (2023). “Quality of Reported Ages: A Robust Re-modification in Total Modified Whipple’s Index.” MPIDR Working Paper WP 2023-043. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. <https://doi.org/10.4054/MPIDR-WP-2023-043>

- Roebuck, J. (1979). "When Does "Old Age Begin?". The Evolution of the English Definition. *Journal of Social History*, 12, 3, pp. 416–428, Oxford: Oxford University Press.
- Robards, J., Evandrou, M., Falkingham, J., Vlachantoni, A. (2012) Marital status, health and mortality. *Maturitas*, 73, 295–299. Bethesda: Natural Library of Medicine.
- Rosset, E. (1964). *Aging Process of Population*. Oxford: Pergamon Press.
- Ryder, N. B. (1975). "Notes on Stationary Populations". *Population Index*, 41 (1), 3–28. Office of Population Research: Princeton University.
- Rudawska, I. (2010). Active Ageing and its impact on labour market. *Economics & Sociology*, pp. 9–24. Poland: Centre of Sociological Research.
- Mendes, F. R. (2013). Active ageing: A right or a duty? *Health Sociology Review*, 174–185. Abingdon: Taylor and Francis.
- RZS. (2006). *Demografska statistika 2002–2003*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- RZS. (2010). *Detaljne tablice mortaliteta za Republiku Srbiju, republike i pokrajine 2001–2003*. Beograd: Republički zavod za statistiku
- RZS. (2014). *Detaljne tablice mortaliteta za Republiku Srbiju 2010–2012*. Republički zavod za statistiku.
- Sanderson, W., Scherbov, S (2015). "Are We Overly Dependent on Conventional Dependency Ratios?". *Population and development review* 41, 4, pp. 687–708. New Jersey: Wiley Periodicals.
- Sauvy, A. (1948). "Social and Economic Consequences of the Ageing of Western European Populations". *Population Studies*, 2, 1, 115–124. Abingdon: Taylor and Francis.
- Satarić, N., & Kozarčanin, L. (2003). *Stari u siromaštvu*. Beograd: Amity.
- Satarić, N., Rašević, M., & Miloradović, S. (2009). *Oni ne mogu da čekaju – studija o siromašnim starijim licima u Srbiji*. Beograd: Amity.
- Sbarra, D., Nietert, P. (2009). "Divorce and Death: Forty Years of the Charleston Heart Study". *Psychological Science*. 20, 1, 107–113. California: Sage. doi:10.1111/j.1467-9280.2008.02252.x.
- Settersten, R. J., & Mayer, K. U. (1997). "The Measurement of Age, Age Structuring and the Life Course". *Annual Review of Sociology*, 23, 233–261. San Mateo: Annual Reviews.
- Siegel, J. (1980). "On the Demography of Aging. *Demography*". Vol. 17, No. 4, pp. 345–364. Springer: Population Association of America.
- Siegel, J. (2008). *Typology and Review of Measures of Human Aging, Longevity and Superlongevity, with Applications to U.S. Data and Some Implications for U.S. Public Programs*. Orlando: Society of Actuaries.
- Sentić, M. (1978). „Neka razmatranja o starenju aktivnog poljoprivrednog stanovništva”. *Stanovništvo* 1–4, 23–41. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Spasovski, M. (1982/83). „Tipovi starosnog sastava stanovništva zapadne Srbije”. *Zbornik radova Geografskog fakulteta PMF*, 77–92. Beograd: Geografski fakultet.
- Spasovski, M., Ilić, J. (1989). „Problemi demografskog razvoja i depopulacije ruralnih prostora u SR Srbiji”. *Zbornik radova, Geografski fakultet PMF*, 65–79. Beograd: Geografski fakultet.
- Spasovski, M., Šantić, D., Radovanović, O. (2012). "Historical stages in transition of natural replacement of the Serbian population". *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 2, 23–46. Beograd: Geografski fakultet. <https://doi.org/10.2298/GSGD1202023S>.
- Stojilković, J. (2010). „'Baby boom' generacije na pragu penzionisanja”. *Stanovništvo*, 2, 75–91. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Stojilković Gnjatović, J., & Belij, M. (2014). "Active ageing on the active elderly in Serbia - empirical approach". *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 643–652. Нови Сад: Матица српска.

- Stojilković Gnjatović, J., & Devedžić, M. (2016). "Certain characteristics of population ageing using a prospective approach: Serbia as a case study". *Vienna Yearbook of Population Research*, 89–106. Vienna: Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences.
- Stojilković Gnjatović, J., Paunović Radulović, D., & Mirić, N. (2016). *Upotreba podataka iz SILC ankete za izračunavanje zdravih godina života*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Stojilković Gnjatović, J., & Sekulić, L. (2017). "Ageing of Baby Boom Generation in Serbia: Past, Present and Future Trends". *The Population of the Balkans at the Dawn of the 21st Century* (pp. 275–291). Skopje: Institute of economics.
- Stojilković Gnjatović, J. (2019). „Teorijski i konceptualni okvir izučavanja starenja stanovništva”. *Stanovništvo*, 57 (2), 13–33. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Stojilković Gnjatović, J. N. (2023). "Age structure of the population of Serbia: What changes were recorded in the censuses in 2002, 2011 and 2022?". *Sociološki pregled*, 57(3), 792–822. Beograd: Srpsko sociološko društvo. <https://doi.org/10.5937/socpreg57-45982>
- Stojilković Gnjatović, J. (2023a). Koeficijent podrške roditeljima u Srbiji – analitičke mogućnosti i ograničenja. U Gligorijević, Ž., Đukić, T. (ur.) *XXVIII Naučni skup Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja jugoistočne Evrope*, 323–330. Niš: Ekonomski fakultet.
- Stojilković Gnjatović, J. (2024). „The influence of the age structure on increased mortality during the covid pandemic - the example of Serbia”. In Todorović, N. *Gerontology: opportunities and perspectives in the post covid-19 world*. 160–182. Belgrade: Gerontological society of Serbia.
- Stojilković Gnjatović, J., Todorović, N. & Vračević, M. (2024 I). Šta nam indikatori ciljeva održivog razvoja otkrivaju o starijem stanovništvu?. *Zbornik radova – VI Kongres geografa Srbije sa međunarodnim učesćem*, Zlatibor. Beograd: Geografski fakultet. <https://doi.org/10.5937/KonGef240345>
- Tasić, D. (1979–1980–1981). „Starenje stanovništva u SR Srbiji van teritorija SAP”. *Stanovništvo*, 1–4 , 193–226. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tasić, D. (1963). „Dugoročne promene starosne strukture stanovništva Jugoslavije”. *Stanovništvo*, 1, 9–45. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tuljapurkar, S., Ogawa, N., & Gauthier, A. (2010). *Ageing in Advances Industrial States, Riding the Age Waves – Volume 3*. New York: Springer.
- Uhlenberg, P. (2005). „Demography of Aging”. In: Poston, D.L., Micklin, M. (eds) *Handbook of Population. Handbooks of Sociology and Social Research*, pp. 143–167. Boston: Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-23106-4_6
- UN. (2001). *World Population Ageing: 1950–2050*. New York: United Nations.
- Walker, A. (2006). „Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential”. *Asia-Pacific Review*, Vol. 13, No. 1, pp. 78–93. Routledge Publishing, Taylor and Francis. DOI: 10.1080=13439000600697621
- Walker, A. (2015). „The concept of active ageing”. In Walker, A. Aspalter, C. (eds.) *Active Ageing in Asia*, pp. 14–29. London and New York: Routledge.
- Wang, L., Yi, Z. (2023). "Marital status and all-cause mortality rate in older adults: a population-based prospective cohort study". *BMC Geriatrics*, 23:214, 2-8. Boston: Springer. <https://doi.org/10.1186/s12877-023-03880-8>
- Wertheimer Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate.
- WHO. (1999). *Ageing – Exploding the myths*. Geneva: World Health Organisation.
- WHO. (2007). *Women, Ageing and Health, A Framework for Action*. Geneva: World Health Organisation.
- WHO. (2002). *Active Ageing – A policy Framework*. Madrid: World Health Organisation.

Šobot, A. (2012). „Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije”. *Stanovništvo*, 2, 85–109. Beograd: Institut društvenih nauka.

UNDP (2022). Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju – Srbija 2022, Ljudski razvoj kao odgovor na demografske promene. Srbija: UNDP.

Vojković, G., Devedžić, M., Penev, G. (2006). „Srbija među demografski najstarijim zemljama”. *Naše Teme – Bela kuga*, 40–51. Niš: Univerzitet u Nišu.

Zaidi, A., Gasior, K., Hofmarcher, M., Lelkes, O., Marin, B., Rodrigues, R. (2013). *Active Ageing Index 2012*. Vienna: European Centre Vienna.

Zdravković, A., Domazet, I., Nikitović, V. (2012). „Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji”. *Stanovništvo*, 1, 19–44. Beograd: Institut društvenih nauka.

Одсек за комуникацију и информисање
Тел.: 011/24-01-284
Имејл: stat@stat.gov.rs

Библиотека
Тел.: 011/24-12-922, лок. 408
Имејл: biblioteka@stat.gov.rs

Број страна: 178
Тираж: 50

Периодика излажења: повремено

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.117-053.9(497.11)"2022"(083.41)

СТОЈИЛКОВИЋ Гњатовић, Јелена, 1985-

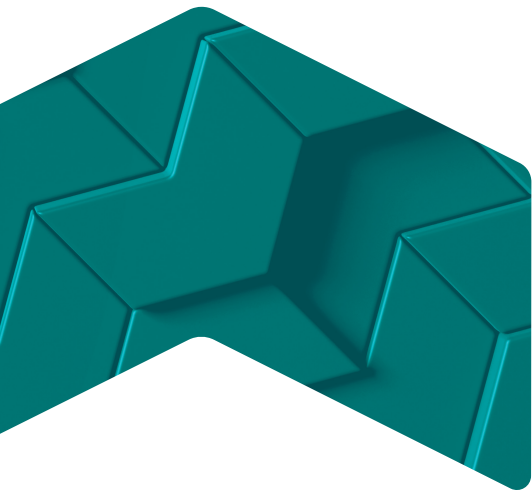
[Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године]. Демографски профил старијег становништва / [аутор Јелена Стојилковић Гњатовић ; израда карата Милутин Раденковић, Алекса Стевановић]. - Београд : Републички завод за статистику, 2025 (Београд : Републички завод за статистику). - 178 стр. : илустр. ; 30 cm

На насл. стр.: Србија, попис 2022. - Тираж 50. - Стр. 3: Предговор / Бранко Јосиповић. - Библиографија: стр. 171-178. - Summary.

ISBN 978-86-6161-269-5

а) Стари људи -- Србија -- 2022 -- Статистика

COBISS.SR-ID 163044617

Попис становништва, домаћинства и станова
2022. године

Демографски профил старијег становништва

Узевши у обзир значај феномена демографског старења и потреба да се разумеју карактеристике старије популације, чињеница да је у датој студији урађено дубинско, методолошки адекватно и научно поткрепљено истраживање даје солидну базу за трасирање популацине политике када је овај сегмент становништва у питању. На основу садржинске концепције, ова студија представља дело монографског карактера које даје одговоре на велики број изазовних питања о демографији старења у Србији.

Проф. др Гордана Војковић

Autorica izvrsno kombinirajući postojeće znanstvene spoznaje o demografskom starenju s analizom relevantnih podataka o starijem stanovništvu Srbije značajno pridonosi boljem razumijevanju ovog procesa, često zanemarenog u javnim politikama post-socijalističkih zemalja. Studija je dobro strukturirana, jasno i analitički napisani s adekvatnom znanstvenom terminologijom. Ovo je zanimljivo štivo ne samo za čitatelje iz redova znanstvenika već i za širu publiku. Osim toga, odlično je polazište za donositelje javnih politika u području rada, zdravstva i socijalne skrbi.

Dr. sc. Sanja Klempić Bogadi, nasl. prof.

Истраживања овог типа су од непроцењивог значаја јер проблем старења становништва утиче на целокупни будући демографски и економски развој и представља идеалну основу за креирање и спровођење будућих популационих политика. Садржаји грађе су правилно систематизовани, класификовани и визуелно илустровани.

Проф. др Марија Љакоска